

DIALÓGUS

A REGIONÁLIS TUDOMÁNYRÓL

A Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola a Magyar Regionális Tudományi Társasággal együttműködésben egy olyan kötetet kívánt közreadni, amely a regionális tudomány művelőinek dialógusát mozdítja elő. Ennek érdekében mindegyik generációból gondolatközlésre kértünk fel szerzőket. A kötet koncepciója, hogy a regionális tudomány jelenlegi helyzetét, jövőbeli kutatási irányait és lehetséges kihívásait felvillantsa. A tanulmányok inkább töprengések, gondolatok, meglátások, a jelen irányainak értékelései és a jövő trendjeinek, vízióinak válaszai. Olyan eligazodást segítő munkák, amelyeket a fiatalabb kutatók éppúgy használhatnak, mint az idősebbek, s értékes információkkal szolgálhatnak a társtudományok művelői számára is. Mindannyiunk számára elgondolkodtatóak lehetnek, vitákra serkentenek, ezáltal előbbre viszik a tudományterületet, annak jövőbeli megújításához adalékot nyújtanak. A kötet mozaikszerűen, tizenhét kutató által készített pillanatfelvétel segítségével kíván áttekintést nyújtani a regionális tudományról.

DIALÓGUS A REGIONÁLIS TUDOMÁNYRÓL

SZÉCHENYI
ISTVÁN
EGYETEM

REGIONÁLIS- ÉS GAZDASÁGTUDOMÁNYI
DOKTORI ISKOLA

DIALÓGUS A REGIONÁLIS TUDOMÁNYRÓL

DIALÓGUS A REGIONÁLIS TUDOMÁNYRÓL

Szerkesztette
Rechnitzer János – Rác Szilárd

Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola,
Magyar Regionális Tudományi Társaság
Győr, 2012

© Széchenyi István Egyetem
Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola,
Magyar Regionális Tudományi Társaság, 2012

ISBN 978 963 7175 76 3

Kiadja a Széchenyi István Egyetem Regionális-
és Gazdaságtudományi Doktori Iskola és a
Magyar Regionális Tudományi Társaság
Borító: Pinczehelyi Sándor
Szedés és tördelés: Magyar Regionális Tudományi Társaság
Nyomdai munkálatok: Bookprint Kft.

TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0010
Tehetséggondozási rendszer és a
tudományos-képzési műhelyek fejlesz-
tése a Széchenyi István Egyetemen

A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap
társfinanszírozásával valósul meg.

TARTALOM

<i>Rechnitzer János – Rácz Szilárd: Előszó helyett: négy generáció, és ami utána következik</i>	7
<i>Bajmócy Zoltán: A képesség-szemlélet alkalmazásának lehetőségei a regionális tudományban</i>	18
<i>Benedek József: A regionális vizsgálatok elhanyagolt dimenziója? Néhány gondolat az időről</i>	31
<i>Bernek Ágnes: Geopolitikai tér a 21. században. A jelenlegi geopolitikai stratégiák új regionális tudományi értelmezési lehetőségei</i>	38
<i>Czirfusz Márton: A térszemlélet szerepe a regionális tudomány, a gazdaság-földrajz és a közgazdaságtan viszonyában</i>	52
<i>Dusek Tamás: A tudományos szakosodásról és a főáramú közgazdaságtan térnélküliségét érintő kritikákról</i>	60
<i>Erdős Katalin: Az egyetemi vállalkozók Magyarországon – feltáratlan kutatási irányok</i>	68
<i>Fábián Attila: A határ menti együttműködések konstruktivista nézőpontjai</i>	76
<i>Faragó László: A tértudomány(ok) kihívásai</i>	87
<i>Gál Zoltán: Pénzügyek és a térbeliség. A pénzügyi térgazdaságtan helye a regionális tudományban</i>	99
<i>Hardi Tamás: A Duna régió gazdasági fejlődésének geopolitikai háttere</i>	122
<i>Lengyel Balázs: Tanulás, hálózatok, régiók</i>	132
<i>Lengyel Imre: A hazai területfejlesztés zsákutcái: a triális Magyarország</i>	140
<i>Lux Gábor: Saját tereikbe zárva? Közép- és Kelet-Európa a regionális tudomány európai integrációjában</i>	151
<i>Mezei Cecília: Helyi gazdaságfejlesztés alulnézetből</i>	171
<i>Pálné Kovács Ilona: Regionális tudomány és kormányzás</i>	180
<i>Tóth Balázs István: A regionális gazdaságtan frontvonalai, avagy merre tovább helyi gazdaságfejlesztés?</i>	189
<i>Vas Zsófia: Tudásalapú gazdaság és társadalom kiteljesedése: A Triple Helix továbbgondolása – a Quadruple és Quintuple Helix</i>	198
<i>Sziráki Zsuzsanna: A magyar regionális tudomány – bibliográfia</i>	207
A kötet szerzői	213

ELŐSZÓ HELYETT: NÉGY GENERÁCIÓ, ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZIK

Rechnitzer János – Rácz Szilárd

A TÁMOP 4.2.2. program keretében futó Tehetséggondozási rendszer és a tudományos-képzési műhelyek fejlesztése a Széchenyi István Egyetemen című projekt keretében a Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola a Magyar Regionális Tudományi Társaság bevonásával tudományos ülést szervezett Generációk diskurzusa a regionális tudományról címmel. A szervezőbizottság azért helyezte a regionális tudomány helyzetéről, fejlődési irányairól és jövőbeli lehetőségeiről szóló párbeszédet a konferenciájának központjába, mert úgy tapasztalta, hogy a tudományágat érő egyre intenzívebb és számos oldalról jelentkező új kihívásokra reagálni kell, ehhez ki kell kérni a regionális tudomány kutatóinak, oktatóinak, gyakorlati szakembereinek véleményét, meglátásait.

A konferencia szervezése közben merült fel a gondolat, hogy kérjük fel a szakma különböző generációinak prominens képviselőit egy-egy, a tudományágat érintő, fontosnak tartott kérdés, kutatási irány, vagy egyszerűen problémakör bemutatására. A szándékunk mögött az is meghúzódott, hogy a legfiatalabb generáció, a jelenlegi doktoranduszok számára egyben eligazítást adjunk az új kutatási irányokról, illetve azokról a kérdésekről, amelyek a különféle korosztályok szakmai képviselőit foglalkoztatják.

A kezdeményezésünk csak részben járt sikerrel. A felkért harminchárom kutató, oktató, szakember közül csak tizenhét reagált írással a megkeresésünkre, amelyben egyértelműen jeleztük, hogy egy lazább, inkább a regionális tudomány fókuszait érintő esszé jellegű dolgozatban gondolkodunk, így az összegzéseket vagy a jövőbeli trendeket szeretnénk volna számba venni. A felkért generációk arányához viszonyítva a beérkezett tanulmányok között az idősebb (a második) generáció kevésbé képviseltette magát, a lehetőséggel leginkább a szakma harmadik generációjának kutatói éltek, s örömteli, hogy szép számmal vállalták az új, a negyedik generáció képviselői is a diskurzust.

A tanulmánykötet tehát egy áttekintést kíván nyújtani a regionális tudomány aktuális irányairól, ezekkel kapcsolatos szakmai véleményekről, meglátásokról, értelemszerűen nem teljes körűen, hanem mozaikszerűen, egy-egy kutató, oktató által készített pillanatfelvétel segítségével. Vélhetően évek múlva izgalmas lesz újraolvasni az esszét, s igazolni, vagy elvetni a 2010-es évek elején közölt megállapításokat.

Az előszóban nem összegezni akarunk, éppen ellenkezőleg, saját meglátásunk szerint értékelni, bemutatni a regionális tudomány négy generációjának törekvéseit, s közben megjegyzéseket fűzni a közölt dolgozatokhoz, ezzel is elősegíteni a szakmai konferencia vitáit, a tudományágunk lehetséges jövőbeli megújítási irányaihoz adalékot nyújtani.

A generációk leírása és bemutatása erősen szubjektív, bár igyekszünk kapcsolódni korábbi munkáinkhoz (*Rechnitzer* 2005, 2007, 2009), de újabb ismereteink a korábban közöltek felülírják, vagy éppen pontosítják.

Az alapítás – az első, a nagy generáció (1960–1986)

A múlt század hatvanas éveinek elején a Magyar Tudományos Akadémia szervezetén belül egy elnöki bizottság foglalkozott a területfejlesztés tudományos megalapozásával, ezt Erdei Ferenc vezette, mint az MTA főtitkára.¹ Ezen évtized végén indulnak meg hazánkban a területi elemzések és itt bukkan fel a regionális tudomány első leírása is (*Kádas* 1968). A lendületet az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció megjelenése adta (1971), amely elsőként kísérelte meg az ország térszerkezetét valamilyen meghatározott elvek szerint tudatosan alakítani. A koncepció az új gazdasági mechanizmus légkörében született, s alapvetően francia mintát követett a fejlesztési pólusok kijelölésével, illetve a településhálózat hierarchikus rendszerének kidolgozásával.

Lendületet adott a területi kutatások intenzív megindulásához maga a koncepció, annak megvalósítása, az ahhoz kapcsolódó országos és megyei tervek, valamint a gazdasági, pontosabban a tervezési-gazdasági körzetek elvi (jogszabályi) megjelenése, amelyek egyúttal a területi elemzések módszereinek kidolgozását is ösztönözték.² A koncepció kritikájával a hetvenes évek végétől újabb és újabb tudományágak kapcsolódtak be az akkori területi folya-

¹ Ezen közlés Enyedi Györgytől származott, de eddig adatokat, tényeket erre vonatkozóan nem találtunk, hangsúlyozva azt, hogy elmélyült levéltári kutatásokat nem folytattunk.

² A hetvenes évek elején született meg egy atlaszszorozat a tervezési-gazdasági körzetekről, amelyek az adott időszak izgalmas leírását adták. Sajnálatos, hogy az elmúlt évtizedekben térségi, regionális szintű atlaszok nem készültek, vagy csak elvétve bukkantak fel.

matok értékelésébe, így egyre több szociológus, jogász, történész, építész, várostervező és más társadalomtudós mondta el véleményét, s közülük egyre többen vettek részt a szélesedő kutatásokban.

Mindezt igazolja, hogy az 1986-ban a Föld- és Bányászati Tudományok Osztálya keretében húsz fővel megalakult MTA Regionális Tudományos Bizottságában tíz fő a földrajztudományt, négy fő a közgazdaság-tudományt, két fő a szociológiai tudományt, egy fő az állam- és jogtudományt, egy fő a műszaki tudományt, egy fő a biológiai tudományt, egy fő a pedagógiai tudományt képviselte (*Nemes Nagy* 1988).

A területi kutatások – még nem a regionális tudomány – indulása tehát a hetvenes-nyolcvanas évekre tehető. Az alapító generáció tagjai akadémiai kutatóintézetekben (MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, majd 1974-től az MTA Dunántúli Tudományos Intézet), gazdaságföldrajzi tanszékeken (József Attila Tudományegyetem, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem) és kormányzati elemző-tervező intézményben (Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, Országos Tervhivatal) dolgoztak.

Az alapítók elévülhetetlen érdeme, hogy a területi szemléletet meghonosították a hazai társadalomtudományi kutatásokban, de a tervezés és fejlesztés rendszerében is. Egyúttal intézményi bázisai kiépítését kezdték el, a kutatások szakmai kereteit, feltételeit kijelölték, és mertek, tudtak valami mást, újat mondani a térben zajló társadalmi-gazdasági folyamatokról. Ugyanakkor sokan és sokféle módon határozták meg saját tudományos identitásukat, ami erősen kötődött a végzettségüket, vagy éppen a tudományos fokozatukat nyújtó diszciplínájukhoz.

Az alapítók nagy generációjának tagjai csendesen elmennek, az alkotói intenzitásuk egyre méréséltebb. Október elején búcsúztattuk el Enyedi Györgyöt, a tudományágunk alapítóját és évtizedekig irányítóját. Enyedi életműve meghatározó a hazai és nemzetközi regionális tudományban, s szellemsége, mentalitása beívódott a szakma értékrendjébe, de a tudományos elemzési és gondolkodási rendszerébe is.

Az aranykor – a második generáció (1986–2004)

A regionális tudomány aranykorának kezdetét mi a nyolcvanas évek végére tesszük. A rendszerváltozás nagy reményeket adott a területi összefüggések előtérbe kerülésének, gondoljunk az önkormányzati törvényre, az Európában megélnéknélkül regionalizmus gyors begyűrűzésére. Mindezek mellett lényeges volt, hogy a regionális tudomány intézményi keretei is kiépültek addigra. Létrejött az MTA Regionális Kutatások Központja (1984), elsőként pécsi központtal és békéscsabai, budapesti, majd kecskeméti, győri osztályokkal. Az intézet megalapította a Tér és Társadalom folyóiratot (1987), s az akadémiai bizottság³ is egyre több akciót szervezett. Megkezdődnek a felsőoktatási képzési programok, tananyagok születnek, kutatási megrendelések érkeznek a megyéktől, városoktól, a kormányzattól, sőt beindulnak a nemzetközi együttműködések is.

A kutatási témák sokaságát nem is lehet felsorolni, szakemberekre volt szükség és egyre többen csatlakoztak a regionális tudomány intézményeihez, programjához. Oka a csatlakozásuknak vélhetően az újdonság volt, az, hogy a klasszikus társadalomtudomány valamilyen módon a korábbi rendszerrel kapcsolatban volt, ahhoz volt köthető, így aztán tartósan hely- és pozíciókeresés állapotában maradtak. Az új tudományágra semmilyen rendszerkötődést nem lehetett ráfogni, merészebben nyúlhatott a rendszer elemzése felé. De a legnagyobb előnye talán a kutatói gárdája fiatalságában keresendő, s az MTA RKK nagyszerű keretet kínált a szakmai kommunikációra és az együttműködésre. Ezt azért is biztosította, mert nem egy telephelyen koncentrált, hanem az ország öt-hat pontján volt képes a kutatásokat szervezni, s ezek a tért pontok más és más elemzési igényeket, valamint problémákat vetettek fel, így az elemzések sokszínűek, élénkek és befogadóak lehettek.

Nem lényegtelen, hogy az új szakterülettel együtt megjelent egy új generáció, amelynek tagjai az ötvenes, vagy a korai hatvanas években születtek, közgazdász, geográfus, szociológus, jogász végzettséggel rendelkeztek. Kötődtek az MTA RKK-hoz,⁴ annak egységeihez, többen közülük viszonylag gyorsan és korán túljutottak a tudományos megmérettetés rendszerein, s lehetőségük nyílt önállóan, saját elképzeléseik szerint kutatásokat vezetni. Az MTA RKK-n kívül is volt persze élet, hiszen az ELTE gazdaságföldrajzi iskolája a térbeli

³ Lackó László veszi át a MTA Regionális Tudományos Bizottság vezetését 1991-ben és váratlan haláláig (1996) nagy lelkesedéssel irányítja a testület munkáját.

⁴ Az MTA RKK vezetését Enyedi György annak megalapításától 1991-ig vállalta, az őt követő Illés Iván (1991–1997) képes volt a korábbi szellemiséget és mentalitást garantálni, sőt egy erős, szolidaritáson alapuló vezetést valósította meg, miközben a tudományos munka igényességét tartotta szem előtt.

összefüggések elméleti kérdései felé fordult, vagy a VÁTI keretén belül szintén megerősödtek a területi kutatások, de a minisztériumokban, a megyékben, a városokban, a bontakozó kistérségekben hasonlóan találhattunk a téma iránt elkötelezett szakembereket, esetenként politikusokat.

Az eredmények nem maradtak el, azokat felsorolni szinte lehetetlen. Vegyünk illusztrációnak két dimenziót. Az első a területi politika megerősödése, ami az első területfejlesztésről és rendezésről szóló törvényben (1996), majd az első Országos Területfejlesztési Konceptióban (1998) jelentkezett, s ezek hatására megindultak intézményesülési folyamatok, modernizációs (decentralizációs) törekvések, a területi szemlélet kisebb-nagyobb elmozdulásai a társadalomban és a politikában. A másik dimenzió magának a regionális tudománynak a megerősödése, ami folyóiratcikkek tömegében, az aktív akadémiai bizottságban, MTA doktori címekben, számtalan konferenciában, más tudományágak növekvő érdeklődésében, a felsőoktatási környezet kiépülésében, a doktori képzés megindulásában, az új könyvsorozatokban és persze újabb és újabb kollégák megjelenésében foglalható össze.

A második generációból kerültek ki a kutatási egységek vezetői, a különféle programok irányítói, szervezői. Megvalósíthatták tudományos elképzeléseiket, ennek keretei már az ezredfordulóra megeremtdtek. Még ha a különféle kormányok más és más elvárásokat fogalmaztak is meg, amiben néha kimondottan zavaros volt a területi politika irányítása, a decentralizációs kezdeményezések jellege és erőssége, legyen az a régiók szerepének megítélése, a kistérségi fejlesztések támogatása, vagy éppen a vidéki térségek átgondoltabb segítése (e folyamatok hol akadoztak, hol gyorsan meglendültek, majd ismét leálltak). A hazai regionális tudomány ezekben az években erősen kitett volt a politikának, a területi folyamatok megítélésének és az azokba történő, többségében nem következetes beavatkozásoknak. A műhelyekben, a kutatóintézetekben és a tanszékeken – de állíthatjuk, az egyes kormányzati intézményekben is – viszont folyamatos volt a tudomány építése, az igényes elméleti és gyakorlati szakmai munka, az új tudományág alapjainak lerakása.

A második generáció hét képviselője tisztelte meg a kötetünket. Pálné Kovács Ilona (1954), a szakma nagyasszonya a kormányzás és a regionális tudomány kapcsolatáról elmélkedik, hangsúlyt helyezve a kormányzati innovációk értelmezésére, s ecsetelve a regionális reformok sikertelenségeit, az állami szerepek megváltozásának irányait. A remek esszé olvasása közben merült fel bennünk a kérdés, vajon nem mi kutatók, elemzők, tanácsadók erőltettük-e a decentralizációt, miközben a politika logikája éppen ennek ellenkezőjét gondolta, magát a centralizációt, a hatalom egybetartását. A neoweberi fordulaton mintha meglepődünk volna, holott a számtalan sikertelen decentralizációs

kezdeményes egyenes következményeként is felfoghattuk volna az állami szint óhatatlan megerősítését.

Lengyel Imre (1954) a regionális gazdaságtan elmélyült kutatója, az MTA RTB korábbi elnöke felhívja a figyelmet a három részre szakadt országra, arra, hogy a területi különbségek látványos elhatárolódása következtében a fővárosra és térségére, a külföldi tőke vezényelte feldolgozóipari centrumokra, régiókra és a „többire”, a lemaradókra tagozódott napjainkra az országunk. Megoldásnak a helyi fejlesztés árnyaltabb, kifinomultabb rendszerét ajánlja, amiben a területi tőkeelemek felismerése és nagyobb aktivitása szükséges, egy új jól-lét modell értelmezésével. Vajon, ha másként mérjük a területi fejlettséget, más eredményeket, más térszerkezetet kapunk? Nem biztos, a különbségek okai mélyek és összetettek, azok felszámolása, de valamilyen módon történő mérséklése gondolkodási, cselekvési mód és az intézményi szerkezet alapvető váltását kívánnák meg.

Elméleti kérdésekre fókuszál Benedek József (1969), az MTA külső tagja, aki az egyre látványosabban feltörekvő erdélyi regionális tudományt képviseli. Az idő szerepére hívja fel a figyelmet, érzékeltetve azt, hogy az idődimenzió bekapcsolásával a térbeli folyamatok és jelenségek sokkal árnyaltabban foghatók meg, írhatók el.

Faragó László (1953) évek óta célirányosan kutatja a regionális tudomány és más tudományok kapcsolatát. Ismét hangsúlyozza, hogy a térbeli szerkezetek, rendszerek egységes tértudományban értelmezhetők, s ennek révén lehet erősíteni a többi társadalom- és műszaki tudománnyal az együttműködések, a közös gondolkodást. Izgalmas kérdéseket vet fel a területi egyenlőtlenségekről, a társadalom, a gazdaság és a környezet kapcsolatáról, a globalizáció térszerkezetéről és a hierarchiahálózat rendszeréről.

Berneke Ágnes (1962) a geopolitika és a regionális tudomány kapcsolatát keresi az új világrendben, az átalakuló és folyamatosan változó neoglobalizációban, az erőterek átrendeződésében, s a korábbi nagytérségi rendszerek megváltozott értékelésében. A geopolitikai szintű gondolkodás és problémalátás nélkül nem lehet nagytérségi tervezést és fejlesztéseket megvalósítani, mivel a világ új hatalmi és gazdasági pólusai gyorsan és határozottan reagálnak érdekeik ellen ható bármilyen térségi szerveződésre.

Ennek a globális rendszernek az egyik megjelenítője a pénzpiac. Gál Zoltán (1967) kimerítő alaposan dolgozta fel a pénzügyi szektor területi dimenzióit, gondosan körbeírva a pénzügyi térgazdaságtan tartalmát és elemzési módszereit. Tanulmánya jelzi, hogy a szolgáltatások világa a területi elemzésekben új közelítéseket hordozhat, ha képes szakítani az ágazati gazdaságtanok hagyományos elemzési technikáival, s sokkal konkrétabban jeleníti meg az adott szektor térbeli sajátosságait.

Hardi Tamás (1968) a győri iskola reprezentánsaként a kedvenc témáját adja közre, a makroregionális stratégia új nemzedékét megjelenítő Európai Duna Stratégia geopolitikai dimenziót villantja fel történeti összefüggésekben. A Duna Stratégia iskolapéldája lehet a történeti viharokat jócskán megért nagytérség számára az új típusú együttműködéseknek, az egyenrangú kapcsolatok szervezésének és bonyolításának. Ugyanakkor kiváló terepe lehet az összehasonlító regionális gazdaságtannak, valamint Kelet-Közép-Európa markánsabb megjelenésének a nemzetközi tudományos elemzésben és gondolkodásban.

A nyüzsgő mozdulatlanság – a harmadik generáció (2004–2010)

A területi politikában nagy nyüzsgés zajlott ezekben az években. Decentralizációs kezdeményezések indultak, elkészült a második Országos Területfejlesztési Konceptió (2005), többször módosult a területfejlesztési törvény, az európai uniós alapok fogadásának tervezése megtörtént, a régiók új szerepeket kaptak, a kistérségek, mint fejlesztési egységek jelentek meg. A nagy aktivitás azonban nem hozott látványos eredményeket. Befejezetlen próbálkozásokkal, erők állandó átcsoportosításával, újabb és újabb intézményi és fejlesztési ötletekkel rohant a területi politika a gazdasági válságba, s akkor, 2008-tól minden leállt, mondhatni megszűnt létezni.

A regionális tudomány intézményei az évezred első évtizedében megmaradtak és működtek, sőt valamilyen szinten még erősödtek is. A 2002-ben alapított Magyar Regionális Tudományi Társaság tagjainak száma már a működés harmadik évében meghaladta a 400 főt. Önálló diszciplinává vált a regionális tudomány (2006), mesterképzési programok alakultak (2006), doktori iskolák jöttek létre, megkezdődött a tudományos fokozatok kiadása, elméleti munkák (Modern regionális tudomány – Akadémiai Kiadó 2008-tól) mellett megtörtént az ország és a Kárpát-medence régióinak bemutatása, több felsőoktatási intézményben képzési programok, vagy tantárgyak indultak és ehhez tanszékek alakultak, vagy megjelent a regionális kifejezés a régi szervezetekben.

A harmadik generáció tagjai a hetvenes években születtek. Többségük már nem valamilyen szakmából csábult át a szakterületre, hanem azt a képzésükből hozták, valamilyen módon integrálták tudásukban. Kutatóintézetekben, vezető egyetemi tanszékeken nőttek fel, vagy ezekből kikerülve az államigazgatásban végeztek érdemi elemzéseket. A tudományos grádicsokat néhány éve lépték

meg, már az új rendszerben, elkezdtek projekteket vezetni, folyamatosan publikálnak és a nemzetközi szinten is megjelentek. A harmadik generáció több tagja tudatosan készül a szakmai karrierre, s néhányan már ennek teljesítése előtt állnak.

Az ígéretes harmadik generáció öt tagja szerepel a kötetben. Ha névsorban haladunk, első Bajmócy Zoltán (1979), aki erős közgazdasági elméleti háttérrel és olvasottsággal rendelkezik, s újdonság munkásságában, hogy a haladó irányzatokban keresi a területi tudományi kapcsolatokat. Sen képesség-szemléletét elemzi, kiemelve, hogy a jól-lét, mint a területi fejlesztés egyik új paradigmája értelmezhető. Hiszen a szabadsághoz, az erőforrások újszerű hasznosításához (átváltás), a képességek teréhez a helyi gazdaságfejlesztés egész rendszere egyértelműen kapcsolódik, amit a lokális kompetenciák fejlesztésével, a területi tőke elemeinek aktivizációjával érhetünk el. A területi tényező társadalom- és közösségfejlesztő hatását szellemesen értelmezi, ami lehetőséget kínál a fejlesztési irányok és módok megújításához.

Dusek Tamás (1971) újraolvasta Adam Smith alapműveit, s egyértelműen bizonyítja, hogy a közgazdaságtan rendszeralkotójának munkáiban nemcsak jelen van a térszemlélet, hanem annak segítségével történik meg a fontosabb tételek igazolása.

Fábián Attila (1965) a határról, mint a társadalom által konstruált elvi és gyakorlati elválasztó rendszerről ír dolgozatában, keresve a különféle közösségek és kultúrák elkülönülésének és érintkezési felületeinek sajátosságait. Izgalmasan veti fel a regionalizáció és a regionalizmus találkozását a határvidékek esetében, jelezve azt, hogy a térségi együttműködések oldhatják a gazdasági és kulturális elkülönüléseket, de – s ezt mi tesszük hozzá – azokban számos új konfliktust is generálhatnak.

Lux Gábor (1980) alapos és rá jellemzően elmélyült munkát végzett, amikor feldolgozta 15 nemzetközi folyóirat 485 tanulmányát 1995 és 2011 között. Arra kereste a választ, hogy Kelet-Közép-Európa miként jelenik meg a regionális tudományi publikációkban és a nagytérség országainak kutatói miként vannak jelen a nemzetközi szakmai fórumokon. Tanulságos az áttekintés elsőként a kutatott témakörök vonatkozásában. Kelet-Közép-Európa területi folyamatainak elemzése kimutatható, s ezt a nemzetközi szinten is elfogadott központok, vagy kutatók végzik, de a térségben lévő kutatóhelyek szintén jelen vannak a regionális tudomány nemzetközi életében. Hiányként jelenik meg esetükben az elméleti és módszertani újítások közreadása, az összeurópai összehasonlítások, vagy a jelentősebb szintetizáló munkák, miközben a policy-kutatásokban végzett érdemleges eredményeket nem adják vissza a nemzetközi publikációs fórumok közleményei.

Mezei Cecília (1975) a helyi gazdaságfejlesztés kutatója frappáns módon összegzi ennek a területi politikai eszköznek a szükségességét, de egyben korlátait is. A magyar helyzetet elemezve sorra veszi a területi irányítás ellentmondásait, amelyeket ugyan a gazdasági válság hozott felszínre, de – véleményünk szerint – a rendszerekben (önkormányzati, gazdaságfejlesztési, elosztási) már kódoltan jelen voltak, éppen azok nem kellően átgondolt kialakítása következtében. Optimistán hangsúlyozza, hogy most jött el a helyi gazdaságfejlesztés megújításának ideje, okos érvei bárcsak a döntéshozóknál is meghallgatásra találnának.

Az új rend felé – a negyedik generáció (2010-től)

Ha követnénk tanulmányunk logikáját, akkor most kitérnénk a jelen területi politika irányításának átalakítására és erős megosztottságára, s egyben háttérbe szorulására, az önkormányzati rendszer radikális megváltoztatására, a regionális szemléletet teljes negligálására, a kistérségi kezdeményezések megszüntetésére, az új európai fejlesztési időszakra való felkészülés ellentmondásaira. Mindezt nem tesszük, egyrészt azért, mert magunk is kevés információval rendelkezünk, másrészt talán korai még ezeket a rapid, gyakran nem következetes szervezeti változásokat értékelni, s harmadrészt, mert ez nem cikkünk tárgya.

A regionális tudomány is bekerült a társadalomtudományi pofozógépbe. Informális szinteken és formákban számos elmarasztaló megítélést kapott, ami döntően a tájékozatlanságból fakadt, vagy abból, hogy a szakma vezetőiként azt hittük, hogy igényes, értelmezhető információkat adtunk közre. Nem ezt tapasztaltunk, hiszen az oly nagy büszkeségnek tekintett akadémiai bázisintézet önállósága megszűnt, s az új intézményi formáció inkább a működési modell kialakításával van elfoglalva, mint a regionális tudomány irányadó kutatásának meghatározásával. Persze az állami, közösségi megrendelések jelentősen visszaestek, vagy az új kedvezményezettekhez kerültek, miközben – ellentmondásként – a szakterületet korábban igényesen művelők kerültek hatalmi pozícióba, illetve vezetik az új fejlesztési intézményeket.

Ugyanakkor távolabb mégis kék az ég, hiszen az elmúlt harminc év a regionális tudomány fejlődésében nem volt hiábavaló. Mint jeleztük, felnőtt a szakma harmadik generációja, akik már a nemzetközi és a hazai porondon is bizonyították rátermettségüket, a regionális tudományi doktori iskolák iránt az érdeklődés töretlen, így aztán bontakozik a negyedik generáció. A Tér és Társadalom folyóirat izgalmasan megújult, új ablakokat nyit a szakma számára; a hiányolt elméleti kutatásokat közreadó könyvsorozat, Modern Regio-

nális Tudomány Szakkönyvtár címmel egyre sikeresebb; mind többen és többen regisztrálnak a Regionális Tudományi Bizottságnál és az MRTT-nél, s közben új doktori értekezések készülnek.

Ennek az ígéretes negyedik generációnak – akik a nyolcvanas évek gyermekei – öt tagját kértük fel, hogy osszák meg gondolataikat a tudományágunk irányjaival kapcsolatos észrevételeikről.

Czirfusz Márton (1984) dolgozatában a főáramú közgazdaság-tudomány és a regionális tudomány kapcsolatát elemzi a nemzetközi, döntően angolszász irodalomban, kitérve a gazdaságföldrajzot érintő kihívásokra, valamint azok lehetséges hazai reagálásaira. Kiemelendőnek tartjuk a friss szemléletű tanulmányból, hogy megjelennek az összehasonlító gazdaságföldrajzi kutatások, valamint egyre élénkebben fordulnak napjaink elemzései a társadalmi beágyazottság vizsgálatához.

Erdős Katalin (1982) az egyetemi vállalkozások megjelenésének és terjedésének elméleti és kutatás-módszertani alapjait tekinti át, kitérve a nemzetközi és hazai trendekre. Izgalmasak megállapításai a kutatási eredmények hasznosulása vonatkozásában, bár ezek területi dimenzióiról megfelelnek, miközben éppen a hazai gyakorlat jelzi, hogy milyen új fejlesztési erőt jelenthet az egyetemi kutatások megléte és azok integrálása a települések életében.

Lengyel Balázs (1980) a tanulás, a hálózatok és a beágyazottság kérdéseinek tömör, de igényes összegzését végzi el. A hálózati rendszerek dinamikájának bemutatásával érzékelteti azokat a mélyebb összefüggéseket, amelyekre ezek a módszerek a területi folyamatok vizsgálatánál alkalmasak és képesek. Felállítja a regionális ellenálló képesség kategóriáját, aminek további kibontásával vélhetően alaposabb magyarázatot adhatunk a periférikus helyzetek létrejöttéről, vagy a fejlődésben való lemaradás, megtorpanás értelmezéséről, illetve azok kezelési technikáiról.

Tóth Balázs István (1986) a soproni iskola fiatal, tehetséges kutatója, aki elsőként gondolta végig a hazai irodalomban a területi tőke fogalmát, s annak értelmezési köreit. Tanulmányában a felkérésben foglaltakra keresi a választ, s nem a saját kutatásairól írt, hanem az általa fontosnak tartott új kutatási irányokat kísérel meg rendszerezni. Így kitér a hálózatelemzésre, a regionális/területi kreativitásra, a fejlődési modellek megújítására (fejlődélméletek), a szolgáltatások területi fejlődést alakító szerepére, a gazdasági (társadalmi?) válság hatásainak rendszerzésére, az okos város- és településkutatásra, az összehasonlító térgazdaságtanra, s végül a helyi gazdaságfejlesztés lehetséges irányaira.

Vas Zsófia (1984) a Lengyel-iskola kiválósága, aki már több kutatásban bizonyította kreativitását és a regionális tudomány iránti elkötelezettségét. Tanulmányában a Triple Helix modell továbbfejlesztéseit mutatja be a Quadruple és a Quintuple Helix modellek formájában. Az ipar, a gazdaság, a(z) (ön)kor-

mányzat együttműködésre épülő fejlesztéspolitika és intézményrendszer kiterjesztése elsőként a társadalmi aktorok (civil szektor, média, kultúra közegei) és intézmények felé, majd folytatásként a környezeti tényezők irányába új lehetőséget nyújt az elemzésekhez, de magának a fejlesztéspolitika átgondoltabb lokális és regionális szintű alakításához is egyben.

... és ami utána következik?

Hiszünk a regionális tudományban – legyen a nevezéktana különböző: területi tudomány(ok), tértudomány(ok), térgazdaságtan stb. –, annak megújításában, folyamatos változásában, újabb és újabb elemeinek, irányainak formálásában. Hazánkban egy szakmai közösség – jó időben és jó vezetőkkel – teremtett valami mást, valami újat a társadalomtudományokon belül, s célirányosan létrehozta annak intézményeit, szervezeteit, minősítési kereteit, ezzel párhuzamosan, – talán valamilyen kényszer folytán – létrejöttek a politikai és gyakorlati alkalmazás keretei. A kölcsönhatások bonyolultak, de egymást erősítették, nem pedig gyengítették. Hogy mi és ki volt előbb? Már senkit sem érdekel!

Új generációk jönnek, és a régiek elmennek. Ez természetes és szükség-szerű. A lényeg nagyon egyszerű: ösztönözni, segíteni kell a követőket és megbecsülni az előttünk haladókat. A recept ennyi és nem több! Éljen a regionális tudomány!

Irodalom

- Kádas K. (1968) A regionális tudományi kutatások célkitűzései és eredményei. *Magyar Tudomány*. 12. pp. 771–773.
- Nemes Nagy J. (1988) Megalakult az MTA Regionális Tudományos Bizottsága. *Tér és Társadalom*. 4. pp. 98–99.
- Rechnitzer J. (2005) Tükör által nem elhomályosítva (a posztmodern, a paradigmák, mainstream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). *Tér és Társadalom*. 2–4. pp. 1–12.
- Rechnitzer J. (2007) A társadalomtudomány új ága: a regionális tudomány. *Magyar Tudomány*. 12. pp. 1580–1589.
- Rechnitzer J. (2009) A társadalomtudomány új ága, a regionális tudomány. In: Lengyel I. – Rechnitzer J. (szerk.) *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 13–25.

A KÉPESSÉG-SZEMLÉLET ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A REGIONÁLIS TUDOMÁNYBAN*

Bajmócy Zoltán

Jelen tanulmány az Amartya Sen és Martha Nussbaum munkássága nyomán körvonalazódó, és elementáris hatást kiváltó képesség-szemlélet regionális tudományi alkalmazásának lehetőségeivel foglalkozik. Amellett érvel, hogy a regionális tudomány számos olyan alapvető vizsgálati területén, mint a helyben élők jólétének kérdésköre, vagy a közösségi döntések (fejlesztési stratégiák, projektek, szakpolitikák) kimunkálása kapcsán kívánatos volna alkalmazása. A képesség-szemlélet főbb építőköveinek rövid bemutatását követően, a helyi gazdaságfejlesztés, valamint a regionális innovációpolitika példáján keresztül mutatjuk be regionális tudományi adaptálásának lehetőségeit.

Bevezetés

Napjaink tudományos és közéletét sok tekintetben egyfajta útkeresés jellemzi. Nyilvánvaló társadalmi és környezeti problémákkal szembesülünk, amelyek mértéke sokak szemében aggodalomra ad okot. A tértudományokkal foglalkozók számára egyértelmű, hogy a társadalmi-gazdasági különbségek térségek között és térségeken belül is igen jelentősek lehetnek, ráadásul tendenciájukban inkább növekvőek, mint csökkenőek. Az is nyilvánvaló, hogy az észlelt problémáink sokrétűek, gazdasági és gazdaságon kívüli tényezők is szerepet játszanak bennük.

A térségek helyzetét befolyásoló tényezők sokszínűsége és ezek bonyolult kapcsolataiban azonban igen nehézé teszik együttes kezelésüket, operacionalizálásukat. Így gyakran a különböző részterületek közti kapcsolat erőtlensége, a helyzetfeltárás és a beavatkozás is elkülönülő fogalomrendszerrel, saját axiómák felhasználásával, sajátos jelenségkörökre fókuszálva történik.

* Jelen tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

A régiók helyzetének megítélése során gyakran hivatkozunk a helyben élők jólétére, vagy életszínvonalára (életminőségére), mint végeredményben vizsgálendő területre. A fejlesztések, politikák során is lényegében ezen kívánunk javítani (történjen ez a versenyképesség megerősítése, gazdasági növekedés, a társadalmi tőke megerősítése, a leszakadó társadalmi csoportok felzárkóztatása, vagy éppen az infrastruktúra fejlesztése révén). Ugyanakkor a jólét definiálása, vagy éppen bizonyos fejlesztési területek és a jólét közti kapcsolat csak alig-alig jelenik meg a vizsgálatokban. Általában bizonyos hallgatóságos előfeltevésekre építünk (pl. a versenyképesség javítása, vagy a gazdasági növekedés összességében növeli a helyben élők jólétét), ám ezek igazságtartama kétes lehet, vagy a mögöttük meghúzódó értékek vita tárgyát képezhetik.

Úgy véljük, a képesség-szemlélet jelentős inspirációt nyújthat a regionális tudomány képviselőinek mind a térségek helyzetének leírása, mind a fejlesztési elképzelések megalapozása során. Egyrészt elősegítheti a jólétről alkotott képünk realiztikusabbá tételét. Másrészt segítheti a most elkülönülten vizsgált rész kérdések közös operacionalizálását. Harmadrészt felhívja figyelmünket arra, hogy amit általában „értéksemleges”, vagy „értékmentes” vizsgálódásnak képzelünk, az valójában olyan hallgatóságos előfeltevéseken nyugszik, amelyek vita tárgyát képezhetik, a társadalom tagjai számára nem feltétlenül magától értetődőek.

Jelen tanulmány célja elsősorban az, hogy felhívja a figyelmet a képesség-szemlélet lehetséges alkalmazására, vitát indítson a megközelítés lehetőségeiről és korlátairól a regionális tudományban. A tanulmány második pontjában röviden felvázoljuk a képesség-szemlélet alapvető elemeit és megkísérlünk betekintést adni megközelítésmódjába. Ezt követően két lehetséges alkalmazási területre mutatunk rá, ahol mód nyílik a képesség-szemlélet kérdésfeltevésének részletesebb bemutatására. A harmadik pontban a helyi gazdaságfejlesztés, míg a negyedik pontban a regionális innovációpolitika mentén tárgyaljuk a képesség-szemlélet alkalmazásának lehetséges következményeit.

A képesség-szemlélet rövid bemutatása

A képesség-szemléletet elsősorban a közgazdász-filozófus Amartya Sen, és a filozófus Martha Nussbaum nevével szokás összekötni. A közgazdaságtanon kívül is elementáris hatást gyakorolt, gyakorlatilag a társadalomtudományok és a társadalomfilozófia szinte valamennyi nagyobb területén megjelent alkalmazása (*Robeyns* 2006). Napjainkban pedig már ezen túlmenően is, például a mérnöki tudományokban (*Oosterlaken* 2012).

A képesség-szemlélet terjedésének igen jelentős lökést adott Amartya Sen 1998-as, „a jóléti közgazdaságtanhoz történő hozzájárulásáért” kapott Nobel-díja. Hatását jól szemlélteti, hogy a „Google Tudós” keresőben Sen első tíz helyen rangsorolt publikációjára több mint 51 ezer hivatkozást találunk, de Martha Nussbaum (2000) e területhez kötődő főműve is 3400 hivatkozással büszkélkedhet. A hazai szakirodalomban eddig jóval kisebb hatást váltott ki a gondolatkör, de Sen néhány műve, köztük egyik legjelentősebb könyve (*Sen* 2003), már megjelent magyar fordításában is, Pataki (1998) elmélyült áttekintést ad Sen munkásságáról, illetve a közelmúltban széles körű ismertségre tett szert a francia elnök felkérése készült Stiglitz–Sen–Fitoussi (2009) jelentés.

Sen munkássága igen szerteágazó, ám mindvégig központi szerepet kapott benne az egyenlőség és igazságosság, valamint a társadalmi döntések kérdésköre. E fejezetben ezek mentén kíséreljük meg röviden bemutatni a képesség-szemlélet alapvető elemeit.

A régiók közti egyenlőtlenségek, és ennél fogva az esetleges beavatkozások nyomán is alapvető fontosságú a Sen (1979a) által feltett: „minek az egyenlősége?” (equality of what?) kérdés. Mi alapján mondhatjuk azt, hogy két egyén (vagy később két közösség, régió) helyzete azonos, vagy eltérő?

E kérdésre legalább három olyan válaszlehetőség áll rendelkezésünkre, amelyek mindegyike széleskörű filozófiai háttérrel is rendelkezik. Mint a felvilágosodás kora utáni filozófiák általában, mindhárom abból indul ki, hogy az emberek különböző dolgokat tarthatnak értékesnek, jónak (*Rawls* 1982). A kérdés, hogy ilyen keretben, hogyan mérhetők össze az egyes szempontok, hogyan juthatunk közösségi döntésre.

A közgazdaságtanban az utilitarizmus befolyása vált hosszú időn keresztül meghatározóvá. E szerint a választ a hasznosságban kell keresni. Ha két ember ugyanakkora hasznosságot realizálhat az általuk elfogyasztott javakból, akkor ugyanolyan helyzetben vannak. Ugyanahhoz a hasznossághoz vélhetően más javak, vagy ugyanazon javak más kombinációja segíti hozzá őket, de a lényeg, hogy a végén ugyanakkora hasznosságot realizálnak. A hasznosság – legalábbis a kortárs közgazdaságtanban – lényegében a preferencia-kielégítés számszerű mértéke. Ez a megközelítés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a közgazdaságtan megközelítésmódja „értéksemleges” vizsgálati módként tűnjön fel. Ezt tovább erősítette az elméletek formalizálása és matematizálása.

Valójában azonban legalább két fontos, értékterhelt építőköve van e megközelítésnek. Az egyik szerint a dolgokat (tevékenységeket) csak következményeik alapján kell megítélni. A másik pedig, hogy „de gustibus non est disputandum” (az ízlés nem képzí vita tárgyát). Valójában a hasznosságelvű megközelítés (vitathatatlan előnyei mellett) számos problémát von maga után. Ilyen, hogy a preferenciák változhatnak, idővel hozzászokhatunk rossz helyzetünk-

höz (Sen 1999). További probléma a „drága preferenciák” kérdése: míg az egyik ember olcsó élelmiszerekkel is megelégszik, addig a másiknak csak a különleges és drága jóságok elégítik ki preferenciáit (Rawls 1971, Cohen 1993). Egyes embereknek lehetnek olyan preferenciái, amelyek akkor elégülnek ki, ha mások rosszabb helyzetbe kerülnek (szadista, rasszista stb.). Ha pedig következtetések vagyunk a tekintetben, hogy a hasznosság a preferencia-kielégítés számszerű mértéke, akkor nem lehetne különbséget tenni a múltbeli (de már nem létező) preferenciáink és mostani preferenciáink kielégítése között¹ (Hausman–McPherson 1996).

A hasznosság-elvű megközelítést kritizálva jelent meg egy másik nagyhatású válasz a fejezet elején feltett alapkérdésekre. John Rawls libertáriánus filozófiákra támaszkodva, és a társadalmi szerződés elméletének újrafogalmazása révén jutott el az *elsődleges javak* koncepciójáig. Rawls (1971, 2003) érvelése szerint attól függetlenül, hogy mik az egyén céljai, létezhetnek olyan javak, amelyeket mindenképpen akarni fog (attól függetlenül, hogy ezeken kívül mi egyebet akar még). Ezek az „elsődleges javak” ugyanis bármely cél elérése érdekében hasznosak lehetnek (Rawls 1982). Véleménye szerint tehát az egyének helyzetének megítélését az általuk birtokolt elsődleges javak mennyiségén keresztül kell elvégezni. Ilyen elsődleges javak: az alapvető szabadságjogok, a költözés és hivatás megválasztásának szabadsága, a hatalmat és kiváltságot biztosító pozíciók, a jövedelem és vagyon, valamint az önbecsülés társadalmi alapjai.

A harmadik nagyhatású válasz pedig a *képesség-szemlélet*. Amartya Sen (1982, 1993) a képesség-szemlélet kidolgozása során mindkét fenti megközelítést kritikákkal illette, amellett, hogy egyes érdemeiket elismerte, így bizonyos elemeiket meg is tartotta. Véleménye szerint a haszonelvűség fontos érdeme, hogy figyel a következményekre (még ha másra nem is, hiszen ezt Rawls például nem teszi meg). Az elsődleges javak pedig felhívják a figyelmet arra, hogy a gazdagság csak egy a jólétet befolyásoló tényezők közül, és bonyolult kapcsolatban lehet más elsődleges javakkal.

Sen (2003) értelmezésében a végső cél, hogy az emberek „olyan életet élhessenek, amelyet jó okkal értékesnek tartanak”. Ez két dolgot foglal magában. Egyrészt, hogy a képesség-szemlélet fókuszában azok a dolgok állnak, amelyeket az emberek ténylegesen megtehetnek vagy elérhetnek: értékes cselekedetek és létállapotok (valuable „doings” and „beings”). Másrészt az embe-

¹ Szemléletesen fogalmazva, ha valaki óvodás korában kukás szeretett volna lenni, majd orvosnak tanult és végül 25 éves korában mégis kukás lett, akkor ezt nem lehet nem kívánatos dologként értékelni. Másrészt azzal sincs e keretben baj, hogy ha egy felelőtlen fiatal megkapja az áhított motort, amin ülve aztán öt perc múlva súlyos balesetet szenved. Nincs értelme ugyanis feltenni azt a kérdést, hogy valóban jó-e a preferenciarendszere.

reknek lehetőségük van „saját ügyeik tevékeny előmozdítására” (agency), amelyet önmagában is értékes dolognak tartanak. Tehát nem csak a következőknek, hanem a folyamatoknak is értéket kell tulajdonítani. Nem mindig, hogy választás eredményeként, vagy „kényszerpályán” jutunk el ugyanazon eredményhez.²

Ily módon a képesség-szemléletnek három építőköve van. Az első, hogy milyen eszközök (erőforrások) állnak rendelkezésünkre. Ezeket Sen *szabadságoknak* nevezi és az elsődleges javakhoz hasonló felsorolásukat adja (Sen 2003):

- politikai szabadságjogok,
- gazdasági lehetőségek,
- szociális lehetőségek,
- átláthatósági garanciák,
- létbiztonság.

Sen két dologra hívja fel ezek kapcsán hangsúlyozottan a figyelmet. Egyrészt, hogy ezek eszközök arra, hogy segítségükkel „jó okkal értékesnek tartott” dolgokat érjünk el, de egyben célok is, hiszen ezek önmagukban is értékes dolgok. Így hibás az a kérdésfeltevés, hogy megéri-e például a politikai szabadságjogokat a gazdasági lehetőségek bővítése érdekében szűkíteni. Másrészt ezek kölcsönösen összefüggnek, amelyre számos empirikus példát is felsorakoztat (Sen 2003). Ebből következőleg a „gazdagság” és a „jól-lét”³ viszonya összetett: se nem kizárólagos (jól-létünket a gazdagságon kívül más is befolyásolja), se nem egyöntetű (sok mindentől függ, hogy a nagyobb gazdagsággal tényleg tudjuk-e jól-létünket növelni). Ily módon nem tartható az a szokásos feltevés, miszerint a jövedelem (és vagyon) növekedése mindenképpen növeli a jólétet.

A képesség-szemlélet másik építőkövét az úgynevezett *átváltási tényezők* (conversion factors) képzik. Az, hogy miként tudjuk erőforrásainknak (pl. valamekkora jövedelemnek) hasznát venni számos körülménytől függ, amelyek lehetnek egyéniek, vagy társadalmiak (Sen 2003):

- személyes tulajdonságok különbözősége (betegség, életkor stb.),
- környezeti sokféleség (kell-e fűtésre, természeti csapások elleni védekezésre stb. pénzt költeni),

² Sen (2003) példájával élve az éhségsztrájkot folytató Mahatma Gandhi és az éhező indiai nincstelen helyzete látszólag azonos: egyik sem eszik. Gandhi cselekedetének viszont pontosan az adja értelmét, hogy egyébként ehetne, de tudatos választás eredményeképp nem teszi.

³ Sen a jólét (welfare) helyett a jól-lét (well-being) fogalmát használja, ezzel is érzékeltetve a hagyományos jólét-értelmezéssel való szakítását.

- a közszolgáltatások elérhetősége és színvonala,
- viszonyítási különbségek (saját helyzetünket mely referenciacsoporthoz viszonyítjuk),
- családon belüli elosztás.

A harmadik építőkő *saját ügyeink tevékeny előmozdításának lehetősége* (agency). Az erőforrásaink és az átváltási faktorok együttesen határozzák meg, hogy az adott egyén milyen általa fontosnak tartott cselekedeteket és létállapotokat tud ténylegesen elérni. Ezek a ténylegesen elérhető (választható) lehetőségek a *képességek*. Ám minthogy a választás önmagában is értékes, így a képességeink halmazának értéke nem egyenlő a végül ténylegesen választott tevékenységgel (Sen 1993, 2003). A ténylegesen megvalósított tevékenység értékét sokszor pont az adja meg, hogy képességeink halmazában rajta kívül más elemek is voltak. Sen tehát a képességek terét javasolja az értékelés területéül.

A *közösségi döntések* (fejlesztési döntések, szakpolitikai beavatkozások stb.) során természetesen nem elégséges az egyes egyének helyzetét megítélni. A kérdés itt már úgy vetődik fel, hogy egy elmozdulás összességében növeli-e a helyben élők jólétét (jól-létét). Az egyes egyének helyzetében bekövetkező változásokat ennek során össze kell vetni (hiszen valaki a korábbinál jobb, míg más esetleg rosszabb helyzetbe került), és közösségi értékítéletet kialakítani.

A képességszemléletben ez meglehetősen nehéz és összetett feladat.⁴ El kell egyrészt dönteni, hogy mely képességeket tart a közösség fontosnak. Ezzel végeredményben meghatározzuk az értékelés terét (információs bázisát). El kell dönteni, hogy milyen súlyt adunk az egyes képességeknek, illetve a nem választott lehetőségeknek, továbbá a képességeknek más esetleg felmerülő fontos szempontokkal szemben (Sen 2003).

A képesség-szemlélet Sen és Nussbaum féle megközelítése tulajdonképpen e ponton különbözik leginkább. Míg Nussbaum (2000) szerint megadható a képességeknek egy olyan általános halmaza, amelyek mindenki számára értékesek, addig Sen értelmezésében egy ilyen halmaz sohasem lehet általános, mindig csak egy megvitatáson és mérlegelésen alapuló folyamat eredményeként alakulhat ki.

A gyakorlati technikai nehézségek ellenére a megközelítés feltétlen előnye, hogy megkerülhetetlenné teszi az értékválasztással való szembesülést, és azt nyílttá teszi.⁵ E koncepcióban világos, hogy az értékelés nem végezhető el nyílt társadalmi viták nélkül. Emellett Sen arra is rámutat, hogy ha az értékelés

⁴ A feladat összetettsége nem feltétlenül hátrány. Legalábbis sokkal kisebb probléma, mintha az értékelés bonyolult terét leszűkítenénk egyetlen homogén dolog nagyságára.

⁵ A korábban bemutatott két megközelítés, és főként a haszonelvűség a meglevő értékválasztást elfedi, elhomályosítja (de attól még ott is megtörténik).

információs alapjául a képességek terét választjuk, akkor a társadalmi részvétel és nyílt megvitatás önmagában is értékessé válik, nem csak mint eszköz. Sen (1999) – például Nobel-előadásában – meggyőzően érvel az ily módon ki-munkált társadalmi döntések lehetőségessége mellett, sőt Arrow „lehetetlenségi tételének” világán pontosan ily módon lehet túllépni.

A képesség-szemlélet alkalmazásának lehetőségei a helyi gazdaságfejlesztésben

A helyi gazdaságfejlesztés végső céljaként a helyben élők életszínvonalának, életminőségének (jóléti helyzetének) javítását szokás megadni (*Lengyel 2010, Bajmócy 2011*). Ezt a téma közgazdaságtani gyökerű szakirodalma jellemzően a növekedés, vagy a versenyképesség javítása révén kívánja elérni. Mindkét esetben egyértelmű feltevés, hogy a régió nagyobb egy főre eső jövedelme pozitívan hat a helyben élők jólétére.

Ezt jól tükrözi a helyi gazdaságfejlesztés egy széles körben alkalmazott, a Világbank munkacsoportjához kötődő definíciója, mely szerint (*Swinburn et al. 2006*): a helyi gazdaságfejlesztés célja az adott térség gazdasági teljesítményének és valamennyi ott élő életminőségének javítása. A helyi gazdaságfejlesztés egy olyan folyamat, amelyben a köz-, a vállalkozói és a civil szféra közösen törekszik jobb feltételeket teremteni a gazdasági növekedéshez és a foglalkoztatáshoz.

E megközelítés utilitarista hagyományokra támaszkodik, és preferencia-kielégítés számszerű mértékének közelítéseként használja a reáljövedelmeket. A pénz ily módon közös nevezőre hozza az egyéni preferenciákat. A növekedés mindenképp előnyös közösségi szinten, hiszen még ha vannak is vesztesek, azokat a nyertesek kompenzálni tudnák. Mindez azonban az utilitarizmus korábban említett kritikáin túl további kérdéseket is felvet (*Sen 1979b, 2003, Hausman–McPherson 1996*).

Valójában a fizetési hajlandóság és nem a tényleges jóléti növekmények és csökkenések kerülnek összevetésre. Ráadásul az alacsony jövedelműek preferenciái szükségszerűen kisebb súlyt kapnak, hiszen azokat pénzben súlyozzuk (és abból nekik kevesebb van).

Teljesen önkényes az a feltételezés, hogy ugyanaz a jószágkosár ugyanannyi hasznosságot ér a különböző embereknek. Ez még akkor sem lenne igaz, ha feltételeznénk, hogy mindenkinek ugyanazok a preferenciái.

Az értékelés információs bázisa igen jelentősen beszűkül. A birtokolt árucikkeken kívül ebben az esetben hallgatólagosan minden egyéb (potenciálisan

fontos) szempont, mint a közszolgáltatások elérhetősége, a szabadságjogok, az egyéni adottságok stb. hallgatólágon nulla súlyt kapnak. A jólét szempontjából fontosnak tekintett dolgok súlyozásának kérdését tehát nem kerültük meg, a csereérték mértékrendszerének alkalmazása ilyen tekintetben önkényes.

A képesség-szemlélet talaján állva éppen ezért a *gazdaságfejlesztés céljának újrafogalmazása szükséges*. Talán úgy lehetne azt megfogalmazni, hogy a gazdasági lehetőségek oly módon történő kiszélesítése, amely ténylegesen hozzájárul a helyben élők képességeinek növeléséhez.

E kiindulópontot követve egyértelmű, hogy az egy főre eső jövedelemnövelés mint sablon, nem követhető általános érvénnyel. A képesség-szemléletbe belefér a jövedelem növelése mint cél, de egyrészt az nem kezelhető az elosztás kérdéskörének vizsgálata nélkül, másrészt csak akkor kívánatos, ha nem jár együtt másféle (jól-lét növelő) szabadságok erodálásával. Más oldalról az is lehetséges, hogy a helyi fejlesztések során nem a jövedelemnövelés, hanem esetleg más szabadságok bővítése, vagy éppen csak az elosztás megváltoztatása tűnik fontos feladatnak. A gazdasági lehetőségek kiszélesítésének feladata tehát korlátok közé van szorítva, nem válhat öncéllá.

A képesség-szemléletből történő kiindulás két további következménnyel szolgál. Egyrészt felhívja a figyelmet a szakértői tudás korlátaira, hiszen a helyi gazdaságfejlesztés megtett, vagy tervezett lépéseinek értékeléséhez az érintettek jóléti helyzetének változását kell összevetni. A képességek terében ez a fajta értékelés viszont társadalmi döntésekhez kötődik, „külső szemlélődőként” nem végezhető el. Ily módon a helyi közösség és a szakértő tudása együttesen szükségeltetik a gazdaságfejlesztéshez (*Bajmócy* 2012).

Ebből következnek a társadalmi részvétel és nyílt megvitatás mellett szóló érvek is. Minthogy a képesség-szemléletben nemcsak az eredmény, hanem saját ügyeink tevékeny elmozdításának képessége is értékkel bír, így a helyi szereplők széles körének bevonása a problémák észlelésébe és megoldásába magától értetődő eleme kell hogy legyen a helyi gazdaságfejlesztésnek.

Tulajdonképpen pont ettől válhat valóban helyivé a helyi gazdaságfejlesztés: helyi (mással nem helyettesíthető) kompetenciákat és tudást (is) használ. Másrészt nem csak az eredmény, de már a folyamat révén is változtat a helyben élők jól-létén. Az ilyen módon működő, részvételen és megvitatáson alapuló gazdaságfejlesztést pedig nyilvánvalóan lokális szinten lehet érdemben működtetni.

A képesség-szemlélet alkalmazásának lehetőségei a regionális innovációpolitikában

Napjaink innovációpolitikájának legfőbb elméleti háttérét az innovációs rendszerek elmélete és az evolúciós közgazdaságtan jelenti. Ezek a beavatkozás alapját a piaci elégtelenségek helyett a rendszer elégtelenségekben látják. Ez a hangsúlyeltolódás azonban az innovációpolitika számos előfeltevését változtatlanul hagyta.

Edquist (2002) megfogalmazásában két feltételnek kell teljesülni ahhoz, hogy a közsférának oka legyen beavatkozni az innovációs folyamatokba. Egyrészt a kimunkált célok a piaci mechanizmusok révén nem teljesültek (azaz van egy fejlesztési probléma). Másrészt a közsféra képes a probléma megoldására, vagy csökkentésére.

Edquist csak lábjegyzetben pontosítja, hogy mit ért *célok* alatt, mégis ez az egyik legkonkrétabb leírás az innovációpolitika mögöttes feltevéseiről, amelyet az innovációs rendszerek irodalmában találhatunk.

„Feltételezem, hogy a célok – bármik legyenek is azok – a politikai szintéren már előre körvonalazódtak. ... Az innovációpolitikával kapcsolatban ezek a leggyakrabban: a gazdasági teljesítmény, a termelékenység, vagy a foglalkoztatás növelése” (Edquist 2002, 220).

Az innovációpolitika tehát – mind nemzeti, mind regionális szinten – vizsgálati körön kívülre helyezi a jóléti előfeltevéseket. Nem az érdeklő, hogy ezek a célok valóban hozzásegítenek-e a helyben élők jólétének növeléséhez, hanem hogy milyen innovációpolitikát kell ahhoz folytatni, hogy realizálhassuk őket. Ez tehát az evolúciós, és a korábbi neoklasszikus alapokon álló politikára is igaz.

Am vajon ugyanilyen innovációpolitikát kell-e folytatni, ha jóléti előfeltevéseinket megváltoztatjuk. Vajon ugyanúgy ítélnék-e meg a beavatkozásokat a képesség-szemlélet talaján állva, mint a növekedésorientált (utilitarista gyökerű) felfogásban?

A technológiai változás a különböző lakosok és csoportok helyzetét eltérő módon és esetleg eltérő irányban változtatja meg (*Schumpeter* 1950). Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy a térség számára összességében kedvező, vagy kedvezőtlen-e egy elmozdulás, az egyének (csoportok) helyzetének változásait össze kell mérni – a korábban kifejtetteknek megfelelően értékelő ítéletalkotásra van szükség. Egy ilyen összegző értékelés kimenete teljesen más lehet utilitarista alapokon, illetve a képesség-szemlélet perspektívájából.

Míg a növekedésorientált megközelítés aggregáláson és reáljövedelmen alapuló módszere „közös nevezőre hozza” az egyéni elmozdulásokat, addig az

innovációknak köszönhető változások megítélése a képességszemlélet keretein belül jóval összetettebb. Számos olyan információ kap szerepet ez utóbbi esetben, amely az utilitarizmus számára irreleváns. Az innovációk nyomán lezajló társadalmi változások, környezeti hatások, az új technológiák megjelenési formája, a hozzájuk kötődő kockázatok mind-mind olyan információk, amelyeket az innovációpolitika utilitarista alapokon szükségszerűen figyelmen kívül hagy (1. táblázat).

1. táblázat
A technológiai változás néhány jellegzetességének eltérő megítélése

	Utilitarizmus	Képesség-szemlélet
Teljes tényező-termelékenység (TFP) növekedése	Növeli a GDP/fő-t, így összességében jólétnövekedést eredményez.	A teremtő pusztítás következtében nyertesek és vesztesek is vannak. Ez összességében jóléti nyereséget, vagy veszteséget is okozhat.
Növekvő munka, változatlan tőke-termelékenység	Növeli a TFP-t, egyébként irreleváns.	Megváltoztathatja a jövedelmek elosztását, amely az egyenlőtlenségek növekedéséhez vezethet
Új javak jelennek meg, miközben meglevők eltűnnek	A szükségletek kielégítésének javuló lehetőségei. Összességében jólétnövekedést eredményez.	A létrehozott és megszüntetett lehetőségek összemérésének nehézsége. A létrejött újdonások nem feltétlenül jelentenek ténylegesen választható lehetőségeket.
Újfajta „kockázatok” jelennek meg	Ösztönzést ad további innovációkra, amely felgyorsítja a technológiai változási folyamatot, és így növeli a GDP/fő-t.	A jövedelem egy részét a „kockázatok” elleni védekezésre kell fordítani. Ez jól-lét csökkenést eredményezhet.
Gyorsuló ütemű változás	Növeli a GDP/fő növekedési ütemét.	Gyorsabb alkalmazkodást követel és kevesebb időt hagy a „kockázatok” felismerésére. Az alkalmazkodásra és kockázat-elkerülésre való képesség különbözhet. Ez összességében növekvő egyenlőtlenségeket és jól-lét csökkenést eredményezhet.

Forrás: Bajmócy et al. 2011.

A képesség-szemlélet talaján állva a technológiai változás igen komplex, és összességében nem egyértelmű módon hat a helyben élők jól-létére. A növekedéshez való hozzájárulás önmagában nem legitimál ez esetben. A technológia ugyanis érinti mindhárom alapvető elemét a képesség-szemléletnek:

1. Növeli a rendelkezésre álló jövedelmet (gazdasági lehetőségeket), de egyben meg is változtathatja azok elosztását.
2. Átváltási tényezőként hatással van arra, hogy a rendelkezésre álló jövedelemmel milyen „jó okkal értékesnek tartott” dolgokat érhetünk el. Például a technológiákhoz kötődő kockázatok révén jövedelmünk egy részét „védekezésre” kell fordítani (naptejet, asztma gyógyszer, palackozott ásványvizet stb. kell vásárolni).
3. Kapcsolatban van saját ügyeink tevékeny előmozdításának lehetőségével. Megváltoztatja a választási lehetőségek halmazát, illetőleg jól-léti hatásait jelentősen meghatározza, hogy milyen képességgel bír a helyi közösség az alkalmazkodásra.

A képesség-szemlélet talaján álló innovációpolitika tehát különbözne a jelenleg dominánstól. Ilyen keretben újfajta kérdésekkel is szembesülni kell, például: az alkalmazkodásra való képesség regionális eltérései, az újdonságok alkalmazására való tényleges képesség, a kockázatok megoszlása, vagy éppen az új technológia által életre hívott képességek morális megítélése.

Ugyanakkor pont ez adhat alapot a térségi különbségeket figyelembe vevő, valóban differenciált innovációpolitikák kialakításához. Nem csak az innovációs rendszerek működésének különbözőségét, de az eltérő jól-léti szituációt, alkalmazkodási képességet, és ezekből kifolyólag a változás „vállalható ütemét” is figyelembe kell venni. Ráadásul e keretben a helyi lakosok technológiával kapcsolatos ítéletalkotásának, az újdonságok morális megítélésének is tere lehet. Ez jelentős elmozdulást eredményezhet abból a mostani állapotból, amikor is az innovációpolitika arra redukálja saját hatáskörét, hogy a csak technológiai változás sebességét próbálja meg befolyásolni.

Összegzés

Jelen tanulmány a képesség-szemlélet regionális tudományi alkalmazási lehetőségeire kívánta felhívni a figyelmet. Amellett érveltünk, hogy a regionális tudomány legkülönbözőbb területein építünk hallgatólagosan olyan axiómákra, értékekre, amelyek vita tárgyát képezhetik. A képesség-szemlélet nyíltan értékterhelt megközelítése felszínre hozza ezeket a – sokszor hallgatólagos –

választásokat, és egy alternatív kiindulópontot kínál. Véleményünk szerint e keret jóval alkalmasabb napjaink égető társadalmi problémáinak felismerésére és kezelésére, mint az utilitarista, vagy libertariánus feltevések.

A képesség-szemlélet olyan keretet kínálhat a régiók fejlettségét, vagy fejlesztését vizsgáló különböző területek kutatóinak, amelyben a mostani elkülönülés (akár tudatos elhatárolódás) részint feloldható. Különösen gyümölcsöző lehet a regionális tudománnyal foglalkozó közgazdászok számára, hiszen kijelöli azt a keretet, amelyen figyelembevételével a gazdasági lehetőségek fejlesztése öncélból valódi eszközzé válhat.

Irodalom

- Bajmócy Z. (2011) *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATEPress, Szeged.
- Bajmócy Z. – Málóvics Gy. – Gébert J. (2011) On the Informational Basis of Regional Innovation Policy: From Growth to capabilities. Kézirat, megjelenés alatt.
- Bajmócy Z. (2012) Public Participation and the Economic Theories Underlying Local Development Policies. Kézirat, megjelenés alatt.
- Cohen, G. A. (1993) Equality of What? On Welfare, Goods, and Capabilities. In: Nussbaum, M. C. – Sen, A. K. (eds) *The Quality of Life*. Clarendon Press, Oxford. pp. 9–29.
- Edquist, C. (2002) Innovation Policy. A Systemic Approach. In: Archiburgi, D – Lundvall, B. A. (eds) *The Globalizing Learning Economy*. Oxford University Press, Oxford – New York. pp. 219–238.
- Hausman, D. M. – McPherson, M. S. (1996) *Economic Analysis and Moral Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lengyel I. (2010) *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nussbaum, M. (2000) *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Oosterlaken, I. (2012) The Capability Approach, Technology and Design: Taking Stock and Looking Ahead. In: Oosterlaken, I. – van den Hoven, J. (eds) *The Capability Approach, Technology and Design*. Springer, Dordrecht–Heidelberg–New York–London. pp. 3–26.
- Pataki Gy. (1998) A fejlődés gazdaságtana és etikája. Tiszteletadás Amartya Sen munkásságának. *Kövász*. 4. pp. 6–17.
- Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Rawls, J. (1982) Social Unity and Primary Goods. In: Sen, A. K. – Williams, B. (eds) *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge University Press, Paris.
- Rawls, J. (2003) *Justice as Fairness: A Restatement*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA. – London, UK.
- Robeyns, I. (2006) The Capability Approach in Practice. *The Journal of Political Philosophy*. 3. pp. 351–376.
- Sen, A. K. (1979a) *Equality of what? The Tanner Lecture on Human Values*. Stanford University. Stanford, CA.
<http://www.uv.es/~mperezs/intpoleco/Lecturcomp/Distribucion%20Crecimiento/Sen%20Equality%20of%20what.pdf>.

- Sen, A. K. (1979b) The Welfare Basis of Real-Income Comparisons: A Survey. *Journal of Economic Literature*. 1. pp. 1–45.
- Sen, A. K. (1982) *Choice, Welfare and Measurement*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Sen, A. K. (1993) Capability and Well-being. In: Nussbaum, M. C. – Sen, A. K. (eds) *The Quality of Life*. Clarendon Press, Oxford. pp. 30–53.
- Sen, A. K. (1999) The Possibility of Social Choice. *American Economic Review*. 3. pp. 349–378.
- Sen, A. K. (2003) *A fejlődés mint szabadság*. Európa Kiadó, Budapest.
- Schumpeter, J. (1950) *Capitalism, Socialism and Democracy*. Third edition. Harper and Row, New York.
- Stiglitz, J. E. – Sen, A. K. – Fitoussi, J. P. (2000) Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Paris.
- Swinburn, G. – Goga, S. – Murphy, F. (2006) *Local Economic Development: A Primer. Developing and Implementing Local Economic Development Strategies and Action Plans*. The World Bank, Washington, DC.

A REGIONÁLIS VIZSGÁLATOK ELHANYAGOLT DIMENZIÓJA? NÉHÁNY GONDOLAT AZ IDŐRŐL

Benedek József

Bevezetés, problémafelvetés

Korábbi tudományelméleti tanulmányomban a regionális tudomány és a komplexitás-vizsgálatok közötti potenciális és megvalósíthatónak vélt kapcsolódási lehetőségekre reflektáltam (*Benedek 2012*). Kihangsúlyoztam, hogy rövid története alatt a regionális tudomány elsősorban az interdiszciplinaritás eszméjét testesítette meg. Az utóbbi alatt rendszerint két vagy több diszciplína szemléletének és módszertanának a kombinációját értik, amelyek közül a geográfia és közgazdaságtan különböző ágazataink jut a meghatározó szerep. Mindez háttérbe szorította a – mára immár perdöntővé váló – transzdiszciplinaritás kérdését. Az utóbbi alatt egyes diszciplínák közötti kooperatív tudástermelést, társadalmi akcióorientáltságot és a döntéshozók (stakeholderek) részvételét értettük. Arra is rámutattam, hogy a régió komplex rendszerként történő meghatározása olyan megközelítést tesz lehetővé, amely markánsabban kifejezi a regionális tudomány által többnyire inkább programatikusan megfogalmazott interdiszciplináris és transzdiszciplináris jellegét. Az alábbi esszében a regionális tudományok egy olyan dimenziójára szeretnék reflektálni, amely az elmúlt évtized szakirodalmában, a térbeliség előtérbe helyezése eredményeként némileg háttérbe szorult: az idő és időbeliség.

Lengyel Imre és Rechnitzer János a regionális tudomány vizsgálati dimenziói között, a régió különböző típusai, a területi rendszerek és a térszervezés mellett, a teret és az időt tüntetik fel, de kiemelten csupán az immár sűrűn vizsgált és elméleti alapon történő elemzési lehetőségeinek határaihoz érkező térrel foglalkoznak (*Lengyel–Rechnitzer 2004*). Nagyon jól megérik és a regionális tudomány új kihívásaként tüntetnek fel három irányzatot (i.m.): 1. a regionális tudomány tárgya és annak gyakorlati alkalmazása közötti szakadék csökkentése; 2. az emberi dimenzió és a térbeli viselkedés jobb megértése; 3. a tér és idő együttes kezelésének szükségessége. Jelen esszé szempontjából az utolsó pont fontosabb. Úgy gondolom, hogy az idő legalább annyira jelentős

dimenziója a regionális elemzésnek mint a tér, ezért érthetetlen, hogy miért kapott ilyen csekély jelentőséget, úgy a jelentős elméleti munkákban, mint a gyakorlatorientált regionális elemzésekben. Nem csupán egy módszertani kérdéstről van szó, hisz a longitudinális vizsgálatok éppúgy szerves részét alkotják az empirikus regionális elemzéseknek, mint a transzverzális elemzések. Ahhoz, hogy a fent megfogalmazott dilemmánkhoz kapaszkodót nyújtsunk, felidézzük az időgeográfia és az erre alapuló strukturációs elmélet néhány elemét (*Benedek 2000* alapján), majd végezetül megvizsgáljuk a regionális tudományra nagyobb hatást gyakorló gazdaságföldrajzi irányzatok időkonceptióját.

Időgeográfia és strukturáció elmélet

Torsten Hägerstrand megalapozta az idő és a tér integrált elemzési kereteit, egész iskolát és hagyományt alapítva, amely időföldrajz megnevezés alatt került be a szakirodalomba. Az időgeográfiai irányzatot több kutatási paradigma igyekezett kisajátítani (*Johnston 1996*): a magatartás paradigma, a humanisztikus földrajz vagy a radikális földrajz. Fűzzük hozzá, hogy alaptalanul, mert a hägerstrand-i időgeográfiára épül úgy az Anthony Giddens által kidolgozott társadalomelmélet (strukturáció elmélete), mint a modern regionális földrajz. A jelenlegi esszé szempontjából lényeges kiemelnünk, hogy az irányzat a teret és időt az emberi cselekvést behatároló erőforrásnak tekinti, amelyhez három alapfogalmat rendel: életút, projekt és dioráma (*Hägerstrand 1982*). Az életút az egyének idő–tér útját jelenti, amelyet különböző mindennapi tevékenységek közvetítenek, és amelyet az egyének projektjei (céljai) hoznak létre. Különböző életutak kereszteződésével helyzetek jönnek létre, amelyeket diorámáknak nevez el (i.m.).

Giddens viszont abból indul ki, hogy a társadalomtudományok, a földrajz kivételével, nem tulajdonítottak fontosságot a társadalmi rendszerek idő- és tértengelyek mentén végbemenő konstrukciójának. Hägerstrand időföldrajzi fogalomtárát használja fel, azzal a céllal, hogy a társadalmi intézmények és a társadalmi élet idő- és térdimenzióban lezajló szerveződését megfogalmazhassa. Míg az időföldrajz a hangsúlyt a mindennapos cselekvések rutinjellegére helyezi, amelynek megfelelően minden egyén mindennapos – térben és időben leírható és modellezhető – utat ír le, tehát a hangsúly az időre tevődik, addig Giddens az interakciók térbeli és időbeli elhelyezkedésére koncentrálna. Szerinte minden interakció egy bizonyos ideig tart és egy bizonyos helyen, térben történik (*Giddens 1997*). A tér konceptualizációja céljával Giddens két alapvető fogalmat vezet be: lokális (locale) és jelenlét-elérhetőség.

A *jelenlét-elérhetőség* arra a képességre vonatkozik, hogy a szereplő interakcióba léphessen. Ez nyilván a tradicionális kultúrák esetében a fizikai közelség függvénye, mivel a közlekedés és kommunikáció médiuma azonos. A modern társadalmakban a jelenlét-elérhetőség az elkülönült kommunikációs és szállítási médiumok technológiájától függ. Ugyanakkor az elérhetőség a test fizikai tulajdonságaitól és a környezet egyéb jellegzetességeitől is függ, mint például az úgynevezett „állomásoktól” (stations), amelyek lényegében a társas interakciók csomópontjai. Ide sorolhatók például a városok vagy ezek keretében a belváros stb. A *lokális* a tér használatára vonatkozik, amely az interakció „setting”-jét, azaz kontextusát határozza meg. A tér használatát illetően Giddens nyilván elsősorban nem a hagyományos területhasznosítási kategóriákra gondol (erdő, kaszáló stb.), hanem arra az anyagi kultúrára vagy artefaktumokra, amelyek a cselekvés eredményei és ugyanakkor feltételei, kontextusai is. A lokális giddensi értelmezése nem a „helyi”-vel fordítható, ugyanis megjegyzi, hogy a lokális rendkívül eltérő kiterjedésű tartalmakra vonatkozik, lehet egy lakás, lehet egy utcasarok, lehet város, falu vagy akár politikai határokkal jelölt nemzetállam. Fontos emlékeznünk arra, hogy mindez csupán az interakció kontextusát jelzi. Giddens szerint a lokálisok regionalizálva vannak, ami nem jelent egyebet, mint annak a meghatározását, hogyan oszlik az egyének tevékenysége tér–idő zónákra szabványos, rutinszerű társadalmi gyakorlat vonatkozásában. Ennek megfelelően a térbeliség három formáját különböztette meg: térbeliség mint régió; térbeliség mint a lokális centrum–periféria jellegű szerveződése; térbeliség mint az intézmények és konvenciók helyhez kötött adottságai.

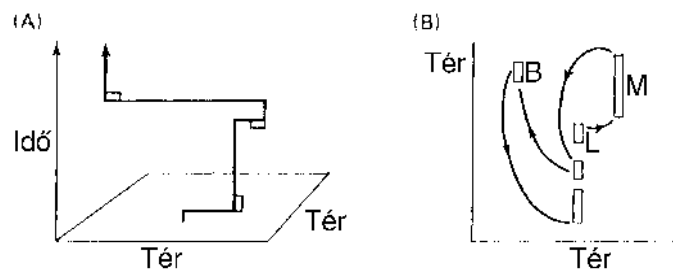
Megjegyezzük még, hogy Giddens elméletében felhasználja azt a hágerstrand-i eszmét, miszerint a térbeliség és az időbeliség a társadalmakban idő–tér zónák formájában kombinálódnak (1. ábra). Ez azt jelenti, hogy minden tevékenység egy jellegzetes idő–tér zónában zajlik le. „A tipikus tevékenységeket regisztrálva könnyen felvázolhatjuk életünk „tér–idő rendszerét” (Giddens 1997, 130). Ugyanakkor felhasználja azt a hágerstrand-i gondolatot, amely szerint a tevékenységek időben és térben való elhelyezését három tényező befolyásolja:

- képességi korlátok (capability constrains), amelyek az ember mint biológiai lény eszméjére épülnek és ilyen szempontból azonosságot mutatnak a müncheni szociálgeográfia alapfunkcióinak eszméjével. Pontosabban arra vonatkozik, hogy mint biológiai lény az ember szükségszerűen rá van kényszerülve bizonyos tevékenységek elvégzésére (alvás, táplálkozás), azaz rá van kényszerülve bizonyos idő–tér rendszerek kialakítására;

- társasági korlátok (coupling constrains); ez a fizikai környezet által okozott korlátokra vonatkozik, amelyek megakadályozhatják az interakciók kialakulását bizonyos térben és bizonyos időpontban. Minden térnek létezik egy „zsúfoltsági határa”, amely meghatározza, bizonyos időpontban hány ember tartózkodhat bizonyos térben, bizonyos tevékenységet folytatva (Giddens 1997);
- uralmi korlátok (authority constrains), amelyeket a társadalmi rendszer határoz meg és az uralkodó hatalmi viszonyokat tükrözik. A hatalmi kérdés a hozzáférhetőség és az esélyek tükrében vetődik fel, amely a társadalmi rétegződés, valamint bizonyos tevékenységeket korlátozó normatív döntések elemzését teszi szükségessé.

Giddens szerint az idő–tér zónák centrum–periferikusan szerveződnek. Például az aktív személyek centrum jellegű idő–tér zónái a munkahely és a lakás. Heterogénebb társadalmakban a város, vonzáskörzetével együtt alkotja a legfontosabb érintkezési helyet térben és időben. Ezek a kommunikációs és interakció fórumok. Giddens szerint a tér azért fontos, mert lehetővé teszi az interakciórendszerek létrejöttét, azaz a tér (térbeliség) alapvető tényezője a cselekvésnek.

1. ábra
A mindennapi tevékenységek idő–tér modellje

Jelmagyarázat: L, M, B – tevékenységek állomásai: lakás, munkahely, bevásárlóközpont.

Forrás: Giddens, 1994.

A fenti ábrán követhetjük Giddens javaslatát (B) Hägerstrand idő–tér modelljének (A) kiegészítésére. Mint látszik, Hägerstrand az időre koncentrált és a függőleges tengelyen egy nap huszonnégy óráját helyezi el, míg a vízszintes tengelyen különböző állomásokat. Az állomásokat összekötő vonalak a napi tevékenységek során megtett utakat jelzik. Ugyanakkor a függőleges tengelyen megállapíthatjuk az egyes állomásokat, illetve az állomások közötti távolsá-

gok leküzdésére megtett időtartamot. Giddens javaslata az idő-tér modellek jelzésének javítására vonatkozik. Ebben az esetben a vonalak hossza a lokálisok (Hägerstrand állomásai) közötti távolság megtételére szükséges időt jelzi, míg a négyzetek magassága az egyes lokálisokban eltöltött időt fejezi ki. A strukturáció fogalma ebben a megközelítésben központi fontosságú és azokat a módszereket jelenti, melyekkel a szociális rendszerek létrejönnek és újratermelődnek. Ez az utóbbi két folyamat térben és időben szituált szereplők interakcióinak az eredménye, akik egy sor szabályt és erőforrást használnak fel.

Idő és történelem a gazdaságföldrajzban

„History matters!” ismételtetik az új gazdaságföldrajz (new economic geography, NEG) jeles képviselői. Egy figyelmesebb vizsgálatra viszont az előbbi felkiáltás által kiváltott optimizmust némi visszafogottsággal vagyunk kénytelen felváltani. Pontosabban, a NEG az időt, a történelmet elsősorban mint „logical time”, azaz mint valós történelem fogja fel, de nem endogén, hanem exogén, külső tényezőként. Ez az idő azt a periódust jelöli, amelyre szükség van, hogy a gazdaság elérjen egy egyensúlyi állapotot, eltekintve a történelmi sajátosságoktól. Az induló helyzet meghatározó az elért egyensúlyállapot szempontjából. Ugyan több egyensúlyi állapot is elképzelhető, de ezek közül csak egy valósul meg. A szállítási költségek módosulása változást idézhet egy régió fejlődési pályájában. Ennek ellenére egyes szerzők úgy gondolják, hogy a NEG rudimentárisan és hiányosan kezeli az idő (és tér) kérdését, úgy az eredeti modellben, mint annak továbbfejlesztett formáiban is (*Garretsen–Martin* 2010). A kritika egyik fő pontja arra irányul, hogy a NEG modellekben a gazdasági tevékenységek lehetséges területi megoszlása előre meghatározott pályán alakul, holott a valóságban a változó idő- (és tér-) kontextusok jelentős hatást gyakorolnak a régiók fejlődésére. Kétségtelenül a dolgok nem ennyire egyszerűek. Krugman is elismeri, hogy a gazdasági tevékenységek térbeli elhelyezkedését nagyrészt a történelmi esetlegesség határozza meg, és számos egyedi példát hoz fel az amerikai ipartörténetből, ahol a történelmi véletlenszerűségeknek magyarázó képességet tulajdonít (*Krugman* 2003). Ugyancsak, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a NEG hagyományhoz tartozó tanulmányokat, amelyek a történelmi sokkok hatását vizsgálják, például milyen hatása volt a német városok bombázásának ezek háború utáni fejlődésére? Mindez egyrészt inkább arra utal, hogy problematikus lehet a történelmet modellezni, ezért kényelmes és kézenfekvő megoldás minden, a NEG-modelltől eltérő valós esetet történelmi véletlenekkel magyarázni. Másrészt, ez minden-

képpen jelentős elmozdulás a nomotetikus NEG-modell irányából egy idiografikus gazdaságföldrajz irányában (proper economic geography, PEG, Garretsen és Martin felfogásában). Az utóbbi szerint a gazdasági táj egy történelmi folyamat eredménye, amely a gazdasági tevékenységek területi megoszlásának igen változatos formáit kínálja: bizonyos városok és régiók felemelkednek, mások hanyatlanak. Ezért, a PEG képviselői úgy gondolják, hogy a történelmi evolúció elméleti és empirikus vizsgálata nem minősül triviális kutatási témának (i.m.).

Összefoglalás

Ma már számos jelentős szerző, a regionális tudományok vagy a gazdaságföldrajz művelői, határozottan felismerik, hogy olyan lényeges kérdések megoldásában mint egy régió vagy település fejlődése és fejlesztése, vagy a regionális diszparitások vizsgálata az idő dimenzió bevonása nélkül nem válhat hatékonyá. Ennek ellenére az idő és a történelem ritkán játszik jelentős szerepet a regionális vagy lokális elemzésekben, ami részben azzal magyarázható, hogy nem rendelkezünk olyan hosszú és homogén adatsorokkal regionális vagy lokális szinten, ami elégséges lenne pozitivisták megközelítésben az időbeliség operacionalizálására. Az időgeográfia érdekes megoldást kínál: a vizsgálat tárgyát, legyen az egy településrész, egy település vagy akár egy régió, idő–tér zónákként határozza meg. Érdekes megoldás, amin érdemes elgondolnunk, és amit érdemes átgondolnunk, különösen akkor, ha a térbeliséget komplex hálózatként értelmezzük.

Irodalom

- Benedek J. (2000) *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár.
- Benedek J. (2012) Paradigmaváltás a tudományokban: a redukcionizmus és komplexitás esete. In: Bottlik Zs. – Czirfusz M. – Gyapay B. – Kőszegi M. – Pfening V. (szerk.) *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest. (Megjelenés alatt).
- Berridge, V. – Stewart, J. (2012) History: a social science neglected by other social sciences (and whz it should not be). *Contemporary Social Science: Journal of the Academy of Social Sciences*. 1. pp. 39–54.
- Davoudi, S. (2012) The Legacy of Positivism and the Emergence of Interpretive Tradition in Spatial Planning. *Regional Studies*. 4. pp. 429–441.
- Dühr, S. – Müller, A. (2012) The Role of Spatial Data and Spatial Information in Strategic Spatial Planning. *Regional Studies*. 4. pp. 423–428.

-
- Ellegard, K. (1999) A time-geographical approach to the study of everyday life of individuals – a challenge of complexity. *GeoJournal*. 3. pp. 167–175.
- Hägerstrand, T. (1982) Diorama, path and project. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 6. pp. 323–339.
- Garretsen, H. – Martin, R. (2010) Rethinking (New) Economic Geography Models: Taking Geography and History More Seriously. *Spatial Economic Analysis*. 2. pp. 127–160.
- Giddens, A. (1988) *Die Konstitution der Gesellschaft*. Frankfurt/Main.
- Giddens, A. (1994) Time, Space and Regionalisation. In: Gregory, D. – Urry, J. (eds) *Social Relations and Spatial Structures*. MacMillan, London.
- Giddens, A. (1997) *Szociológia*. Osiris, Budapest.
- Johnston, R. J. (1996) *Geography and Geographers. Anglo-American Human Geography since 1945*. Arnold, London.
- Krugman, P. (2003) *Földrajz és kereskedelem*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lenntorp, B. (1999) Time-geography – at the end of its beginning. *GeoJournal*. 48. 155–158.
- Lengyel, I. – Rechnitzer, J. (2004) *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest– Pécs.

GEOPOLITIKAI TÉR A 21. SZÁZADBAN

A jelenlegi geopolitikai stratégiák
új regionális tudományi értelmezési lehetőségei

Bernek Ágnes

2001. szeptember 11-e új alapokra helyezte a világpolitikát, s majd a 2008-as pénzügyi válság nyomán megváltozott a világgazdaság is, egyértelműen megerősödött a feltörekvő piacok – kiemelten Kína, Oroszország, Brazília és India – szerepe. Az Európai Unió válságával, az USA hegemon világgazdasági és világpolitikai szerepének elvesztésével az atlanti erőter mellett kialakulóban van egy új, többpólusú világrendszer, sőt a nemzetközi prognózisok szerint 2025-re várható, hogy világunk gazdasági és politikai súlypontja áttevődik a csendes-óceáni erőterre. De Pekingből nézve a világ alapvetően más, s ez átértékeli az európai kontinens földrajzi szemléletét, s így a kitüntetett állandó helyek és irányok – a Nyugat és a Kelet – értelmezését is. E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy Nyugat és Kelet fogalmának és dichotómiájának megadja új regionális tudományi értelmezését, a jelenlegi amerikai, kínai és orosz geopolitikai stratégiák vizsgálata alapján. Mit jelent a 21. század két új geopolitikai iránya, a „nagyobb Nyugat” és az „új Kelet”?

Geopolitika és regionális tudomány

Enyedi György nyolcvanadik születésnapja alkalmából rendezett tudományos konferencián Lengyel Imre a regionális tudomány legfőbb feladatáról a következőképpen nyilatkozott: „Úgy vélem, hogy a regionális tudomány előtt sok megoldandó kutatási és szervezési feladat áll, de kardinális kutatási kérdésnek a gazdaság új térbeli fejlődési modelljének vizsgálatát, a fizikai (földrajzi) és társadalmi térfelfogás szintézisét tartom” (Lengyel 2010, 35). Lengyel Imre véleményével maximálisan egyetértve, jelen tanulmány kísérlet a 21. századi világgazdaság és világpolitika új térbeli szerveződésének felvázolására, bemutatva azt, hogy *a jelenlegi geopolitikai stratégiákban a földrajzi tér és a társa-*

dalmi tér kapcsolata hogyan értékelődik át, pontosabban a konkrét földrajzi tér értelmezése mennyiben változik meg elméleti regionális tudományi szempontból.

Mind a hazai, mind a nemzetközi regionális tudomány elsődlegesen a regionális/lokális térbeli szerveződési szintekkel foglalkozik, s a szupranacionális – más szavakkal a nagytérségi erőterek – sőt a globális térségi szintek vizsgálata mindig is parciálisabb jelentőségű volt. Annak ellenére, hogy teljesen nyilvánvaló, hogy az országhatár alatti területi folyamatok elválaszthatatlanok a nemzetközi térbeli tendenciáktól. Több évtizedes világgazdasági és világpolitikai kutatásaim során mindig is azt tapasztaltam, hogy a nemzetközi folyamatoknak is sajátos területi szerveződése van, bár vitathatatlan, hogy a regionális tudomány immár klasszikus fogalomrendszere nem minden esetben alkalmazható. A közeljövőre nézve kiemelt kutatási célom a világgazdasági és világpolitikai folyamatok regionális tudomány felől történő elméleti értelmezése, s így egy új kutatási diszciplína megerősítése.

Véleményem szerint a 21. század elején kiemelten fontos a nemzetközi folyamatok térbeliségének kutatása, hiszen az 1990-es évek USA által dominált, atlanti erőter-központú, globális jellegű nemzetközi rendszere átalakulóban van egy többpólusú, csendes-óceáni erőter-központú, nem igazán globális, hanem sokkal inkább szupranacionális térségi szinteken szerveződő nemzetközi rendszer felé. De mindez minden tudományterületnek hatalmas kihívás! Jelenlegi világunkat már nem lehet kizárólag csak az angolszász világ „szemüvegén” át nézni. S azáltal, hogy *a nemzetközi térszerveződés alapjaiban változik meg, ennek belátható időn belül nagyon komoly hatása lesz a regionális/lokális folyamatokra is*, hiszen vitathatatlan az egymásra épülő vertikális térségi szintek kapcsolata.

A geopolitika lényege a területi gondolkodás, a nagyhatalmi területi törekvések, a szupranacionális területi stratégiák megfogalmazása. Látszólag (az általános megítélés szerint) a geopolitika és a regionális tudomány két külön tudományterület. De valójában a geopolitika a regionális tudomány részének is tekinthető, hiszen a geopolitika úgy is értelmezhető, mint a nemzetközi politikai tér vizsgálata elméleti és empirikus módszerek révén, vagy, ahogy azt tanulmányunk elején megfogalmaztuk, a földrajzi és a társadalmi/politikai tér kapcsolatrendszerére.

Ugyanakkor vitathatatlan, hogy magának a geopolitikának nagyon sokféle, s különböző szempontokat kiemelő megfogalmazása van. Jelen tanulmány a geopolitikának Sárfalvi Béla által történő megfogalmazásából indul ki, miszerint *a természeti környezet és a társadalmi tényezők közötti összefüggések vizsgálata valamely előre kitűzött politikai cél érdekében* (Sárfalvi 1985). S mivel e tanulmány a földrajzi tér és a politikai tér kapcsolatát a nagyhatalmi geopoliti-

tikai stratégiák alapján vizsgálja, így e tanulmányban a geopolitika „klasszikus” külpolitikai szemlélete érvényesül vagy, ahogy rendszeresen szokták ezen irányt emlegetni a geopolitika „nagy öregjeinek” – Henry Kissingernek és Zbigniew Brzezinskinek – a geopolitikai szemlélete. Ezt igen találóan Mező Ferenc a következőképpen jellemzi: „A geopolitika – különösen Kissinger számára – arra volt jó, hogy Amerika szemszögéből nézve felülvizsgálja a nemzetközi politikát, súlypontjainak változó helyzetét. A geopolitikai játszmának az volt a lényege, hogy megpróbálja hol megszilárdítani, hol kibillenteni az egyensúlyi viszonyokat a versenyző felek között, és ilyen módon olyan nemzetközi helyzetet övjon meg, vagy teremtsen meg, amely helyzeti előnyhöz juttatja az Egyesült Államokat” (Mező 2007, 10). Mező Ferenc ebben a tanulmányában arról értekezik, hogy a hidegháború végeztével, s a globális folyamatok megerősödésével *új ún. modern geopolitika* van kialakulóban, amelynek szerinte átfogó és valóságű, komplex képet kell nyújtania a világról, el kell szakadnia a kizárólagos külpolitikai szemlélettől, s igazi interdiszciplináris szemléletű tudományággá kell válnia, s ehhez természetesen új – minden térségi szintet magában foglaló – geopolitikai térszemléletnek kell társulnia. Mint regionális tudományi kutató, elméletileg maximálisan egyetértek Mező Ferenc egy új, komplex geopolitikát és ehhez társuló geopolitikai térszemléletet sürgető megállapításával. De mint a világgazdaság és a világpolitika konkrét folyamatait vizsgáló kutató úgy vélem, hogy a geopolitika nem elmélet, a geopolitika maga a mindennapi gyakorlat, vagyis a *geopolitikai megközelítés fő célja* változatlanul nem más, mint a világ politikai és gazdasági folyamatainak – s legfőképpen az ennek háttérében álló területi kérdéseknek – magyarázata. Megítélésem szerint a geopolitika lényegi kérdése mindig is ugyanaz volt, s ugyanaz is marad, nevezetesen kik, honnan, hogyan (milyen érdekek alapján), s milyen konkrét földrajzi térben irányítják a világot.

A geopolitika változatlanságára, az új geopolitika hiányára, s az ortodox megközelítés reneszánszára legszemléletesebben utal az a tény, hogy napjaink geopolitikájának vitathatatlanul legtöbbet idézett szerzője a skót származású, brit földrajztudós *Halford J. Mackinder* (1861–1947). *A geopolitika két „alapszava”* is Mackinder munkásságához kapcsolódik, nevezetesen a „*heartland*” és *Eurázsia fogalma*. A „*heartland*”, vagyis a „szívtájék” kifejezést napjainkban rendszeresen úgy használjuk, hogy aki uralja a „*heartland*”-et, az uralja a világot. A 21. században a „*heartland*”-et Közép-Ázsia térségére helyezik, ezzel is indokolva például azt, hogy miért kiemelten fontos az USA számára a jelenlegi afganisztáni és a korábbi iraki katonai jelenlét, vagy akár ez indokolja azt is, hogy miért tekintenek Iránra úgy, mint arra az országra, amely az egész világrendet veszélyezteti. Hogyan fogalmazható meg a „*heartland*” a regionális

tudomány nézőpontja felől? Egyértelműen központi hely, vagy más szavakkal *a geopolitikai tér „ütköző pólusa”*.

Mackinder leghíresebb tanulmánya *„A földrajz, mint a történelem kulcsa”* címmel jelent meg, amelyet a brit Királyi Földrajzi Társaság 1904. január 25-én megtartott ülésén olvasott fel (Mackinder 1904). Európa és Ázsia politikai elemzése kapcsán Mackinder arra keresett választ, hogy a földrajzi és a történelmi folyamatok, főbb események között milyen összefüggések lehetségesek. Tőle származik az *Eurázsia politikai fogalom*, amely nem csak egyszerűen arra utal, hogy földtani értelemben Európa és Ázsia egy kontinens, hanem kiemelten arra, hogy Európa és Ázsia népei, államai képezik a világhatalom központját. Eurázsia a jelenlegi geopolitikai gondolkodásunk egyik legvitatottabb fogalma. Az európai kontinens nyugati és középső részének államai mereven elutasítanak minden olyan geopolitikai megközelítést, amely Európa önállóságát megkérdőjelezi. De ugyanakkor Eurázsia a 2000. évtől kialakuló új orosz geopolitika központi elemévé vált, mivel a neoeurázsiaiság, vagyis az új bipolaritás/multipolaritás kialakítása – az eurázsiaiság szemben az atlantizmussal – a jelenlegi orosz nagyhatalmi törekvések kiemelt tényezője (Dugin 2004). Minderre szemléletesen utal az is, hogy Vlagyimir Putyin, Oroszország új-régi elnöke rendszeresen idézi Alexander von Humboldt több mint kétszáz éve leírt mondatát, miszerint „Európa csupán a jóformán tagolatlan ázsiai világrész nyugati, aprólékosan tagolt félszigete” (Nemerkenyi hivatkozása szerint, 2004, 5).

Ugyanakkor az amerikai geopolitika számára az eurázsiai erőter feletti politikai hatalomgyakorlás mindig is a világméretű hatalomgyakorlásnak egyik kiemelt tényezője volt. Zbigniew Brzezinski *„A nagy sakktábla”* c. világhíres könyvében erről a következőképpen ír: „Nyilvánvaló, hogy az egész világon szerteágazó kapcsolatokat ápoló Amerika számára ha meg akarja őrizni világhatalmi szerepét – aminek érdekében ajánlatos megakadályozni egy egyeduralgó és ellenséges eurázsiai hatalom létrejöttét –, központi kérdés marad, hogy eligazodjon az eurázsiai hatalmi viszonyok között” (Brzezinski 1999, 7).

A 21. század többpólusú világa és ennek térbeli szerveződése

Az USA hegemon vezető szerepének elvesztésével és a feltörekvő piacok megerősödésével napjainkban *egy új világszintű térszerveződés van kialakulóban*. „A világ fokozódó globalitása egyben azt is jelenti, hogy az önálló nemzetgazdaságok felől a hangsúly a globális világpiac meghatározó szerepe felé tolódik el.” (Bernek 2000, 89) – írtam még 2000-ben, amikor is egyértelműen a globális világpiac volt a legfőbb térségi szint. Azonban most 2012-ben a jelenlegi világgazdasági és világpolitikai kutatásaim alapján úgy ítélem meg, hogy a 2008-as pénzügyi válság után *kezdétét vette egy új (?) ún. „deglobalizációs” korszak*, vagyis a vertikális térségi felosztás legfontosabb térségi szintjének, a globális világpiacnak a szerepét a nagytérségi regionális piacok, illetve nagytérségi regionális erőterek veszik át. E nagytérségi regionális erőtereket gazdasági szempontból Lengyel Imre és Rechnitzer János szupranacionális gazdaságoknak nevezi (Lengyel–Rechnitzer 2004, 62). De e szupranacionális gazdaságok világpolitikai szempontból szupranacionális politikai erőterekként, sőt geopolitikailag „birodalmi” törekvéseként is értelmezhetőek. A jövőre nézve kiemelt regionális gazdaságtani kutatásnak kell lennie, hogy e 21. századi szupranacionális gazdasági és politikai terek mennyiben alakítanak ki egy új globális területi szintet, s kialakítanak-e egyáltalán?

Annak háttérében, hogy a globális térségi szint helyét több, egymás mellett lévő és egymást átfedő szupranacionális térségi szint veszi át, az áll, hogy *a feltörekvő piacok gazdasági/politikai érdekszférájukat még nem globális szinten, hanem nagytérségi regionális szinten építik*. Erre példa, hogy bár Oroszország nagyhatalomnak definiálja önmagát, de az orosz geopolitikai törekvések nem az egész világra, hanem „csak” az eurázsiai erőterre irányulnak. Kína világgazdasági térnyerésének kiemelt térsége Kelet- és Dél-Ázsia, sőt Kína szempontjából az európai kontinensnek még az afrikai kontinensnél is kisebb jelentősége van. Szinte erre példa, hogy az új brazil geopolitika célja az, hogy Brazília legyen a dél-amerikai kontinens vezető állama.

Ebben az új 21. századi ún. „deglobalizációs” korszakban a világgazdasági-világpolitikai folyamatok terén egyszerre érvényesülnek az 1990-es évtized és az 1970/80-as évtized tendenciái is. Ugyanis napjainkra *a földrajzi tényezők szerepe újra ugyanolyan meghatározó*, mint az 1970-es, 1980-as évtizedben. A természeti erőforrásokért – kiemelten a kőolaj- és földgázlelőhelyekért, valamint a nemesfémérczekért – folytatott nagyhatalmi harcot nevezik a 21. század geopolitikai nagy stratégiájának. Ismét azok a területek értékelődnek fel, amelyek jelentős természeti erőforrásokkal rendelkeznek. A 21. század

„heartland”-je többek között azért is Közép-Ázsia, mert itt hatalmas energia-hordozó-lelőhelyek vannak. Oroszország nagyhatalmi szerepkörének és birodalmi törekvéseinek alapja az, hogy Oroszország messze a világ legnagyobb földgáztermelő és -exportáló országa, s a világ második legnagyobb kőolaj-termelő és -exportáló állama. Brazília jelenlegi geopolitikai stratégiáinak háttérben az áll, hogy Rio de Janeiro partvidékén hatalmas ún. „pre-salt” kőolajmezőt tártak fel, amelynek révén Brazília néhány év múlva bekerül a világ öt legnagyobb kőolaj-exportáló országa közé. S a feltörekvő piacok geopolitikai harcának másik oldalán áll Kína, amely a világunk immár egyik vezető működőtőke-exportáló országa, de a kínai külföldi működőtőke-befektetések 40%-a kizárólag az energiaszektorba irányul, s több mint 20%-a a nemesfém-érc-bányák kínai tulajdonba kerüléséhez kapcsolódik. A 2008-as pénzügyi válság után újra rekordszinten vannak a nyersanyagok világpiaci árai, amíg az 1990-es évtizedben a brent olaj barrelenkénti ára 20 USD körül volt, addig napjainkra már a 120 USD-t közelíti meg. Vitathatatlanul a 21. század világának legalapvetőbb kérdése az, hogy mikor lép át a világ a kőolaj utáni korszakba. Bár 2010-re már Kína a világ második legnagyobb nemzetgazdasága a valutakulcsos GNI értéke alapján, de Kína technológiailag még nem áll azon a szinten, hogy technológiát tudjon váltani. Jelenleg és a közeljövőben is az USA az egyetlen ország, amely képes lenne arra, hogy átvezesse a világot a kőolaj utáni korszakba. De a gazdasági és főként geopolitikai érdekek még a kőolajhoz kapcsolódnak, egyes becslések szerint az USA egy év alatt annyit költ a megújuló energiaforrások kutatására, mint amennyi másfél napi katonai kiadása.

A földrajzi tényezők felértékelődő szerepére utal az is, hogy *a nemzetgazdaságok és a nemzetállamok szerepe a 21. század elején erősebb, mint az 1990-es évtizedben volt.* Bár Krugman megállapítása szerint „... a gazdasági elemzés tényleges egységei nem az országok, hanem a szubnacionális régiók (hiszen a gazdasági folyamatok térbeli eloszlása korántsem az államok politikai határait követi)...” (*Varga* hivatkozása szerint, 2009, 17). De ez a megállapítás napjainkra már megkérdőjelezhető, ugyanis a nagy feltörekvő piacok nemzetgazdasági és nemzetállami törekvései sokkal erősebbek, mint korábban, sőt a fejlett országokban is a 2008-as pénzügyi válság után a nacionalista törekvések, s a protekcionista gazdaságpolitikák erősödnek meg. Az Európai Unió jelenlegi válsága pedig előrevetíti azt is, hogy az európai regionális politikában is változások várhatóak. A nemzetgazdaságok megerősödésére utal az is, hogy *a 21. századot úgy is jellemezhetjük, mint a „gigászok” versenyét,* ugyanis míg korábban a fajlagos mutatók voltak az elsődlegesek a regionális tudományi empirikus vizsgálatok terén, addig jelenleg *a gazdasági méret a legfontosabb.* Így például egy nemzetgazdaság nemzetközi megítélésének leg-

fontosabb szempontja az összes valutakulcsos GNI érték, s már korántsem a vásárlóerő-paritásos GDP/fő. 2010-ben a világ húsz legnagyobb nemzetgazdaságának összesített GNI értéke a világ összes GNI értékének mintegy 80%-a volt, s a húsz legnagyobb nemzetgazdasága között már 8 feltörekvő piac volt. A transznacionális vállalatok két legfontosabb telepítő-tényezője a piac bővülésének perspektívája és magának a piacnak a mérete, s a piac minősítésének kiemelt szempontja az összes GNI értéke.

Szintén a földrajzi tényezők felértékelődő szerepére utal, hogy világgazdasági értelemben határozottan nő a kontinensek, nagytársági erőterek szerepe. Az 1970-es években a közgazdaság-tudományi szakirodalom és a nemzetközi menedzsment a „lokális” kifejezés alatt általában a nemzetgazdaságot és a nagytársági régiókat értette, sőt napjainkra újra kiemelten így értelmezi. A Fortune vezető amerikai üzleti magazin a világ 500 legnagyobb vállalatának területi eloszlását (az egyes vállalatok igazgatótanácsi központjának, az ún. headquarter-ének lokalizációja alapján) kizárólag kontinensek szerint értelmezi. De ez a földrajz kép 2011-re már igen szemléletesen mutatja a világgazdaság súlypontjának átkerülését az európai kontinensről (s tágabb értelemben véve az atlanti erőtérről) a csendes-óceáni erőtérre: 2011-ben a világ 500 legnagyobb vállalatából – anyavállalat szerint – 161 volt Európában (e besorolás szerint Oroszország és Törökország is az európai kontinens része), 156 volt az amerikai kontinensen, s már 183 a csendes-óceáni erőtérben. S mindez világpolitikai értelemben azt eredményezi, hogy a nagyhatalmak és a feltörekvő nagyhatalmak körében a geostratégiai gondolkodás, nagytársági hatalmi erőterek kiépítése erősebb, mint korábban. Az ún. „*birodalmi gondolkodás*” újra a nagyhatalmi geopolitikai törekvések központi elemévé vált. Hogyan szerveződik térben a 21. századi „Pax Americana” azaz az „Amerikai Birodalom”? De hazánk számára kardinális kérdés, hogy az eurázsiai kontinens területi szintjén szerveződő „Pax Russica”-ban, vagyis az „Orosz Birodalomban” milyen szerepet szánunk a kelet-közép-európai térségnek.

De napjainkra az ismételten megerősödő földrajzi tényezők mellett határozottan *érvényesülnek az 1990-es évek globális világgazdasági tendenciái is*. Legfőképpen az, hogy a gazdaság szerepe mindennél fontosabb, s a 21. század geopolitikai „nagy stratégiáit” elsődlegesen gazdasági eszközökkel érvényesítik, s a világpolitikában is immár a nagyhatalmi „lét” megítélésének elsődleges alapja a „gazdasági erő”, s csak másodlagos az a szempont, hogy adott nagyhatalom katonai ereje milyen nagyságú. Erre utal az is, hogy az 1990-es években megjelenő új geopolitikai irányzat, a geoökonómia, amely Edward Luttwak immár klasszikussá vált megfogalmazása szerint, a nemzetek közötti ősi fegyveres versengés folytatása új gazdasági eszközökkel (Luttwak 1990). Kutatásaim szerint a geoökonómia nem más, mint a politika és a tér kapcsola-

tának gazdasági értelmezése, vagy más szavakkal a geostratégiák gazdasági eszközökkel, kiemelten a globális világpiac eszközrendszerével (a transznacionális vállalatok és a nemzetközi tőkeáramlások révén) történő megvalósítása (Bernek 2010).

A gazdasági eszközökkel történő geopolitikai stratégiák megvalósítása egyben megerősíti a *stratégiai földrajzi helyek*, s ezen belül is a vezető nemzetközi üzleti és pénzügyi központok, valamint az *offshore területek fontosságát*. Mindez azt is jelenti, hogy napjainkban változatlanul *a hálózat a globális világ térszerveződésének legfontosabb tényezője*. Jövőbeli kutatási kérdés az, hogy a feltörekvő piacok megerősödése mennyiben értékeli át világgazdasági szinten a virtuális tér szerepét, s geopolitikai szempontból pedig az, hogy a virtuális tér mennyiben válhat a geopolitikai stratégiák megvalósíthatóságának eszközévé.

A 21. század geopolitikai „sakktáblája” – az átalakuló geopolitikai tér

A világpolitika „nagy sakktábláját”, vagyis a szupranacionális szinten szerveződő geopolitikai teret a 20. század második felében hagyományosan *Észak–Dél és Nyugat–Kelet felosztásban értelmezték*. A valamikori német kancellár, Willy Brandt vezetésével az 1980-as években készült ún. Brandt-jelentések a világpolitikai és a világgazdasági megosztottságot Észak és Dél földrajzi irányai szerint mutatták be. Az ún. Brandt-vonal az északi szélesség 30. foka mentén osztotta ketté a világot fejlett északi és fejlődő déli országokra. De már ekkor is Észak és Dél fogalma némileg elvonatkoztatott a konkrét földrajzi tértől, s inkább társadalmi térként volt értelmezhető. Ugyanis a 30. északi szélesség az USA és Mexikó határától Észak-Afrikán, s a Közel-Keleten át Iránon, Pakisztánon, Indián és Kínán húzódik végig, holott az 1980-as években még Kínát és Indiát egyértelműen fejlődő országnak tartották, míg a déli féltekéhez tartozó Ausztrália és Új-Zéland egyértelműen fejlett állam volt már ekkor is. Így a Brandt-vonal alapján (nem igazán a 30. északi szélességhez igazodva) az északi fejlett országokhoz Észak-Amerikát, Európát és a Szovjetuniót sorolták. Az 1980-as évek a fejlődéstanulmányok „klasszikus” kora, a nemzetközi és a hazai kutatások tekintélyes része irányult az ún. „harmadik világ” gazdasági és társadalmi elmaradottságának vizsgálatára.

De a hidegháború időszakában a fejlett északi világot a politikai berendezkedés alapján is kettéosztották, a kapitalista nyugati világra és a vele szemben álló szocialista (a Szovjetunió és a szocialista európai országok) keleti blokk-

jára. E Nyugat–Kelet beosztás a mai napig a nemzetközi geopolitikai térről való gondolkodásunk alapját képezi, annak ellenére, hogy az 1990-es évektől megkezdődő rendszerváltozás nyomán a globális világpiac vált a legfőbb térségi szintté, *s a globális piacgazdaság kiterjedésével már értelmét veszítette e hidegháborús logikára épülő nemzetközi felosztás*. Sőt a korábbi elmaradott déli fejlődő országokból felemelkedő feltörekvő piacok révén az Észak–Dél felosztás is érvényét veszítette, annyira, hogy a 21. században a világpolitikában és a világgazdaságban (bár a nemzetközi gazdasági szervezetek még nem igazán tudnak ettől elvonatkoztatni) már nem is használjuk a fejlődő ország elnevezést. Nagyon fontosnak tartom kiemelni azt is, hogy a földrajzi égtájak e hagyományos geopolitikai (társadalmi térben történő) értelmezésének alapja az, hogy teljesen egyértelmű számunkra, hogy az európai kontinens a világ központi térsége. S így mindig olyan világtérképeket használunk, amelyeken Európa van közepén, s így Észak–Dél, de főként Nyugat és Kelet geopolitikai szemléletének alapja az, hogy a 21. századi geopolitikai teret is hagyományosan kizárólag Európából vizsgáljuk.

A 21. század geopolitikai tere azonban alapvetően átalakul, s az Európai Unió és az európai országok 2008 óta tartó válságával együtt, *a világ központi térsége egyre inkább átkerül a csendes-óceáni erőterre*. José Manuel Barroso, az Európai Bizottság elnöke döbbenetes beszéddel nyitotta meg az Európai Parlament őszi ülését 2012. szeptember 12-én. Elmondta ugyanis, hogy történelmének legmélyebb válságával néz szembe az Európai Unió, s ebből megítélése szerint csak egy kiút van, nevezetesen létre kell hozni az európai integráció új modelljét, s meg kell teremteni az új, a tagállamok föderációján alapuló új európai politikai uniót. De az igazi probléma az, hogy erre kevés esélyt látnak a nemzetközi elemzők. Sőt a 21. század nagy stratégiáit már kizárólag három világpolitikai hatalom, az USA, Oroszország és Kína geopolitikai törekvései alapján vizsgáljuk. Fordul a földgömb, s minden előrejelzés szerint a 21. század nem az európai kontinens évszázada lesz. S mindezzel együtt, ha lassan is, de változni fog az Európa-centrikus világkép, s így a hagyományos Észak–Dél és Kelet–Nyugat relációiban felosztott nemzetközi rend értelmezése is átalakul. Vagyis térképészeti szavakkal megfogalmazva, változik a tájékozódási pont, s a világot már nem csak Brüsszelből és Washingtonból lehet értelmezni, de Pekingből és Moszkvából nézve is, vagy a regionális tudomány nyelvén megfogalmazva új geopolitikai térszemléletet kialakítani.

Sőt az európai kontinens válsága az atlanti kapcsolatok erősségét és az atlanti erőter vezető világgazdasági és világpolitikai szerepét is megkérdőjelezi. Barack Obama, az USA 44. elnöke a korábbi, a megelőző csapás elvére irányuló Bush-doktrína után új külpolitikai irányt kezdett, amelynek központi eleme az ún. „*Smart Power*”, vagyis egy olyan új geopolitikai irány, amelynek

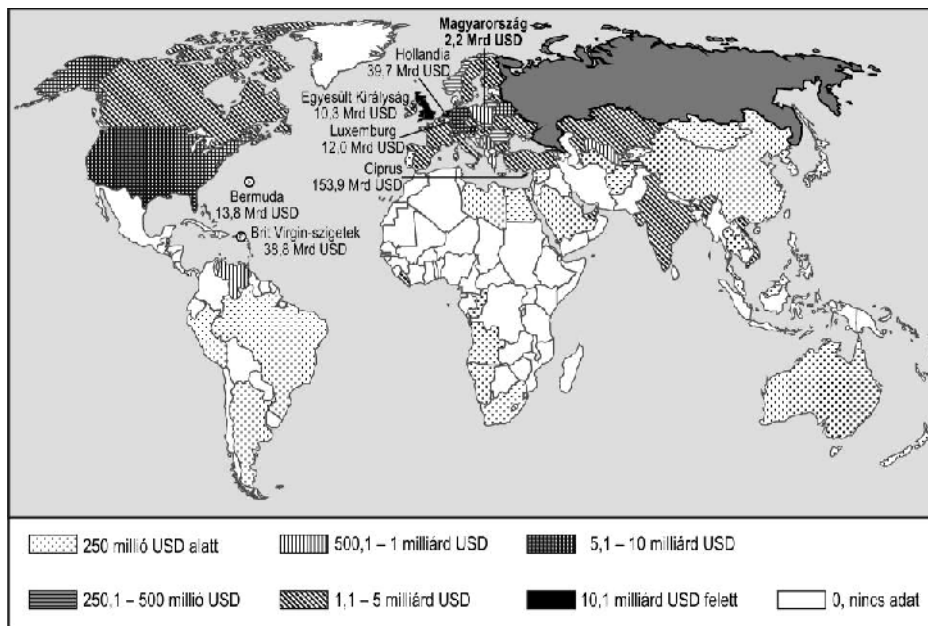
keretében a korábbi hegemon, kizárólag fegyveres erőre épülő amerikai világpolitikai szerepet felváltja egy új, főleg a diplomáciai eszközökre, s a világ többi országával való együttműködésre épülő új amerikai hatalmi szerepkör. Mindennek két fő ideológusa változatlanul a geopolitika két „nagy öregje”, Henry Kissinger és Zbigniew Brzezinski. Az USA új közeljövöbeli geopolitikai nagy stratégiájának két fő eleme Brzezinski értelmezésében a „nagyobb Nyugat” és az „új Kelet”. A „nagyobb Nyugat” arra utal, hogy az USA-nak kiemelt célja a Nyugat erősítése, s ennek keretében Oroszországnak és Törökországnak is a bevonása az USA nyugati szövetségesei közé. Ebben az értelemben a hidegháborús Nyugat–Kelet felosztás megszűnik, nem a földrajzi égtájak szerinti felosztás érvényesül, hanem egy új 21. századi geopolitikai térszemlélet alakul ki. Brzezinski „új Kelet” fogalma Kínára, a kelet- és a délkelet-ázsiai térségre irányul, amelyekkel megítélése szerint egy új átfogó egyensúlyi kapcsolatrendszer kell az USA-nak kialakítani. De szerinte ez már nem zéróösszegű játszma, sőt hibás már a nagyhatalmi versengés kizárólag „hidegháborús” logika alapján történő megközelítése (*Brzezinski 2012*). S arra, hogy a 21. századi geopolitikai tér, s így az USA külpolitikai irányának súlypontja is megváltozik, egyértelműen utal az, hogy Hillary Clinton több nemzetközi fórumon is elmondta, hogy *a 21. század az USA csendes-óceáni évszázada lesz*. Henry Kissinger a *Foreign Affairs* 2. számában az USA és Kína jelenlegi kapcsolatainak elemzése során kiemelten sürgeti egy új ún. transz-pacifikus együttműködési keretrendszer megteremtését (*Kissinger 2012*).

De a feltörekvő piacok maguk is új 21. századi geopolitikai nagy stratégiákat dolgoznak ki. Napjainkra a BRICS országcsoporthoz Oroszország és Kína világméretű törekvései rajzolódnak ki leginkább. *A jelenlegi orosz nagyhatalmi törekvések kiemelt geopolitikai tere az eurázsiai erőter.* Az új orosz geopolitika fő kidolgozója és „vezéregyénisége” Alekszandr Dugin, aki 2002-ben megszervezte saját pártját, az „Eurázsia” politikai mozgalmat. Vagyis Mackinder Eurázsia politikai kifejezése a jelenlegi orosz geopolitikai irány abszolút „kulcsszavává” vált. Mivel az eurázsiaiságnak nagyon komoly történelmi múltja van Oroszországban, így e jelenlegi orosz geopolitikai irányt Dugin neoeurázsiaiságnak nevezte el. *E neoeurázsiaiság szemben áll az atlantizmussal, s a legfőbb orosz geopolitikai cél a többpólusú világ megteremtése* (*Dugin 2004*). Az Eurázsia pártnak határozott geoökonómiai szemlélete is van, ugyanis e párt keretében hozták létre az Eurázsiai Gazdasági Klubot, amelynek kiemelt „küldetéstudata” az egységes eurázsiai gazdasági erőter megteremtése.

Az új orosz geopolitika a Clinton-doktrína geoökonómiai szemléletét, vagyis azon elemét, hogy bármilyen politikai célt legegyszerűbb gazdasági úton elérni, következetesen alkalmazza. 2011-re Oroszország (amely már a világ 11. legnagyobb nemzetgazdasága) jelentős működőtöke-exportáló állam-

má vált, az összes külföldön lévő orosz működőtőke-érdekeltség értéke már több mint 360 milliárd USD! A mellékelt 1. ábra az orosz működőtőke-kivitel 2010. évre vonatkozó területi szerveződését ábrázolja, s ebből egyértelműen látható, hogy Oroszország geoökonómiai/geopolitikai törekvéseinek kiemelt célterülete az európai kontinens és Észak-Amerika. Vagyis a világ orosz szemléletű geopolitikai terének változatlanul az Európa-centrikus szemléletmód az alapja, s a hidegháborús Nyugat–Kelet felosztás érvényét veszti. Oroszország földrajzi terének megkerülhetetlen adottsága, hogy mind az európai kontinens, mind az ázsiai kontinens országa. Erre utal Vlagyimir Putyin még 2011 novemberében az Izvestia folyóiratban írt cikke is, amelyben egy olyan új *Eurázsiai Unió* tervét vázolta fel, amely Lisszabontól tartana Vlagyivosztkig. Mindezt Vlagyimir Putyin „nagyobb Európának” is nevezte, amelyben Oroszország betölthetné a földrajzi tér által determinált szerepét, miszerint híd lenne Európa és Ázsia között. Ez az orosz geopolitikai tér, orosz társadalmi tér

1. ábra
Oroszország összes külföldi működőke-exportjának (FDI outward stock) területi szerveződése, 2010

A térképet készítették: Bernek Ágnes és Zentai László, 2012.

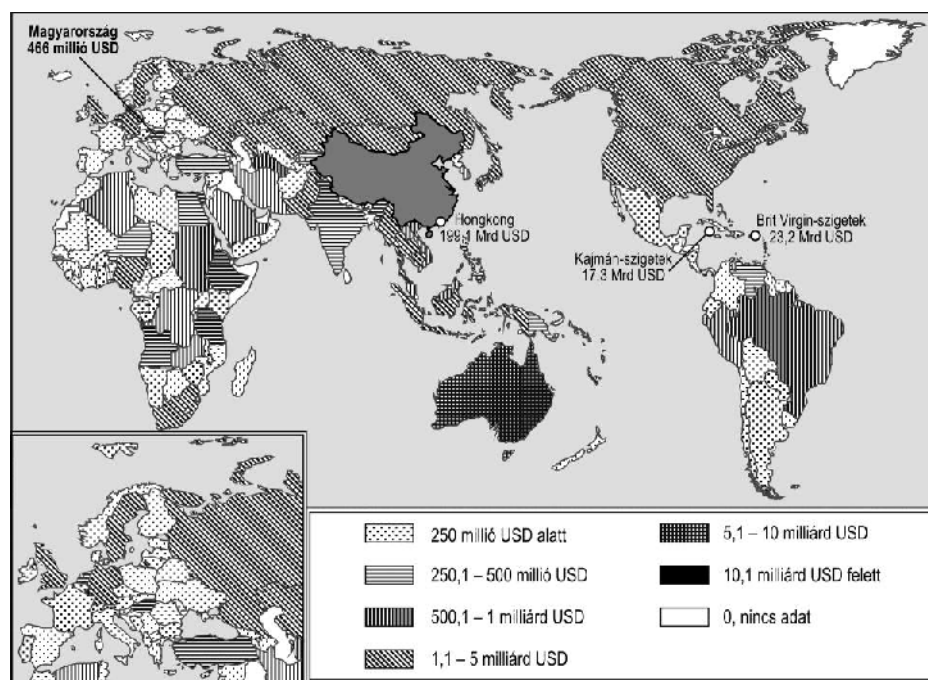
Forrás: A Central Bank of the Russian Federation adatállománya alapján.

annyira meghatározó, hogy Vlagyimir Putyin még 2012. május 7-én, az elnöki beiktatási ünnepségen elhangzott beszédében is utalt rá.

De Kínának a 21. századra alapvetően más geopolitikai térszemlélete van, mint Oroszországnak. Ezt ábrázolja a mellékelt 2. ábra, amely Kína működőtőke-kivitelének 2010. évre vonatkozó területi szerveződését mutatja be. E térképen a csendes-óceáni térség, pontosabban Kína van középen. Európai szemnek szokatlan a térkép, de Kínában már ilyen világtérképeket használnak. S csak számunkra, európaiaknak meglepő e kínai világszemlélet, de Kína számára ez a történelmi múltból eredő megszokott társadalmi térszemlélet, amelynek vitathatatlan bizonyítéka, hogy Kína kínai neve, a Csung kuo, azt jelenti, hogy „Középső Királyság”, vagyis *Kína mindig is a világ közepének tekintette és tekinti jelenleg is önmagát.* De e térkép arra is utal, hogy Kína geopolitikai/geoökonómiai törekvéseinek a kelet- és a délkelet-ázsiai erőter a kiemelt térsé-

2. ábra

Kína összes külföldi működőke-exportjának (FDI outward stock) területi szerveződése, 2010

A térképet készítették: Bernek Ágnes és Zentai László, 2012.

Forrás: A MOFCOM, National Bureau of Statistics of China adatállománya alapján.

ge, s kisebb fontossággal bír Oroszország, Észak-Amerika és az afrikai kontinens. De meg kell állapítanunk azt is, hogy nem az európai kontinens a kínai világhatalmi törekvések kiemelt célterülete, s e kínai szemléletű térképen – ha nem lenne európai térképi kivágit – igen nehéz lenne az európai országokat megkülönböztetni egymástól! A Kínai Népköztársaság egyébként nem is használja a geopolitika/geoökonómia szót, sőt a „birodalomépítő” geostratégiák sem szerepelnek a hivatalos kínai szóhasználatban. De ugyanakkor az angol-szász világ döbbenten nézi a töretlen kínai gazdasági növekedést, s joggal kérdezi, hogy feltámad-e újra a Csing-dinasztia 18. századi *Mennyei Birodalma*? Vitathatatlan, hogy Kína világgazdasági szerepkörének hatalmas mértékű előretörése révén, napjainkra immár globális világgazdasági hatalom, a világ második legnagyobb nemzetgazdasága. De a nemzetközi elemzések majd közel mindegyike egyetért abban, hogy Kína világpolitikailag még nem nevezhető nagyhatalomnak, sőt Kína minden világpolitikai törekvése, geopolitikai stratégiája mögött a maximálisan realista és praktikus kínai gazdasági érdekek húzódnak meg. Azt viszont innen Európából nézve – regionális tudományi szempontból – megállapíthatjuk, hogy Kína geopolitikai térszemlélete alapvetően tér el az európaiktól, s mindez maga után vonja azt is, hogy *a 21. század geopolitikai tere a klasszikus égtájak szerinti felosztás alapján már nem értelmezhető, s így geopolitikai szempontból tovább kell kutatnunk a földrajzi tér és a társadalmi tér kapcsolatát.*

Irodalom

- Berneke Á. (2000) A globális világ „új gazdaságföldrajza”. *Tér és Társadalom*. 4. pp. 87–107.
- Berneke Á. (szerk.) (2002) *A globális világ politikai földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berneke Á. (2010) Geopolitika és/vagy geoökonómia. A világgazdaság és a világpolitika összefüggései a 21. században. *Geopolitika a 21. században*. 1. pp. 29–62.
- Berneke Á. (2010) A 21. századi „Kínai Birodalom”. Kína külföldi működőtőke-befektetéseinek területi szerveződése. *Geopolitika a 21. században*. 2. pp. 47–65.
- Brzezinski, Z. (1999) *A nagy sakktabla. Amerika világelsősége és geostratégiai feladatai*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Brzezinski, Z. (2012) Balancing the East, Upgrading the West. U.S. Grand Strategy in an Age of Upheaval. *Foreign Affairs*. 1. pp. 97–104.
- Brzezinski, Z. (2012) *Strategic Vision. America and the Crisis of Global Power*. Basic Books, New York.
- Central Bank of the Russian Federation (2011) *Outward Direct Investment as of December 31, 2009, and as of December 31, 2010*. Bank of Russia, Moscow. <http://www.cbr.ru>.
- Dugin, A. (2004) A geopolitika alapjai – Oroszország geopolitikai jövője. In: Siselina L. – Gazdag F. (szerk.) *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 333–376.

- Faragó L. (2012) Térértelmezések. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 5–25.
- Fortune (2012) *Global 500*. July 23, 2012.
- Kissinger, H. (2012) The Future of U.S. – Chinese Relations. Conflict Is a Choice, Not a Necessity. *Foreign Affairs*. 2. pp. 44–55.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004) *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Lengyel I. (2010) A regionális tudomány „térnyerése”: Reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*. 3. pp. 11–40.
- Luttwak, E. (1990) From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce. *The National Interest*. V. 17. Summer.
- Mackinder, H. (1904) The Geographical Pivot of History. *Geographical Journal*. 23. pp. 421–437.
- Mackinder, H. (1919) *Democratic Ideals and Reality*. Halt, New York.
- Mező F. (2007) Térelemzések a geopolitikában. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 1–22.
- MOFCOM (2011) *Statistical Bulletin of China's Outward Foreign Direct Investments, 2010*. Ministry of Commerce of People's Republic of China, National Bureau of Statistics of China, Beijing.
- Nemerkényi A. (2004) Az európai kontinens természetföldrajzi adottságai. In: Bernek Á. – Kondorosi F. – Nemerkényi A. – Szabó P. (szerk.): *Az Európai Unió*. Cartographia Kft., Budapest. pp. 5–26.
- Nemes Nagy J. (2009) *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Putyin, V. (2011) Новый интеграционный проект для Евразии — будущее, которое рождается сегодня. *Izvestia*. 2011. október 3. <http://izvestia.ru/news/502761#ixzz241ccxKbK>.
- Sárfalvi B. (1985) A politikai földrajzi kurzus előadásanyagai. Kézirat. Budapest. (A szerző egyetemi jegyzetei alapján).
- Varga A. (2009) *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A TÉRSZEMLELET SZEREPE A REGIONÁLIS TUDOMÁNY, A GAZDASÁGFÖLDRAJZ ÉS A KÖZGAZDASÁGTAN VISZONYÁBAN

Czirfusz Márton

Bevezetés

A közelmúltban a hazai, területi kutatásokkal foglalkozó szakirodalomban örömteli módon megélénkültek a regionális tudomány mibenlétéről, illetve a térrel foglalkozó társadalomtudományok térszemléletéről szóló viták. Rövid tanulmányomban ehhez a diskurzushoz szeretnék hozzájárulni. Egyrészt – építve „földrajzos regionalista” iskolázottságomra az Eötvös Loránd Tudományegyetemen – amellet érvelek, hogy az említett eszmecserékben a főleg közgazdász alapképzettségű szerzők némileg leegyszerűsítően fogalmaztak a földrajztudomány térszemléletével kapcsolatban. Másrészt – az utóbbi egy-két évben egyre tudatosabb gazdaságföldrajzos identitásom nyomán – bemutatom, hogy a nemzetközi gazdaságföldrajz elmúlt évtizedbeli átalakulása mennyiben változtatta meg a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyát. A szakirodalom néhány, a témával foglalkozó tanulmánya alapján azon angolszász viták relevanciáját elemzem a hazai közeg szempontjából, amelyek a főáramú (ortodox) közgazdaságtan és a regional science értelemben vett regionális tudomány gazdaságföldrajzzal való kapcsolatát többek között a térszemléletük eltérése miatt veszélyesnek, illetve károsnak tartják. Ezen írások ugyanakkor a gazdaságföldrajzot kinyitják a heterodox közgazdaságtan felé, így a regional studies értelemben vett interdiszciplináris regionális tudományok létjogosultsága mellett is érvelnek.

A gazdaságföldrajz térszemlélete a hazai viták tükrében – avagy hova tűntek a geográfusok?

Az elmúlt években a hazai regionális tudományban központi szerepűnek tartok két olyan tanulmányt, amely gondolatébresztő mivolta révén élénk vitákat indított el a Tér és Társadalom folyóirat hasábjain, illetve azon kívül. Ezek egyi-

ke a regionális tudomány mibenlétéről Enyedi György nyolcvanadik születésnapjára született tanulmány Lengyel Imrétől (2010), a másik pedig Faragó László (2012) térszemléletekről szóló írása. Földrajzi, illetve az ELTE regionális tudományi műhelyében való iskolázottsággal olvasva viszont véleményem szerint mindkét tanulmány leszűkítően szól a földrajz térszemléletéről, amely aspektust érdekes módon a geográfus képzettségű hozzászólók (*Gál* 2012, *Mészáros* 2011, *Nemes Nagy* 2012) nem nagyon érintettek. Ebben a fejezetben azt mutatom be, kifejezetten a regionális tudományhoz, illetve a közgazdaságtanhoz közel(ebb) álló gazdaságföldrajz szempontjából, hogy a földrajztudomány térszemlélete napjainkban sokkal differenciáltabb, mint ahogy azt mind Faragó László, mind Lengyel Imre sejtetik. Így jelen tanulmánykötet céljainak megfelelően további gondolatokkal, témafelvetésekkel kívánok hozzájárulni a számomra is érdekes, a regionális tudományban zajló diskurzushoz.

A legszembevetőbb az a leegyszerűsített felfogás, amely a földrajzi és a fizikai (descartes-i, euklideszi) tereket szinonimaként kezeli, ezzel azt sugallva, mintha a földrajz csak a fizikai térrel foglalkozna – vagy ahogy Lengyel Imre (2010, 35) írja: „a fizikai teret főleg a földrajz [vizsgálja]”. Ez a megközelítés véleményem szerint kifejezetten a krugmani új gazdaságföldrajz által újjáélesztett tévképzet, amely nem vesz tudomást a gazdaságföldrajz elmúlt fél évszázados átalakulásáról. Nem kétséges, hogy a földrajzi távolság és a földrajzi közelség szerepe átértékelődött a regionális tudományi és a gazdaságföldrajzi kutatásokban (*Lengyel* 2010, 19–21), ám többek között éppen a gazdaságföldrajz volt az a tudományterület, amely az egyébként Lengyel Imre által hosszan elemzett relációs távolság fogalmát nem csak a descartes-i költésztérben mérhető és modellezhető módon, hanem a társadalmi terekben is vizsgálta (vö. *Bathelt–Glückler* 2011, 22–23, *Dusek* 2011, 206). A téma megerősödése a gazdaságföldrajzban természetesen módszertani hangsúlyeltolódásokat is eredményezett, többek között a távolság innovációs folyamatban betöltött szerepének (neoklasszikus közgazdászok által nyilvánvalóan túl „puhának” tartott) etnográfiai vizsgálata jelent meg az irodalomban (*Ibert* 2010). Így, hogy ismét Lengyel Imrét idézzem, inkább „csalfa délibábnak” tartok bármilyen olyan megközelítést, amely az objektív fizikai (=földrajzi) térben mért távolság gazdasági jelentőségének sok szempontból alátámasztott háttérbe szorulása (*Lengyel* 2010, 19) kapcsán a (gazdaság)földrajz halálát vizionálnák. Ez a felfogás egyébként Lengyel Imre írását sem jellemzi, nála a földrajz halála helyett inkább a földrajz kritikája-lesajnálása a jellemzőbb motívum.

Faragó László (2012) térelméleti tanulmánya a fizikai és földrajzi tér azonosságával kapcsolatosan különbözőképp nyilatkozik meg. Egyrészt a szóalok változékonysága – földrajzi (fizikai), fizikai (földrajzi), földrajzi/fizikai tér

– Lengyel Imréhez hasonlóan a felcserélhetőséget sugallja, ugyanakkor Faragó említést tesz a társadalomföldrajz azon kritikai közelítéseiről (Faragó 2012, 6), amelyek a marxistától a posztstrukturalista fordulatig a gazdaságföldrajz térfelfogásait is messzemenőig átformálták. Az ilyen, kritikai ismeretelméletű kutatások egyrészt a közgazdaságtan és a klasszikus regionális tudomány homo oeconomicusa elleni merényletet szorgalmaztak (Warf 1995, 191) annak érdekében, hogy az egyént és az egyéni döntést szituációba ágyazottan értelmezhesük (Vallance 2011, 1105) – az alapvetően pozitivista, behaviorista felfogások erre nem adnak módot –, másrészt a fogalmak dekonstruálására szólítottak fel. Ezen fogalmak között a gazdaságföldrajzi kutatásokban egyértelműen a gazdaság (Gibson–Graham 2008), illetve a piac (Berndt–Boeckler 2009, 2011, Boeckler–Berndt megjelenés alatt) töltött be vezető szerepet; a tér talán kevésbé. Ugyanakkor frappáns ellenpéldaként említhető Trevor Barnesnak a kvantitatív földrajz (illetve a regionális tudomány) gondolatainak formálódását és helyek-személyek közötti áramlását elemző, a tudománytanulmányok (science studies) ihlette írásait, amelyek éppen a (Waldo Tobler-i földrajz első törvénye által leírt) távolság és a („Quantgeog Airlines” révén megvalósult) relációs közelség differenciált, a fizikai téren túlmutató értelmezését mutatják be tudománytörténeti elemzésekben (Barnes 2004a, 2004b).

Faragó írásában továbbá – ahogy Nemes Nagy József (2012, 91) is megállapítja – elsikkad a gazdasági folyamatok tereinek értelmezése. Nemes Naggyal (2012, 93) egyetértve magam is primitív felfogásnak tartom a „tér mint vetület” közgazdászok körében elterjedt megközelítését – amely megközelítésről Faragó álláspontja sem egyértelmű. Nem tartom például valószínűnek, hogy a (nyugati) marxista földrajzosok azt állítanák, hogy „a térstruktúra akár a termelési és osztályviszonyoktól elválasztva is vizsgálható” (Faragó 2012, 12), hiszen a hetvenes évektől a gazdaságföldrajz marxista kritikája éppen azzal a pozitivista térfelfogással szemben fogalmazódott meg, amely a teret mindentől független magyarázó változóként értelmezte. A Faragó által említett személyek mellett Doreen Massey (1995) társadalmi-térbeli munkamegosztást értelmező, alapvetően althusseri áthallásokkal bíró (Massey et al. 2009, 403–404) strukturalista marxista programja például a társadalmi és a térbeli viszonyok között kölcsönös meghatározottságot feltételez; a „társadalmi” és a „térbeli” tartalom elválasztása ebben a felfogásban nyilvánvalóan nem lehetséges (vö. Swyngedouw 2000, 45–46).

Természetesen az előbbieken írtak a társadalomföldrajz és azon belül a gazdaságföldrajz térszemléleteinek szelektív olvasatáról nem elsősorban az említett szerzők „hibája”. Azon – valószínűleg a geográfusok között kisebbséginek mondható – véleményen vagyok ugyanis, hogy a magyar földrajztudomány néhány képviselőjétől eltekintve alkalmatlannak bizonyul térelméleti

vitákban való érdemi állásfoglalásra, talán soha nem is volt jelen hangsúlyos módon ezen eszmecserékben. Így Gál Zoltán (2012, 89) megállapítása, miszerint a „gazdasági tér működésének kérdéseivel a regionális tudományhoz hasonló mélységgel és részletességgel nem foglalkozik egyetlen más társadalomtudomány sem”, sajnos igaz. Ennek egyik fő oka, kifejezetten a gazdaságföldrajz oldaláról, a leíró földrajzi és az ismeretelméletileg kilúgozott marxista (–leninista) hagyomány egyaránt differenciálatlan, egyoldalú (abszolút–relatív) térszemléletének a továbbélése (vö. *Czirfusz* 2012). A nyugat-európai legújabb elméleti viták – többek között a térfelfogások alapján – viszont sok szempontból más viszonyrendszert fejtenek ki a regionális tudomány, a közgazdaságtan és a földrajztudomány között, így talán változásokat is hozhatnak a magyar gazdaságföldrajz helyzetében.

Sokszínű gazdaságföldrajz és közgazdaságtan – avagy hova tűnt a regionális tudomány?

A nyugati, regional science értelemben vett regionális tudomány 1980-as évekbeli háttérbe szorulása után a krugmani, új gazdaságföldrajznak nevezett irányzat új frontvonalakat nyitott a közgazdaságtan és a gazdaságföldrajz közötti tudományháborúban. Ezen küzdelmekről a gazdaságföldrajzosok vagy némileg frusztráltak, az ortodox közgazdaságtudomány általi gyarmatosítástól való félelemmel írnak (*Peck* 2012), vagy a társtudományok irányába való széles körű nyitásban látják a harcok feloldását (*Barnes–Sheppard* 2010). A különböző diskurzusokban közös pontnak látom, hogy lefegyverzően-megsemmisítően írnak arról a fizikai távolságon alapuló térszemléletben is gyökerező világlátásról, amely mind a klasszikus isardi regionális tudományt, mind a krugmani programot fémjelzi. Előbbire Barnes (2012, 2) emlékezik vissza: a Regional Science Association 1978-as konferenciáján „a résztvevők (...) többsége [a kvantitatív forradalom] feltétlen híve volt, különösen a Regional Science Association alapítója, Walter Isard, aki a nyitó plenáris előadásában a világot egy folyamatábrával és három egyenlettel írta le”. Utóbbit pedig Peck (2012, 120) figurázza ki: „Paul Krugman (2010) ironikus tanulmánya a hagyományos kereskedelemelmélet intergalaktikus léptékre való kiterjesztéséről, amelyet az 1970-es évek végén mint »elnyomott adjunktus« vázolt fel először, egy alapvető igazságot legalábbis tartalmazhat: az ortodox küldetés végső soron a tér/világűr [Peck a space szó kettős jelentésével játszik] páratlan technológiák használatával való meghódítása. Persze lehet, hogy a tér/világűr A végső határ [a Star Trek sorozat egyik filmje, de a magyar közegben a „határ a

csillagos ég” sztálinista gazdaságföldrajzi lózungjaira is rímel], ám ez biztosan nem az a tér, ahogy a geográfusok ismerik.”

A krugmani új gazdaságföldrajz (amelyet a gazdaságföldrajzosok inkább új földrajzi közgazdaságtannak – new geographical economics – hívnak) térszemlélete Peck és más kritikusok szerint nem egyeztethető össze a földrajz jelenlegi megközelítéseivel. Ugyanis a főáramú közgazdaságtan és a krugmani új gazdaságföldrajz felfogásában a fizikai távolság ortodoxiájának megfelelően az univerzális gazdasági (piaci) folyamatoknak ugyan földrajzilag különböző kimenetele van, ám e különbségek egymástól csupán fokozatokban jelentkeznek, nem pedig minőségi eltérést jelenítenek meg. A helyi vagy regionális gazdaságok tartályok (abszolút térfelfogás), egyúttal az általános egyensúlyelmélet és a piac nagy narratívájának elem(zés)i egységei (Peck 2012, 118). A gazdaságföldrajz „uralkodó” felfogása szerint ezzel szemben a gazdasági cselekvések és folyamatok térbelileg változatos formákban vannak jelen, a terek gazdasági jellemzői nem értelmezhetők a „gazdaságon kívüli” feltételektől elválasztva (Peck 2012, 120). Így a gazdaságföldrajz legtöbb témáját manapság nem kizárólagosan, de hangsúlyosan egyfajta relációs (tér)szemlélet jellemzi (tág értelmezéséről lásd Yeung 2005).

A nyugati gazdaságföldrajz átalakulása az 1970-es évektől eltávolodást jelentett a közgazdaságtan főáramától, valamint a regional science-től is. Például ugyan mindkét tudományterületen jelen van a politikai gazdaságtani megközelítés, ám míg a közgazdaság-tudományban ez inkább piacpárti, neoliberais irányzatot jelent (egyenlősítő, a különbségeket elfedni kívánó térszemlélettel), a gazdaságföldrajzban a marxista, majd később a feminista fordulat és egyéb poszt elötagú elméletek hatására a kutatások döntően a neoliberais piacgazdaság területileg egyenlőtlen fejlődést újratermelő voltának kritikai vizsgálatába futottak ki (Sheppard 2011, 320). Ezek a kutatási irányok a hazai gazdaságföldrajzban marginálisnak mondhatók. Egyrészt érezhető egyfajta „kolonializációs” kísérlet a közgazdász alapképzettségű, térbeli kérdések iránt érzékeny kutatóktól. Bár kétségtelenül pozitív, hogy az ilyen írások kurrens nyugati megközelítéseket és kérdésfeltevéseket emelnek be a hazai irodalomba, ám a gazdaságföldrajz fogalmát a nyugati diskurzushoz képest sokkal szűkebben használják (lásd pl. Lengyel 2012), alapvetően a pozitivista ismeretelméleti hagyományban maradnak, térszemléletük ennek megfelelően nem öleli fel mindazt a változatosságot, amely az angolszász gazdaságföldrajzot jellemzi. Másrészt a hazai gazdaságföldrajz „geográfus” képviselőinek nagy része kevésbé ismeri az aktuális nyugati vitákat, bár néhány, a tér termelését, a neoliberalizmus és a területileg egyenlőtlen fejlődés kibontakozását kritikai társadalomelméletek segítségével (is) vizsgáló írás (pl. Mészáros 2010 több fe-

jezete) véleményem szerint pozitív változásokat indíthat el ebben a tekintetben.

Előbbiek alapján Peck (2012) a tudományháborúk során a közgazdaságtanból mára jórészt kiszorult (*Weintraub* 2010, 148) heterodox közgazdaságtanhoz való közeledést javasolja. Ahogy rámutat, a perifériára száműzött intézményi és evolúciós közgazdaságtannal, a fejlődésgazdaságtannal, a gazdaságtörténettel, a regulációs elméletekkel vagy a politikai ökológiával – amelyek éppen a főáramú közgazdaságtan alapfeltevéseit kérdőjelezzik meg – sikeres együttműködésekkel folytathatja a gazdaságföldrajz (*Peck* 2012, 119, 129). Peck maga az utóbbi években ezen heterodox megközelítések közül a Polányi Károly munkássága által inspirált összehasonlító gazdaságtani-gazdaságföldrajzi kutatásokat szorgalmazza (az Amerikai Földrajzi Társaság 2012-es éves konferenciáján például négy szekció foglalkozott ezzel az elképzeléssel). E megközelítés szerint a jelenleg és korábban létező gazdasági formációkat összehasonlító, relatív szemléletben szükséges vizsgálni, a gazdaság intézményi szerveződésének földrajzilag változatos, társadalmilag beágyazott módjára kell rámutatni. Polányi ugyanis hangsúlyozta, hogy a gazdaság nem csak piaci módon szerveződik, ezáltal a piac főáramú közgazdaságtan által vallott fetiszizálásával szemben lehet alternatívákat megfogalmazni, rámutatva a különböző léptékeken vizsgálható gazdasági formációk relatív, polimorf és hibrid voltára (*Peck* 2012, 121–125). A Polányi inspirálta kutatási program eredményesen kapcsolhatja össze a gazdaságföldrajzot és a közgazdaságtan heterodox megközelítéseit, egyúttal a magyar közegben a regional studies értelemben vett interdiszciplináris regionális tudományok számára vállalható irányvonalat jelenthet. A magyar gazdaságföldrajzban releváns kutatási kérdések feltevését és a tudományterület nagyon is szükséges ismeretelméleti megújulását segítheti elő, a közgazdaság-tudományban pedig a hazai piacgazdasági átmenet elméleti kérdéseinek megoldásához járulhat hozzá (vö. *Vincze* 1996). Még hozzá olyan módon, hogy – cáfolva több társtudomány naiv térfelfogásainak általános használhatóságát – egyúttal a terek gazdasági folyamatokban (és a kutatásokban) való konstitutív szerepére mutathat rá.

Irodalom

- Barnes, T. J. (2004a) Placing ideas: genius loci, heterotopia and geography's quantitative revolution. *Progress in Human Geography*. 5. pp. 565–595.
- Barnes, T. J. (2004b) A paper related to everything but more related to local things. *Annals of the Association of American Geographers*. 2. pp. 278–283.

- Barnes, T. J. (2012) Reopke lecture in economic geography: notes from the underground: why the history of economic geography matters: the case of central place theory. *Economic Geography*. 1. pp. 1–26.
- Barnes, T. J. – Sheppard, E. (2010) ‘Nothing includes everything’: towards engaged pluralism in Anglophone economic geography. *Progress in Human Geography*. 2. pp. 193–214.
- Bathelt, H. – Glückler, J. (2011) *The relational economy*. Oxford University Press, Oxford.
- Berndt, C. – Boeckler, M. (2009) Geographies of circulation and exchange: constructions of markets. *Progress in Human Geography*. 4. pp. 535–551.
- Berndt, C. – Boeckler, M. (2011) Geographies of markets: materials, morals and monsters in motion. *Progress in Human Geography*. 4. pp. 559–567.
- Boeckler, M. – Berndt, C. (megjelenés alatt) Geographies of circulation and exchange III The great crisis and marketization ‘after markets’. *Progress in Human Geography*.
- Czirfusz M. (2012) Ágazati gazdaságföldrajzok a magyar geográfiai hagyományban: jelenetek Marxtól Hettnerig. In: Bottlik Zs. – Czirfusz M. – Gyapay B. – Kőszegi M. – Pfening V. (szerk.) *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest. (Megjelenés alatt).
- Dusek T. (2011) A regionális tudomány frontvonalairól. Gondolatok Lengyel Imre vitaindító tanulmányához. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 197–209.
- Faragó L. (2012) Térértelmezések. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 5–25.
- Gál Z. (2012) A pénzügyi tér és a regionális tudomány frontvonalai. Lengyel Imre vitaindító tanulmányának apropóján. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 87–112.
- Gibson-Graham, J. K. (2008) Diverse economies: performative practices for ‘other worlds’. *Progress in Human Geography*. 5. pp. 613–632.
- Ibert, O. (2010) Relational distance: sociocultural and time – spatial tensions in innovation practices. *Environment and Planning A*. 1. pp. 187–204.
- Lengyel B. (2012) Az evolúciós gazdaságföldrajz irányzatai és hazai alkalmazási lehetőségei. In: Bottlik Zs. – Czirfusz M. – Gyapay B. – Kőszegi M. – Pfening V. (szerk.) *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest. (Megjelenés alatt).
- Lengyel I. (2010) A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*. 3. pp. 11–40.
- Massey, D. (1995) *Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production*. Macmillan, London.
- Massey, D. – Human Geography Research Group – Bond, S. – Featherstone, D. (2009) The possibilities of a politics of place beyond place? A conversation with Doreen Massey. *Scottish Geographical Journal*. 3–4. pp. 401–420.
- Mészáros R. (2011) A regionális tudomány a változó világban. Megjegyzések Lengyel Imre tanulmányához. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 210–214.
- Mészáros R. (szerk.) (2010) *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2012) Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom*. 2. pp. 89–95.
- Peck, J. (2012) Economic geography: island life. *Dialogues in Human Geography*. 2. pp. 113–133.
- Sheppard, E. (2011) Geographical political economy. *Journal of Economic Geography*. 2. pp. 319–331.
- Swyngedouw, E. (2000) The Marxian alternative: historical-geographical materialism and the political economy of capitalism. In: Sheppard, E. – Barnes, T. J. (eds) *A companion to economic geography*. Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton. pp. 41–59.

-
- Vallance, P. (2011) Relational and dialectical spaces of knowing: knowledge, practice, and work in economic geography. *Environment and Planning A*. 5. pp. 1098–1117.
- Vincze J. (1996) Van-e magyar út az elméleti közgazdaságtanban? *Közgazdasági Szemle*. 4. pp. 331–334.
- Warf, B. (1995) Separated at birth? Regional science and social theory. *International Regional Science Review*. 2. pp. 185–194.
- Weintraub, E. R. (2010) Közgazdasági tudományháborúk. *Fordulat*. 9. pp. 132–153.
- Yeung, H. W.-C. (2005) Rethinking relational economic geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 1. pp. 37–51.

A TUDOMÁNYOS SZAKOSODÁSRÓL ÉS A FŐÁRAMÚ KÖZGAZDASÁGTAN TÉRNÉLKÜLISÉGÉT ÉRINTŐ KRITIKÁKRÓL

Dusek Tamás

A térbeli kérdéseket tárgyaló gazdasági monográfiák gyakran kezdődnek annak megemlékezésével, hogy a hagyományos közgazdaságtan térnélküli világgal foglalkozik. Varga Attila szerint „a közgazdaságtan fővonala egy olyan világot rajzol az azt tanulmányozó elméjébe, mely a teret tökéletesen nélkülözi. A mainstream közgazdaságtan felfogásában ugyanis a gazdaság valamennyi szereplője képszerűen egy »tű hegyén« foglal helyet, hiszen a gazdasági folyamatok a térbeli távolság zárójelbe tétele mellett zajlanak” (Varga 2009, 9). Richardson így ír: „a hagyományos közgazdasági elmélet nem veszi figyelembe a területi szempontokat. Bár a klasszikus közgazdászok írtak a gazdasági tevékenységek evolúciós jellegéről, formális elemzésük elsősorban a statikus, térnélküli világra (amit Isard dimenzió nélküli csodavilágnak nevezett) vonatkozott” (Richardson 1969, 1). Hasonlóan fogalmaz Ohta: „A távolság változója régóta nélkülözött eleme az ortodox közgazdaságtannak; a gazdasági távolság csak az érvelést feleslegesen bonyolító tényezőként volt kezelve” (Ohta 1988, 3). Fujita, Krugman, Venables szerzőhármás Térgazdaságtana így kezdődik: „A főáramú közgazdaságtan hagyományosan figyelemre méltóan kicsi figyelmet szentel a gazdasági tevékenységek térbeliségének” (Fujita et al. 1999, 11). Norman telephelyelméletről, növekvő hozadékról és szállításról szóló könyve első két mondata szerint: „Gyakran megállapítják, hogy a gazdasági viselkedés területi aspektusa a gazdasági elemzésnek viszonylag figyelmen kívül hagyott része. A verseny mikroökonómiai elméleteire (tökéletes, monopolisztikus, oligopolisztikus) vetett futó pillantás azt a benyomást adja, hogy a gazdasági tevékenység a tér egyetlen pontjában zajlónak van feltételezve” (Norman 1979, 1). McCann egy ipari telephelyelméletről szóló tanulmánykötet bevezető tanulmánya első két mondata így hangzik: „A mikroökonómiai kézikönyvek modelljei a vállalkozások termelési magatartásáról majdnem mindig térnélküli természetűek. Más szavakkal, a földrajznak a vállalko-

zások termelési és fogyasztási kapcsolataira gyakorolt hatása mellőzött kérdés” (McCann 2003, 3).

A hasonló megjegyzéseket sokáig lehetne sorolni, mivel nemcsak a könyveknek, hanem a területi témájú tanulmányoknak is gyakori indításai. Ezeket a véleményeket ritkán követi a kérdés érdemi értékelése és a szakmai specializáció, szakosodás szükségességének tárgyalása. Az szerintem nem tekinthető problémának, hogy a gazdaság térbeli kérdései nem mindig elsődleges elemzési szempontok, hanem szakspecialisták által művelt kutatási terület foglalkozik velük. Ez a szükségszerű tudományos munkamegosztás következményeként nemcsak a térbeliségre igaz, hanem az összes többi, közgazdaságtanon belüli kutatási altémára is. Hány nemzetközi közgazdász vagy pénzügyi közgazdász szakértője egyszerre a munkagazdasági kérdéseknek, a közszolgáltatások közgazdaságtanának vagy a tőkeelméletnek, és utóbbi területek szakértői között mennyien pénzügyi közgazdászok is egyszerre? A felsorolt szűkebb területeken belül pedig további, még szűkebb kutatási területekre osztódás figyelhető meg. A közgazdaságtan növekvő fragmentálódása nem a tudományág egyedi sajátossága, hanem a 20. század folyamán valamennyi más tudományágban (fizika, kémia, biológia stb.) is megtörtént. Ez alól nem jelent kivételt a térbeliség vizsgálata sem. A növekvő diszciplináris specializáció, az újabb és újabb aldiszciplinák és al-aldiszciplinák kiválása, függetlenedési törekvései a közgazdaságtan és általában a társadalomtudományok egészétől akkor valóban segíti az adott részterület mélyebb megismerését, ha az adott probléma esetében a „külső tudományágak” vagy aldiszciplinák által vizsgált szempontok nem lényegesek, vagy ha lényegesek, akkor megfelelően figyelembe vannak véve. Ennek a fordítottja is érvényes, az egyes aldiszciplinák saját eredményeit is az összes többi aldiszciplinának figyelembe kellene vennie, amennyiben saját magára nézve lényeges eredményről van szó. Ugyanez máshogyan, a térbeliség szerepére vonatkoztatva úgy hangzik, hogy a térbeliségtől való eltekintést nem lehet a priori módon, a vizsgált jelenségtől függetlenül problémásnak tekinteni. Viszont ha a vizsgált jelenség magyarázatában szükség lenne a térbeliség figyelembevételére, akkor a térbeliségtől való eltekintés valóban problémát okoz és különböző szinten korlátozott érvényű, alkalmazhatatlan vagy téves elméletekhez vezet. Ezért a területi kutatások azon eredményei, amelyek hatással vannak a többi aldiszciplinára, be kellene, hogy épüljenek a közgazdaságtan többi részébe. Ennek elmaradása negatív következményeivel akkor találkozhatunk, ha az aldiszciplinák közötti kommunikáció nem megfelelő, ha egyes aldiszciplinák eredményeit (bármilyen okból) nem veszi figyelembe a többi aldiszcipliná. Ez történt a térbeliség önálló kutatási aldiszciplinává válásával a közgazdaságtanban: az aldiszcipliná eredményei figyelmen kívül hagytak a főáram részéről, így a főáramban szü-

letett új gazdaságföldrajz részéről is, ezért a főáramon belül évszázados eredmények alacsonyabb szintű újrafelfedezései is előfordulhatnak. Ez azonban inkább intézményi és tudományszociológiai problémaként jelentkezik, és nem a regionális kutatók részéről elkövetett hiba következménye.

Ezzel együtt a térnélküliség gazdaságelméleti hiánya problémás voltának kategorikus kijelentése helyett indokoltabb lehetséges problémákról írni, amelyek tényleges problémává válásának igazolásához véleményem szerint a következő kérdések explicit vizsgálatára van szükség:

1. A térnélküliségnek mi a hatása a gazdasági elméletek alkalmazhatóságára, érvényességére? A térnélküli elméletek általában alkalmazhatatlannak a valós gazdasági jelenségek leírására és magyarázatára, csak egyes elméletek alkalmazhatatlanok, vagy éppen ellenkezőleg, általában alkalmazhatók és csak kivételes esetben alkalmazhatatlanok?
2. Létezik-e különbség a térnélküliség hatására vonatkozóan az egyes közgazdasági iskolák elméletépítési eljárásai között, ha a térbeliség explicit módon nem jelenik meg bennük? Létezik-e olyan módszer, amely a térbeliséget explicit módon nem jeleníti meg a különféle elméletekben, de amelyben implicit módon mégis szerepel a tér?
3. Egy területi elméletben a tér kezelése adekvátnek tekinthető-e vagy sem a területi problémák szempontjából? Melyek a térre vonatkozó egyszerűsítő feltevések hatásai az elméletek hatókörére és gyakorlati alkalmazhatóságára, és ezek megfelelően meg lettek-e vizsgálva az elméletépítés során?

Ezen kérdések részletes vizsgálatára jelen keretek között nincs lehetőség, csak röviden térek ki az első és második kérdéskörré. A térbeliségtől való eltekintés nem egyformán hat a közgazdaságtan minden egyes részterületére. Ha megvizsgáljuk a gazdaságelmélet legfontosabb alapelveit, kiindulópontjait, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezekre semmilyen hatást nem gyakorol az, hogy a térgazdaságtan keretein belül vagy azon kívül fogalmazták-e meg őket. Ilyen például a kamat lényegének a magyarázata a pozitív időpreferenciával, az önkéntes csere kölcsönösen, a cserében résztvevő mindkét fél számára előnyös voltának elve, az alternatív költségek és az egyes választási lehetőségeknek a határhasznok és határköltségek összehasonlításán alapuló értékelésének elve, egy termék csökkenő keresett mennyisége és növekvő kínált mennyisége árának növekedése mellett, a gazdasági jószágok értékének szubjektív jellege, a szűkös termékekkel való gazdálkodás kényszere, az egy ár törvénye és így tovább. Ezek az alapelvek függetlenek a tér létezésétől, emellett viszont mindegyiknek van olyan aspektusa, amelynél vizsgálható és vizsgálandó a tér szerepe. Például a kamat térbeli különbségeinek, a területközi cserének vagy a

szükség térfüggőségének az elemzéséhez már a térbeliség explicit bekapcsolása szükséges, az egy ár törvényénél pedig figyelembe kell venni, hogy a technikai értelemben ugyanolyan, de a tér különböző pontjain lévő termékek gazdasági értelemben különböző javak, tehát eltérő áruk lehet.

Rátérve a második kérdéskörre, a klasszikus közgazdászok verbálisan megfogalmazott modelljeikben nem zárták ki explicit módon a térbeliséget. Érdekes foglalkozni Richardsonnak a klasszikusok térnélküliségét bíráló idézetével. Hasonlókat Hoover-nél, Isard-nál és további szerzőknél is olvashatunk. A kérdésről Isard 1956-os alapművében ír, amelynek második fejezetében angolszász hagyománynak tartja a tér figyelmen kívül hagyását és ezt állítja szembe a német telephelyelmélettel. Ugyanezt az állítást ismétli meg az elmélet-történész Mark Blaug. Szerinte Thüent, Ricardot, Webert és Marshallt leszámítva „a közgazdaságtan főárama a tizenkilencedik században és a huszadik század első felében nem törődött a területi problémákkal, és nem túlzás azt állítani, hogy az egész klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtan, nagyjából 1950-ig, ténylegesen be volt zárva az Isard által találóan megfogalmazott »tér-dimenzió nélküli csodavilágba«” (Blaug 1979, 21). Blaug állítása neves elmélet-történész volta mellett azért is meglepő, mert ugyanebben a tanulmányában hivatkozik Ponsardnak a Területi gazdaságtan története című könyvére (igaz, annak csak az irodalomjegyzékére), és Ponsard számos példája bizonyítja, hogy a klasszikusok foglalkoztak a térbeliség kérdésével. Legfeljebb az általános elmélet-történészi interpretációkból maradtak ki a klasszikusok területi fejtegetései, de nem az eredeti művekből.

Isard a kérdést taglalva olyan példákat mutat be, amelyek alátámasztják saját állítását, az ellenpéldákkal viszont nem foglalkozik. Szemben napjaink neoklasszikus főáramú közgazdaságtanával, amely tipikusan a statikus végeredményeket vizsgálja és egyensúlyértelmezése is statikus, a klasszikusok a folyamatelemzésben voltak érdekeltek. Ezen kívül a térbeliséggel is foglalkoztak, amennyiben fontosnak tartották egyes témakörök szempontjából, de megközelítésük nyilvánvalóan nem a térbeliség oldaláról, hanem a gazdasági tartalom oldaláról történt és valóban nem adták meg a térgazdaságtan szisztematikus leírását, mert ez nem is volt céljuk. Több 18. századi szerzőnél azonban olyan térgazdaságtani elemzésekkel találkozhatunk, amely a figyelembe vett területi tényezők száma és minősége, valamint az elemzés komplexitása és alapossága szempontjából meghaladják a huszadik századi szerzők többségének teljesítményét. Így Steuart 1767-ben megjelent könyvében számos területi tényező hatását vizsgálta a lakosság és az ipar elhelyezkedésére vonatkozóan, foglalkozott a városok és falvak közötti munkamegosztással és a közlekedéssel. Könyve első részének kilencedik fejezete a települések és a városhálózat kialakulásának adekvát magyarázatát adja. A fejezet címe így szól: Melyek

azok az elvek, amelyek szabályozzák a lakosság farmok, aprófalvak, falvak, kisvárosok és városok közötti eloszlását? (*Steuart* 1767). A szintén 18. századi Cantillont Lössch és a regionális gazdaságtan legfontosabb 18. századi előfutárának tekinti Ponsard (1983). Cantillon elemezte a városok és falvak kölcsönhatását és egymásrautaltságát, a közlekedést és szállítási költséget, amely létrehozza a települések rendszerét, a szállítási és egyéb tranzakciós költségekkel magyarázatot adott a központi piachelyek létrejövetelére. Condillac foglalkozott a szűkösség területileg eltérő mértékével, így a kereskedelem okainak magyarázatában és értékelméletében központi szerepet játszott a térbeliség (*Ponsard* 1983).

A közgazdaságtan atyjának tekintett Adam Smith számos helyen foglalkozott a munkamegosztás, a verseny, a csere és a termelés térbeli kérdéseivel, a szállítással és közlekedéssel, a földjáradékkal, a területi monopóliummal, a területileg eltérő árakkal, a városok kereskedelmi és kormányzati funkcióival, a városok kialakulásával és a településhierarchiával. Smithnél sehol sem jelenik meg olyan koncepció, ami következményként maga után vonná, szükségessé tenné a statikát vagy a térnéküliséget. Megközelítését mai terminussal interdiszciplinárisnak nevezhetnénk, amely a regionális tudománynak is célja a területi kérdések sokféle szempontú, komplex elemzésekor. Igaz, hogy Smith gazdasági főműve, *A nemzetek gazdagsága* fő elemzési szempontja (szemben Thünen *Elszigetelt államával*) nem a gazdaság térbelisége volt, de ha a több mint ezer oldalas könyvben elszórtan számos helyen található egy-két mondatos megjegyzéseket vagy néhány bekezdésnyi területi elemzéseket megfelelő sorrendben egybeszerkesztenénk, akkor a regionális tudomány ismert kutatási témaköreinek jelentős részét érintő, megdöbbentően gondolatgazdag kis kötethez jutnánk.

Ezt leginkább a könyvből származó idézetekkel lehet igazolni, és nem Smith interpretációiból. Néhány példát megemlítve, Smith (Thünenhez hasonlóan) nem esett volna az egy ár törvénye téves egy pontpiaci értelmezésébe: „Nagyvárosokban a gabona mindig drágább, mint az ország távoli helyein. Ez azonban nem az ezüst valóságos olcsóságának, hanem a gabona valóságos drágaságának következménye. Az ezüstnek nagyvárosokba szállítása semmivel sem kerül kevesebb munkába, mint az ország távolabbi helyeire, de a gabonának szállítása jóval többbe kerül” (*Smith* 2011a, 222–223). Az ezüst valóságos olcsóságáról és a gabona valóságos drágaságáról írva Smith különbséget tesz a pénzoldali, illetve áruoldali indíttatású árkülönbségek között, ami szintén nem jellemzi napjaink főáramú közgazdaságtanát. A területi bérkülönbségeket is a tér lényegéből fakadó természetes jelenségnek értékelte: „Noha az élelmiszerek árai évenként inkább változnak, mint a munkabérek, a munkabérek helyenkint inkább változnak, mint az élelmiszereké. (...) De a munkabér a nagy-

városban és szomszédságában gyakran egynegyedével, egyötödével, húsz-huszonöt százalékkal drágább, mint néhány mérfölddel távolabb. Tizennyolc pennyt számíthatunk egynapi munka árának Londonban és szomszédságában. Néhány mérfölddel távolabb már tizennégy-tizenöt pennyre esik ez. (...) Az ilyen árkülönbségek, úgy látszik, nem mindenütt elég nyomósak ahhoz, hogy a munkásoknak egyik községből a másikba való vándorlását idézzék elő” (Smith 2011a, 91).

Smith világosan felismerte a területi interakciók jelentőségét: „Jó utak, csatornák, hajózható folyók, azzal, hogy csökkentik a szállítás költségét, a távoli vidéki helyeket közelebb hozzák a nagyvárosok szomszédságának szintjéhez” (Smith 2011a, 174). A közlekedés költséges, de növeli a jólétet, mert lehetővé teszi a termelékenység növekedését. „Mikor az országúton vagy a hídon közlekedő szekerek és a hajózható csatornán haladó dereglyék súlyuk vagy tonnatartalmuk szerint fizetnek vámot, pontosan annak arányában járulnak hozzá ezeknek a közműveknek a fenntartásához, amilyen arányban ezeknek az elhasználódását előidézik. Alig lehetne méltányosabb módot kitalálni ilyen művek fenntartásához. Bár a fuvaros előlegezi ezt az illetéket vagy vámot, végeredményben a fogyasztó fizeti, akinek ezt az áruk árába mindig beszámítják. Minthogy azonban a szállítás költségét az ilyen közművek igen erősen csökkentik, az áruk a vám ellenére olcsóbban jutnak a fogyasztóhoz, mint különben juthattak volna, és áruk a vám következtében nem emelkedik annyira, mint amennyire kisebbedik a szállítás olcsósága által” (Smith 2011b, 268). Különbséget tett a presztízből épülő és a tényleges igényeket kiszolgáló infrastruktúra között: „Nem lehet sivatagon keresztül, ahol nincs, vagy alig van forgalom, nagyszerű országutakat építeni, és csak azért odavezetni a tartományfőnök vagy valamely más nagyúr nyaralóvillája mellé, mert a tartományfőnök annak szívességet akar tenni. Nem lehet olyan helyen, ahol senki sem közlekedik nagy hidat építeni csak azért, hogy a közeli kastély ablakaiból szebb legyen a kilátás. Az ilyen dolgok előfordulnak néha olyan országokban, ahol az ilyenféle műveket valamely más jövedelemből létesítik, mint amelyet ezek maguk nyújthatnak” (Smith 2011b, 269).

Smith részletesen ír a városok és falvak közötti munkamegosztásról is: „Minden polgárisult társadalom legfontosabb kereskedelmi tevékenysége a város és a vidék lakosai közt bonyolódik le. Nyersterményeknek készárukkal kicseréléséből áll ez akár közvetlenül, akár pénz, vagy pedig valamilyen pénzt képviselő papír közbejöttével. A vidék látja el a várost élelmiszerekkel és ipari nyersanyagokkal. A város ezt az ellátást azzal fizeti meg, hogy iparcikkei egy részét a vidéki lakosságnak adja el. Bízvást mondhatjuk, hogy a város, mivel anyagtermelése nincs és nem is lehet, egész jólétét és ellátását a falutól kapja. Azt azonban azért nem kell gondolnunk, hogy a város nyeresége a vidék vesz-

tesége. A kettő nyeresége kölcsönös és viszonyos, s a munkamegosztás ebben az esetben éppúgy, mint minden más esetben, mindazoknak hasznos, akik ezáltal teremtett különféle foglalkozásokban vannak alkalmazva” (*Smith* 2011a, 409). *Smith* a nála ötven évvel később író *Thünen*nel megegyező módon explicit módon bevezeti a távolságot és a szállítási költséget a gazdasági elemzésbe: „A várostól egy mérföldnyire termesztett gabonát ugyanazért az árért adják el, mint a húsz mérföldnyi távolságról hozottat. De az utóbbinak nemcsak a termesztés és a piacrahozatal költségeit kell általában árával kifizetnie, hanem a mezőgazdaság rendes nyereségét is biztosítani kell a bérlő számára. A város szomszédságában elterülő földek birtokosai és művelői tehát a mezőgazdaság rendes nyerségén kívül és felül annak árában, amit eladnak, megnyerik a hasonló termékek távolabbi vidékről való teljes szállítási költség értékét is, és megtakarítják ezenfelül a szállítás teljes költségértékét annak árában, amit ők vásárolnak” (*Smith* 2011a, 409–410). A városhoz közeli és a várostól távoli földek művelése eltérő, de a várossal való kereskedelem minden térség számára kölcsönösen hasznos.

Smith nem kezeli a termékeket a neoklasszikusokhoz hasonlóan leegyszerűsítve homogénül, hanem *Thünen*nel megegyezően foglalkozik az eltérő érték/súly arányukkal és megállapítja, hogy ez és a termék szállítási költsége befolyásolja a piac méretét. Az ásványok, de még inkább a nemesfémek annyira értékesek, hogy a nagyon nagy távolságú szállítást is elviselik, piacuk az egész világra kiterjed. (*Smith* 2011a, 198). Ezzel szemben a nyerskő piaca mindössze néhány mérföldnyi. A kőfejtők és szénbányák értékét a helyzetük is befolyásolja, nemcsak a kitermelés tértől független gazdaságossága: „A szénbánya értéke a tulajdonosra nézve a bánya fekvésétől épp annyira függ, mint annak termékenységtől” (*Smith* 2011a, 198). „Hogy például egy szénbánya hoz-e valami járadékot, részben szénbőségétől, részben a bánya fekvésétől függ” (*Smith* 2011a, 195). Ebből is látszik, hogy szemben *Ricardo*val, aki a föld minőségi különbségeivel foglalkozott csak a földjáradék-elméletében, *Smith*, *Thünen*hez hasonlóan, a föld relatív helyzetét is explicit módon beépítette az elméletbe: „A föld járadéka, bármi legyen is terméke, nemcsak termékenysége szerint változik, hanem helyzete szerint is, bármilyen legyen is termékenysége. Város szomszédságában a föld nagyobb járadékot ad, mint a hasonlóan termékeny föld valahol messze a vidéken. Bár az egyiknek megművelése nem fog többet kerülni, mint a másiké, a távoli föld termésének piacrahozatala szükségképpen mindig többet fog kerülni” (*Smith* 2011a, 174). *Smith* azt is kimutatja, hogy nemcsak a termék árának és súlyának aránya gyakorol befolyást a mezőgazdasági földhasználatra, hanem az egységnyi termőterületre jutó termék súlya is. Az adott területegységre jutó nagyobb súlyú termékeket érdemesebb a piachoz közel termelni, ezzel csökkentve a szállítási költséget:

„Különös körülmények egyes országok népsűrűségének annyira kedveztek, hogy mint a nagyvárosnál a közvetlen környék, egész területük sem volt elegendő az állataik számára szükséges gabona megtermeléséhez. Földjeiket tehát főleg takarmánytermelésre, nagyobb térfogatú áru előállítására használták, mert ezt nem tudták volna nagyobb távolságból elhozni, a nép táplálékát, a gabonát pedig külföldről hozták be” (Smith 2011a, 177).

Az idézeteket sokáig lehetne folytatni a több mint ezer oldalas könyvből, de már ezek is világosan mutatják, hogy Smith munkája nagyon távol van attól, hogy térdimenzió nélküli csodavilágnak lehessen nevezni. Igaz, Smith nem térgazdaságtani művet írt, hanem olyan általános munkát, amiben ott jelennek meg a területi szempontok, ahol a tárgyalt téma megköveteli. Ha a közgazdaságtan ezen a nyomvonalon marad, akkor a térbeli kérdések a főáram részéről is figyelembe lennének véve. Azonban ez az Adam Smithre jellemző holisztikus hozzáállás az, ami a 20. század folyamán a matematikai formalizmus miatt kiveszett a közgazdaságtan főáramából, és ebben az értelemben, napjaink formalista főáramú közgazdaságtanára vonatkoztatva van igazuk a térbeliség hiányát bíráló idézeteknek.

Irodalom

- Blaug, M. (1979) The German hegemony of location theory: a puzzle in the history of economic thought. *History of Political Economy*. 1. pp. 21–29.
- Fujita, M. – Krugman, P. – Venables, A. J. (1999) *The Spatial Economy*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- Isard, W. (1956) *Location and Space-Economy*. MIT, Cambridge, Massachusetts.
- McCann, P. (2002) Classical and neoclassical location-production models. In: McCann, P. (ed) *Industrial Location Economics*. Edward Elgar, Cheltenham. pp. 3–31.
- Norman, G. (1979) *Economies of scale, transport costs, and location*. Martinus Nijhoff Publishing, Boston/The Hague/London.
- Ohta, H. (1988) *Spatial price theory of imperfect competition*. Texas University Press, College Station.
- Ponsard, C. (1983) *History of Spatial Economic Theory*. Springer, Berlin.
- Richardson, H. W. (1969) *Regional Economics*. Weidenfeld and Nicolson, London.
- Smith, A. (2011a) *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól I.* Napvilág Kiadó, Budapest
- Smith, A. (2011b) *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól II.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Steuart, J. (1767) *An Inquiry into the Principles of Political Economy*.
<http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/steuart/index.html>. [2012. szeptember 11.]
- Varga A. (2009) *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

AZ EGYETEMI VÁLLALKOZÓK MAGYARORSZÁGON – FELTÁRATLAN KUTATÁSI IRÁNYOK

Erdős Katalin

Az egyetemi vállalkozókkal és az egyetemek vállalkozói fordulatával kapcsolatos irodalom bővelkedik új tudományos eredményekben, azonban a magyarországi vizsgálatok köre meglehetősen szűk. Ez azért is sajnálatos, mert számos tanulmány rávilágított, hogy az országoként eltérő intézményi környezet döntő befolyással bírhat a vállalkozói tevékenységek elfogadottsága és elterjedése szempontjából. Jelen rövid írásban először az irodalmi háttér segítségével szeretném felvillantani, hogy melyek a magyarországi egyetemi rendszer azon sajátosságai, amelyek az angolszász és a kontinentális európai országokhoz viszonyítva nagyságában és módjában is eltérő vállalkozói aktivitást sugallnak. Ezt követően felvázolom, hogy mely ígéretes kutatási területeken tartanám kiváltképp fontosnak a hazai helyzetre vonatkozó vizsgálódás intenzitásának növekedését a téma kapcsán.

Bevezetés

Az USA egyes csúcstechnológiai régióira, mint a kaliforniai Szilícium-völgy és a massachusettsi 128-as út, számos OECD-ország követendő példaként tekint, jóllehet az ottani siker általánosíthatóságát több kutatás is megkérdőjelezte (*Bania et al. 1993, Florida–Kenney 1990*). Az amerikai egyetemek gazdaságfejlesztési szerepvállalása egyre inkább felerősödött az 1980-as években, amikor a Bayh–Dole törvény elfogadását követően mind több intézmény vett részt szabadalmi, licenc és cégalapítási tevékenységekben is (*Etzkowitz et al. 2000, Phan–Siegel 2006*). A versenyképességi gondokkal küzdő Európai Unióban is előtérbe került a tudásalapú gazdaság egyik pillérének számító felsőoktatási szektor intenzívebb gazdasági szerepvállalásának a kérdése. A

kapcsolódó szabályozási, törvénykezési tevékenység élénkülését azonban nem minden esetben előzte meg a külföldi sikeres példák adaptálhatóságának vizsgálata, azoknak az adott ország vagy régió intézményi és gazdasági fejlettségi sajátosságaihoz való illesztése. Ehhez a témakörhöz kapcsolódva a következőkben a teljesség igénye nélkül felvillantok néhány olyan kutatási területet, amelyek a hazai regionalisták számára érdekes vizsgálódási lehetőségeket rejtenek.

Vállalkozói fordulat – törvényi és/vagy intézményi reform által?

A lisszaboni célok elérésének vágyától hajtva egyre több európai ország próbálta meg szabályozással elősegíteni az egyetemeken keletkezett tudás és innovációk gyakorlati hasznosulását. Ennek részeként elsősorban a szellemi tulajdonjogra vonatkozó törvények módosítása került előtérbe, jóllehet több kutatás is figyelmeztetett, hogy a Bayh–Dole másolása önmagában nem biztos, hogy garantálja a sikert, akár éppen ellenkező hatást válthat ki (*Baldini 2006, Mowery et al. 2004, Shane 2004*).

Alapvető eltérést jelent, hogy míg a Bayh–Dole törvény a kutatásokat finanszírozó szövetségi kormányzat helyett az intézmények kezébe adta a keletkező innovációk szellemi tulajdonjogát, addig az európai módosítások sok esetben az egyén, a kutató szintjéről emelték intézményi szintre a szellemi tulajdonjogot (*Mowery–Sampat 2005*).¹ Egyes kutatások azonban rámutatnak, hogy az intézményi tulajdonlás nem feltétlenül vezet jobb minőségű szabadalmakhoz vagy a hasznosítás magasabb szintjéhez (*Geuna–Rossi 2011*).

A szellemi tulajdonjog kapcsán általánosságban további nehézséget jelent az európai rendszerekben a szabadalmak bejegyzésének és megújításának relatíve nagyobb költségigénye és bonyolultsága, amelyen az egyszerűsítést célzó 2000-ben megkötött londoni egyezmény sem tudott jelentősen javítani (*Harhoff et al. 2009, van Pottelsberghe de la Potterie–Mejer 2009*).

Jóllehet, az USA-ban időbeli egybeesés tapasztalható a Bayh–Dole törvény életbe lépése és az egyetemi technológia transzfer tevékenység élénkülése vonatkozásában, Mowery és szerzőtársai (2004) szerint a törvény elfogadása már meglévő folyamatok által indukált volt, egyszerre tekinthető oknak és okozat-

¹ Ez gyakorlatilag a korábban a német egyetemi rendszerben létrejött, ún. Professor's privilege eltörlését jelentette (*Franzoni–Lissoni 2009, Lissoni et al. 2008*), amelynek értelmében az egyetemi oktatók a többi alkalmazottól eltérően maguk birtokolhatták találmányaik szellemi tulajdonjogát (*Buenstorf 2009*).

nak.² Az egyetemek gazdasági fejlesztésben betöltött szerepe kapcsán sokkal fontosabbnak tartották az amerikai egyetemi rendszer azon tulajdonságait, amelyek azt egyedülállóvá teszik az OECD-országok között. Ilyen például annak központi kormányzati ellenőrzéstől való stratégiai és adminisztratív szabadsága, pénzügyi függetlensége – sokkal inkább helyi forrásokon, politikai és anyagi támogatáson nyugszik, de legalább ennyire fontos a rendszer minden szintjét átható verseny, amelyet a forrásokért, a legjobb kutatókért és a presztízsért folytatnak az intézmények (Mowery et al. 2004). Ezen felül ugyancsak fontos szereppel bír a kutatói mobilitás, az alap kutatások erőteljes támogatása (Franzoni–Lissoni 2009).

Ezzel szemben a modern európai kutatóintézetek eltérő történelmi fejlődésen mentek keresztül (Geuna–Mowery 2007), amelynek eredményeként Bonaccorsi (2007) szerint a verseny nagyon korlátozott szerepet játszik a rendszerben, alacsony fokú a kutatók mobilitása, annál jelentősebb azonban az intézmények központi kormányzattól való adminisztratív és pénzügyi függése. Az országok közti mobilitást, ezáltal a nemzetközi tapasztalatszerzést és a Murray (2004) által körvonalazott ún. kozmopolita kutatói kapcsolatrendszer kiépítését nemzetenként eltérő alkalmazási kiválasztási kritériumok, előléptetési feltételek, karrier utak és kutatói státusz jelenléte is gátolja (Musselin 2005).

A kontinentális európai modell fontos sajátosságaként kell említenünk, hogy a kutatási rendszerben az egyetemek szerepe korlátozott, azt sokkal inkább az egyéb kormányzati és közfinanszírozású kutatóhelyek dominálják, amelyek például Németországban jogi státuszukat és finanszírozási forrásukat tekintve változatos intézményeket foglalnak magukba és nagyobb autonómiát élveznek, mint a szövetségi kormányok irányítása alatt álló egyetemek (Koschitzky–Hemer 2009).

A kutatók státuszát illető néhány reform ellenére (Geuna–Nesta 2006) a jellemzően közalkalmazott egyetemi kutatók (Franzoni–Lissoni 2009) javadalmazási struktúrái továbbra is igen merevek, adminisztratív fokozatrendszer alapján rögzítettek (Musselin 2004). Mindez hatással van a kutatók mobilitására és az intézmények érték folytatott versenyére, amelyben így a pénzügyi ösztönzők az amerikai rendszerhez képest korlátozottabb szerephez juthatnak.

Amennyiben a magyarországi viszonyokat kívánjuk valamelyest feltárni, szükséges, de nem elégséges az általános kontinentális európai (és főként né-

² Lényeges momentumként említik új tudományterületek és iparágak felemelkedését, mint például a biotechnológia és az infokommunikációs technológiák (Mowery et al. 2004), azonban Geuna és Nesta (2006) az európai élénkülő szabadalmi tevékenység kapcsán is hasonló trendet fedezett fel, így ezeket nem említeném kizárólag az amerikai rendszer sajátosságaként.

met) sajátosságok áttekintése, hiszen a német alapokon nyugvó egyetemi rendszerre – a többi kelet-közép-európai országhoz hasonlóan nálunk is – igen jelentős hatást gyakorolt a szovjet modell.

Gaponenko (1995) szerint az 1920–1930-as években a Szovjetunióban kialakult, majd a szovjet blokk országaiba is exportált szovjet tudományszervezési modellben a kutatás belső demokráciáját és kreatív szabadságát nagymértékben korlátozta, hogy a tudományos rendszer bürokratikus és pártérdekeknek alávetve működött. Az amerikai modelltől eltérően, ahol igyekeztek a katonai találmányokat mielőbb civil termékeké is átformálni, amennyiben ez nem sértett nemzetbiztonsági érdekeket, hogy ezáltal is növeljék a lakosság életszínvonalát (*Bush* 1945), a szovjet modellben megfigyelhető túlzott titoktartás jelentősen korlátozta vagy teljes mértékben megakadályozta a katonai vívmányok polgári célú alkalmazását (*Gaponenko* 1995).

A német modellhez hasonlóan itt is megfigyelhető a tudomány felosztása. Ebben a rendszerben a tudományos akadémiáknak volt a legnagyobb presztízsük és ezzel együtt a legbőségesebb költségvetési forrásaik is, míg az egyetemek csak másodlagos tevékenységként foglalkoztak kutatással, inadekvát eszközökkel és finanszírozással (*Gaponenko* 1995). Az előzőek következtében a rendszer hatékonysági problémákkal és tudományértékelési nehézségekkel küzdött (*Balázs et al.* 1995).

A posztoszocialista országok rendszereit Etzkowitz és Leydesdorff (2000) az ún. Triple Helix I. kategóriába sorolta, amelyben az állam közrefogja, átöleli az egyetem és az ipar egészét is, meghatározva ezáltal a kettő közti kapcsolatokat és interakciókat. Ezen országok innovációs rendszerei és az egyetemek azokban betöltött szerepe a nyugatitól eltérő fejlődési pályáját mutat (*Gál-Ptacek* 2011). A rendszerváltás és az ezredforduló közti időszakban viszonylag kevés tanulmány született a hazai egyetemi vállalkozásokkal és vállalkozókkal kapcsolatban – azok is többnyire kevés optimizmust tükröztek.

Balázs Katalin részletesen leírta a közvetlenül a rendszerváltást követő évek legsúlyosabb problémáit (*Balázs* 1995), amelyek közül fontos megemlíteni a K+F-kiadások drasztikus csökkentését és a részben ehhez kapcsolódó jelentős kutatói elvándorlást. A spin-offok kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy azok gyakran nem igyekeznek az egyetemek közelében maradni és általában nem tűznek ki maguk elé gyors növekedési célokat.

Ez az elkövetkezendő években sem változott jelentősen, Inzelt Annamária (2002) az ezredforduló után is megkérdőjelezte a „háztáji gazdaságoknak” nevezett cégek gazdaságfejlesztési hatását, és az egyetem–ipar együttműködés helyzetét is kedvezőtlennek ítélte (*Inzelt* 2004).

Hazánkban a többi európai országnál talán egy kicsit később fordult a törvényhozók figyelme az egyetemek, mint az innovációk lehetséges forrása felé.

A felsőoktatási törvény 2005. évi módosítása azonban már nem csupán lehetőségként, hanem explicit elvárásként fogalmazta meg az egyetemek számára a szellemi tulajdonjoggal történő gazdálkodást. Az ezt követő években számos támogatási forma támogatta az ezért felelős szervezeti egység, a technológiatranszfer iroda (TTI) létrehozását.

A törvényi módosítások és a támogatások eredményeként meg is születtek az intézményi szellemi tulajdonkezelési szabályzatok, és számos egyetem épített ki technológiatranszfer irodát. Sajnos a hazai felsőoktatási szektor technológia transzfer eredményeinek szisztematikus, átfogó vizsgálatáról nincsen tudomásom, így erre nem is hagyatkozhatok a következő gondolatok megfogalmazásakor. Ennek ellenére a nemzetközi tapasztalatok és a fenti történeti és intézményi leírás kapcsán röviden bemutatok néhány kutatási terület, amelyeket ígéretesnek vélek a téma szempontjából.

Nyitott kérdések

Alapvetően minden törvény és szabályozás annyit ér, amennyit betarta(t)nak belőle. A legtöbb hazai egyetem szellemi tulajdonkezelési szabályzatában foglalt találmányi bejelentési kötelezettség ellenőrzése még a technológiatranszfer irodával rendelkező intézmények esetében sem hiszem, hogy megvalósítható (vagy legfeljebb a kutatás szempontjából egyébként fontos jó munkahelyi légkör veszélyeztetésével és túlzott anyagi áldozatok árán). A hazai technológiatranszfer szervezetek meglehetősen fiatalok, többnyire maguk is a tanulás fázisában vannak, amit nehezít, hogy nem áll előttük olyan mintaszervezet, mint mondjuk az USA-ban a Wisconsin Alumni Research Foundation vagy a Research Corporation, amelynek hazai kontextusban bevált jó gyakorlatát másolhatnák.³ Ilyen feltételek közepette aligha valószínű, hogy a kutatók „önkéntes bevallása” nélkül az egyetem tudomást szerez a berkeiben született találmányokról, illetve, hogy azok hasznosításában érdemi szerepet tud vállalni.

Kulcskérdéssé válik tehát az egyetemi kutató ilyen irányú belső motiváltsága. Ezen a területen a hazai irodalom nagyon kevés támpontot szolgáltat, Erdős és Varga (2010) tanulmánya a biotechnológia területére koncentrált, mindenképpen kívánatos lenne egy több szektort felölelő, országos kutatás.

Ugyancsak fontos lenne annak részletesebb vizsgálata, hogy jelenleg hogyan hasznosulnak az egyetemi találmányok. Újabb európai vizsgálatok azt mutatják, hogy az európai egyetemek szabadalmi és licenc tevékenység tekin-

³ Owen-Smith és Powell (2001) egyébként az amerikai TTI-k esetében is megkérdőjelezte az újdonságok azonosításához szükséges kapacitások és ismeretek meglétét.

tetésben nem feltétlenül maradnak el amerikai társaiktól, pusztán nehezebb az egyetemi szabadalmak azonosítása a szellemi tulajdonjogok sokszor eltérő rendje miatt (Lissoni et al. 2008). A korábban említett Professor's privilege rendszer egyes országokban még mindig életben van, a többség esetében pedig az ezredforduló táján törölték el (Geuna–Rossi 2011). Ennek hazai vizsgálata érdekes eredményeket tartogathat.

A hasznosulás tekintetében talán még izgalmasabb tudományos eredményeket rejthet annak átfogó feltérképezése, hogy a szabadalom és spin-off mellett milyen más formális és informális csatornákon keresztül áramlik az egyetemi tudás a magyar gazdaságba. Még a formális technológia transzferben lényegesen aktívabb amerikai egyetemeken kapcsán is születtek olyan kutatási eredmények, amelyek azt sugallják, hogy a tudás jelentős része még mindig publikációkon, konzultációs tevékenységen vagy informális csatornákon keresztül jut ki az egyetemekről (Cohen et al. 2002). Nem zárhatunk ki hasonló jelenséget idehaza sem, annál is inkább, mivel a rendszerváltást megelőző időszakban kialakult egyetem-ipari együttműködések által – amelyek egyébként fontos vállalkozói képességekkel és ismeretekkel vértézték fel az azokban résztvevő kutatókat (Balázs 1995) – az egyetemi tudósok kiépíthették az ehhez szükséges kapcsolatrendszert. Feltételezhető, hogy a múltban kialakult informális technológia transzfer mechanizmusok a szabályozás ellenére tovább élnek, ahogyan azt német kutatók esetében például már bizonyították is (Grimpe–Fier 2010).

Amennyiben az egyetemi kutatók motivációjáról van szó, nem mehetünk el a vállalkozói tevékenységekkel kapcsolatos általános attitűdjük, az egyetemeken regionális szerepvállalásáról alkotott véleményük mellett sem. Még az amerikai rendszerben is számos professzor csak korlátozott mértékben, meghatározott esetekben támogatja a vállalkozói tevékenységeket (Goldstein 2010). Nem szabad elfelejteni, hogy a szovjet tudományszervezési modellben az egyetemeken kvázi mellékszereplői voltak a kutatási rendszernek, így a jelenleg megnyílt aktívabb szerepvállalás lehetősége egyben veszélyeket is rejt magában. Lita Nielsen (2006) szerint a lehetséges érdekütközések elkerülésére, az alap-kutatási fókusz megőrzésére, és a tudományos eredmények nyílt közlésének megővésére, valamint a túlzott vállalati befolyás elkerülésére az amerikai egyetemeken az Egyesült Királyságban lévő társaiknál lényegesen nagyobb figyelmet fordítanak. Véleményem szerint ez a terület méltatlanul hanyagolt a hazai irodalomban, holott a mellőzéséből fakadó károk később akár beláthatatlan méreteket ölthetnek.

Irodalom

- Balázs, K. – Faulkner, W. – Schimank, U. (1995) Transformation of the Research Systems of Post-Communist Central and Eastern Europe: An Introduction. *Social Studies of Science*. 4. pp. 613–632.
- Balázs, K. (1995) Innovation Potential Embodied in Research Organizations in Central and Eastern Europe. *Social Studies of Science*. 4. pp. 655–683.
- Baldini, N. (2006) University patenting and licensing activity. A review of the literature. *Research Evaluation*. 3. pp. 197–207.
- Bania, N. – Eberts, R. W. – Fogarty, M. S. (1993) Universities and startup of new companies: Can we generalize from route 128 and Silicon valley? *The Review of Economics and Statistics*. 4. pp. 761–766.
- Bonaccorsi, A. (2007) Explaining poor performance of European science: institutions versus policies. *Science and Public Policy*. 5. pp. 303–316.
- Buenstorf, G. (2009) Is commercialization good or bad for science? Individual-level evidence from the Max Planck Society. *Research Policy*. 2. pp. 281–292.
- Bush, V. (1945) *Science: The Endless Frontier*.
<http://www.nsf.gov/od/lpa/nsf50/vbush1945.htm> [2012. március 31.].
- Cohen, W. M. – Nelson, R. R. – Walsh, J. P. (2002) Links and Impacts: The Influence of Public Research on Industrial R&D. *Management Science*. 1. pp. 1–23.
- Erdős K. – Varga A. (2010) Az egyetemi vállalkozó – legenda vagy valóság az európai regionális fejlődés elősegítésére? *Közgazdasági Szemle*. 5. pp. 457–472.
- Etzkowitz, H. – Leydesdorff, L. (2000) The dynamics of innovation: from National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university-industry-government relations. *Research Policy*. 2. pp. 109–123.
- Etzkowitz, H. – Webster, A. – Gebhardt, C. – Terra, B. R. C. (2000) The future of the university and the university of the future: evolution of ivory tower to entrepreneurial paradigm. *Research Policy*. 2. pp. 313–330.
- Florida, R. – Kenney, M. (1990) Silicon Valley and Route 128 Won't Save Us. *California Management Review*. 1. pp. 68–88.
- Franzoni, Ch. – Lissoni, F. (2009) Academic entrepreneurs: critical issues and lessons for Europe, In: Varga, A. (ed) *Universities, Knowledge Transfer and Regional Development. Geography, Entrepreneurship and Policy*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA. pp. 163–190.
- Gál, Z. – Ptacek, P. (2011) The Role of Mid-Range Universities in Knowledge Transfer in Non-Metropolitan Regions in Central Eastern Europe. *European Planning Studies*. 9. pp. 1669–1690.
- Gaponenko, N. (1995) Transformation of the Research System in a Transitional Society: The Case of Russia. *Social Studies of Science*. 4. pp. 685–703.
- Geuna, A. – Mowery, D. (2007) Publishing and patenting in US and European universities. *Economics of Innovation & New Technology*. 2. pp. 67–70.
- Geuna, A. – Nesta, L. J. J. (2006) University patenting and its effects on academic research: The emerging European evidence. *Research Policy*. 6. pp. 790–807.
- Geuna, A. – Rossi, F. (2011) Changes to university IPR regulations in Europe and the impact on academic patenting. *Research Policy*. 8. pp. 1068–1076.
- Goldstein, H. A. (2010) The ‘entrepreneurial turn’ and regional economic development mission of universities. *Annals of Regional Science*. 1. pp. 83–109.

- Grimpe, C. – Fier, H. (2010) Informal university technology transfer: a comparison between the United States and Germany. *Journal of Technology Transfer* 6. pp. 637–650.
- Harhoff, D. – Hoisl, K. – Reichl, B. – van Pottelsberghe de la Potterie, B. (2009) Patent validation at the country level – The role of fees and translation costs. *Research Policy*. 9. pp. 1423–1437.
- Inzelt, A. (2002) Restructuring and Financing R&D: New Partnerships. In: Varga, A. – Szerb, L. (eds) *Innovation, Entrepreneurship, Regions and Economic Development*. University of Pécs Press, Pécs. pp. 27–50.
- Inzelt, A. (2004) The evolution of university-industry-government relationships during transition. *Research Policy*. 6–7. pp. 975–995.
- Koschatzky, K. – Hemer, J. (2009) Firm formation and economic development – What drives academic spin-offs to success or failure? In: Varga, A. (ed) *Universities, Knowledge Transfer and Regional Development: Geography, Entrepreneurship and Policy*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA. pp. 191–218.
- Lissoni, F. – Llerena, P. – Mckelvey, M. – Sanditov, B. (2008) Academic patenting in Europe: new evidence from the KEINS database. *Research Evaluation*. 2. pp. 87–102.
- Mowery, D. C. – Nelson, R. R. – Sampat, B. N. – Ziedonis, A. A. (2004) *Ivory Tower and Industrial Innovation*. Stanford University Press, Stanford.
- Mowery, D. C. – Sampat, B. N. (2005) The Bayh-Dole Act of 1980 and university-industry technology transfer: a model for other OECD governments? *Journal of Technology Transfer*. 1–2. pp. 115–127.
- Murray, F. (2004) The role of academic inventors in entrepreneurial firms: sharing the laboratory life. *Research Policy*. 4. pp. 643–659.
- Musselin, Ch. (2004) Towards a European labour market? Some lessons drawn from empirical studies on academic mobility. *Higher Education*. 1. pp. 55–78.
- Musselin, Ch. (2005) European labor markets in transition. *Higher Education*. 1–2. pp. 135–154.
- Nielsen, L. (2006) Viewpoint – UK/US entrepreneurship and universities. In: Weston-Smith, M. – Luebcke, P. (eds) *Starting a technology company. A guide for University of Cambridge staff and students*. Cambridge Enterprise University of Cambridge, Cambridge. pp. 21–22.
- Owen-Smith, J. – Powell, W. W. (2001) To Patent or Not: Faculty Decisions and Institutional Success at Technology Transfer. *Journal of Technology Transfer*. 1–2. pp. 99–114.
- Phan, P. H. – Siegel, D. S. (2006) The effectiveness of university technology transfer: lessons learned from quantitative and qualitative research in the U.S. and the U.K. Renssealer Working Papers in Economics. No. 0609, April 2006.
<http://www.economics.rpi.edu/workingpapers/rpi0609.pdf> [2010. június 13.].
- van Pottelsberghe de la Potterie, B. – Mejer, M. (2009) The London Agreement and the cost of patenting in Europe. *European Journal of Law and Economics*. 2. pp. 211–237.
- Shane, S. (2004) Encouraging university entrepreneurship? The effect of the Bayh-Dole Act on university patenting in the United States. *Journal of Business Venturing*. 1. pp. 127–151.

A HATÁR MENTI EGYÜTTMŰKÖDÉSEK KONSTRUKTIVISTA NÉZŐPONTJAI

Fábián Attila

A határ fogalmát sokan és sokféleképpen fogalmazták már meg. Véleményem szerint a határ a *kulturális tájkép* egyik dimenziója. A határ befolyásolhatja az egymással szomszédos területek társadalmi-gazdasági képét, pszichológiai hatást gyakorol a határ menti lakosság attitűdjeire, ezért a kulturális változások eredetének és hatásainak tanulmányozásakor sem hagyható figyelmen kívül. A határok befolyásolják a nemzeti politikák kialakításának és végrehajtásának módját, mivel pusztán létezésük hatással van a politikai szereplők mentális térképére és stratégiai szemléletére.

Több, jól elkülöníthető szakasz figyelhető meg a hazai határkutatásban, mire eljutottunk a ma vizsgálati szempontrendszeréhez. Az első elemzések megjelenése 1988-ban, az Országos Középtávú Kutatásfejlesztési Terv támogatásával a „Sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái” című mű megjelenésének időpontjára datálható. A határ menti térségek speciális jellegzetességei először kaptak kiemelt figyelmet ebben a munkában (Enyedi 1988, Erdősi 1988, Kovács 1988). Ugyancsak 1988-ban, Rechnitzer János elsőként foglalkozott a határ menti térségek kapcsolatrendszerével (Rechnitzer 1988). Az 1990-es évek elejére tehető a hazai határ menti terek nemzetközi együttműködésben történő kutatása, elsőként az osztrák–magyar határon (Sege-Beluszky 1993). Tíz évvel később Nemes Nagy József e különleges teret négy különböző funkciójában említi, úgy mint *elválasztó térelem*, mint *szűrőzóna*, mint *perem és ütközőzóna* és végül, mint *kontaktus-, konfrontáció- és interferenciázóna* (Nemes Nagy 1998). Ez az újszerű besorolás előrevetítette, hogy nem csupán a kapcsolatok leírása, a technikai együttműködés lehetőségeinek kiaknázása, de a diffúz folyamatok, a társadalmi, gazdasági, szociokulturális elemzésekre is egyre nagyobb figyelmet kell fordítanunk.

A következő évtized kutatási eredményeit Kürti László (2006) szintetizálja írásában. Szerinte a huszadik századi területiség problémáját nemcsak a mes-

terségesen meghúzott nemzetállam határok jelentik, hanem az azokon át- és keresztülhatoló nemzeti és etnikai-regionális területek vagy határkultúrák térbeli elterjedése is. Baranyi Béla, a nem oly rég megjelent kötetében már paradigmaváltásról is beszél a határon átnyúló kapcsolatokban. Az együttfejlődés szempontjából felértékelődnek a kistérség–kistérség, város–város közötti kapcsolatokon alapuló kistérségi, úgynevezett „mini eurorégiós” együttműködések (Baranyi 2009).

A határkutatás természetesen nem csak nálunk áll a tudományos érdeklődés középpontjában. A nemzetközi irodalomban a politikai földrajz (pl. Prescott 1987, Agnew 1994, Foucher 2009), a kulturális antropológia (pl. Donnan–Wilson 1999), a nemzetközi kapcsolatok (pl. Albert 1998) kutatóinak megközelítései érdemelnek kiemelt figyelmet. A határokon átnyúló régióépítés ugyanakkor alig több mint egyetlen évtizedre visszatekintő folyamat, amelyre vonatkozóan már alapos kutatásokat folytattak például az észak-amerikai határok (Blatter 2001, 2004, Perkmann 2003) és a belső uniós határok (Anderson et al. 2003) esetében is.

Az eddigi megközelítéseken túl úgy gondolom, hogy az egyre inkább érzékeny és társadalmi értelemben sérülékeny (határ)térségekben helye van a szociokulturális megközelítésnek és elmélyülésnek is. Az európai uniós csatlakozás a legtöbb esetben az infrastrukturális fejlesztésekre koncentrált és ért el sikereket, míg a fenntartható társadalmi együttműködések kevésbé mondhatóak eredményesnek. A közös pályázatok ösztönző ereje a források felhasználása után gyengült, és a fragmentáltság fennmaradt. A megvalósult beruházások jövője nagyban függ a határ két oldalán élők, közös társadalmi tőkéjének kialakulásától. Ez tekinthető a bizalmon és biztonságon alapuló szocializációs és kulturális folyamatnak is. Éppen ezért, írásomban kísérletet teszek a határ menti terek vizsgálatának konstruktivista megközelítésére.

Határ menti konfliktusmezők

A határokon átnyúló régióépítés eredetének tanulmányozásakor természetesen figyelembe kell vennünk az adott határvidék történelmi hátterét. Ügyelnünk kell arra, hogy a határ mást jelent azok számára, akik csupán a történelmi tanulmányaikból ismerték meg jelentését, de sosem éltek határvidéken, míg azok számára, akiknek a mindennapokat jelentik a valóságos helyi társadalmi mozgások, a helyi interkulturális gyakorlatok – írja Ilyés Zoltán (2004) az „ezeréves határ” példáján.

Nyugat-Európában a határokon átnyúló együttműködés és a határokon átnyúló régiók intézményesüléséről szóló mainstream irodalmat már évtizedek óta a posztmodern, illetve konstruktivista megközelítés jellemzi. A konstruktivizmus megfelelő eszközöket kínál a történelmi rétegek visszafejtésére és a kelet-európai határok átalakulásának újraértelmezésére. Ezen kívül a határvidékek konstruktivista olvasata lehetőséget teremt a határ szemiotikájának – amely az „én”-ről és a „másik”-ról alkotott kölcsönös elképzeléseket alakítja – antropológiai irányultságú, diszkurzív értelmezésére (*Newman–Paasi* 1998). Ezek a mentális térképek, amelyek tulajdonképpen közös geopolitikai elképzelések megjelenítései, megerősítik a kifelé orientálódó közösségeket az olyan területeken, ahol mesterséges határ választja el az egyébként homogén nép- és nyelvcsoportot. Ezek a térképek el is szigetelhetik a „bezárt közösségeket” szomszédjaiktól. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg akkor is, amikor a tartós diplomáciai feszültségek tartósan akadályozzák a határokon átnyúló együttműködésre irányuló helyi kezdeményezéseket.

A konstruktivista megközelítések kiemelik az eszméknek és (európai) értékeknek a határokon átnyúló régiók létrehozásában és fejlődésében betöltött fontos szerepét, melynek következtében a kutatók hangsúlyozzák a régióépítés határok megszüntető rendeltetését és az ezt követő reterritorializációt, ami nagyon jellemző az uniós/schengeni térségen belüli határokra (*Turnock* 2002). Új koncepciókat – pl. „deterritorializáció” (*Newman–Paasi* 1998) és „a határ megszűnése” (*Debordering–Blatter* 2001) – dolgoztak ki azoknak a multidimenzionális erőknél a leírására, amelyek véleményük szerint az uniós bővítés következményeképp elhomályosítják az európai határokat. Az uniós külső, nevezetesen keleti határainak természetével és változásával foglalkozó legújabb kutatási projektek megkísérlik interdiszciplináris és nemzeteken átnyúló perspektívákkal bővíteni az elméletek kidolgozására irányuló erőfeszítéseket.¹

Osztom a nemzetközi kapcsolatok konstruktivista kutatóinak nézetét abban, hogy a határ befolyásolja az identitás szerkezetét, mivel a határvidékek olyan területek, ahol két vagy több szomszédos, de mégis különböző kultúra sajátos hagyományai, törekvései találkoznak egymással. A konstruktivizmus természetesen nem kizárólagosságra törekvő megközelítés, bizonyos kutatási kérdéscsoportok esetén meg kell maradnunk a realizmus talaján. Sőt, az egész korszakot jelölő posztmodern nézetvilág egyik fő üzenete éppen az, hogy nincs

¹ Lásd például a következő transznacionális kutatási projekteket: EXLINEA, melynek témája: „A kizárást szolgáló határvonalak, mint az együttműködés küzdőterei: Európa külső határainak átalakítása – politikák, gyakorlatok, percepciók” (<http://exlinea.ctc.ee/>), EUDimensions, melynek témája: „Egy tágabb európai szomszédosság helyi dimenziója: politikai közösség létrehozása a határokon átnyúló együttműködés gyakorlataival és diskurzusaival” (<http://www.eudimensions.eu/>).

kizárólagos módszer, ami az igazsághoz vezet. Azaz módszertani pluralizmusról beszélhetünk.

A konstruktivizmus tehát nem elégséges a határvidéket jellemző dinamikák értelmezéséhez, mivel ezen a területen a külpolitikát a pragmatikus, realista gondolkodás jellemzi, és a határokon átnyúló együttműködést kellő körültekintéssel szemlélik, általában a biztonság vagy haszonmaximalizálás szemüvegén át, tehát nem, mint pusztán eszmei alapú, identitásépítésre irányuló elképzelésekkel. A konstruktivizmus révén a társadalmi érdek és fogalomalkotási faktorok – ideák, normák és értékek felértékelődnek, az anyagi (termelő) képességek és kívülről adott érdekek fontossága csökken. A konstruktivista megközelítés a határ menti együttműködésekben egyfajta *biztonságközösségek* (Archarya 2001) tanulmányozására vállalkozik. A konstruktivizmus szerint, ha valahol nincs háború és a biztonságközösségeken belül megbízható a (társadalmi) légkör, az nem csupán annak tudható be, hogy a külpolitikai kapcsolatok tekintetében a hatalom megoszlik, de annak is – főként annak –, hogy a közösségek egymással (kölesönös, többszintű) kapcsolatban állnak, beleértve ebbe az identitásépítést, a szocializációt és így tovább. A biztonságközösségekben kimutatható, konfliktuskerülő habitust inkább a párbeszéd, az együttműködés, a szocializáció, a normaállítás és az identitásépítés eredményezik, semmint az e folyamatokon kívüli erők (mint pl. a hatalom megosztása). A normák és a konstruktivizmus közötti kapcsolat igen érdekes abban az értelemben, hogy a normák, utat és módot nem pusztán az állam viselkedésének szabályzásához adnak, de a nemzeti érdek újradefiniálásához is, továbbá a kollektív identitások kifejlesztéséhez. Váltás történhet általuk a „szabályozásról” az „újradefiniálásra”, és valójában ennek jellegzetes eleme az új szokások teremtése, ami többet foglal magába, tehát nem csupán azt, hogy valaminek a megvalósításra jogi kötelezettséget vállalunk, hogy így kerüljünk el valamiféle – kényszerítő erő alkalmazására képes – hatalmat.

Ebből az érvből következik, hogy a konstruktivizmus ismét zászlajára tűzheti Deutsch ama cikkeinek üzenetét, amelyben azt állítja, hogy a biztonságközösségeknek szükségük van bizonyos mértékű egymás iránti lojalításra, vagyis a közös identitásból származó részesedésre (Deutsch 1968). Ez utóbbi elképzelés magában foglalja az „*ezek vagyunk mi érzés*” megjelenését is, és azokat a folyamatokat is, amelyek előmozdítják és növelik a közösséghez tartozás élményét-érzését. Ha már felbukkan ez az érzés, akkor a biztonságközösség társadalmi habitussá válik. Összefoglalva: a határok mentén ma tanúi vagyunk egy új társadalmi identitás építésének. Ebből adódóan pedig azt remélhetjük, hogy létrejön a biztonságközösség, mely arra törekszik, hogy a kül- és belpolitikai problémákat konstruktív módon oldja fel. A biztonságközösségeknek köszönhetően a *regionális kohézió* egy olyan, hosszan tartó és

maradandó közösségi érték, amely a kölcsönös alkalmazkodáson és bizalmon alapul. A regionális integráció konstruktivista megközelítése tehát jóval átfogóbb, mint a racionalista megközelítések.

Az elmúlt évtizedben számos esettanulmány született a határokon átnyúló együttműködésről és eurorégiókról. Vannak olyan értelmezések, melyek szerint ezeken a határokon a személyes kapcsolatok (újra)feléledése, az együttműködés új horizontális hálózatainak létrehozása és a határokon átnyúló partnerségekben részt vevő szereplők számának megsokszorozódása a hidegháború utáni határok „újraértelmezéséhez” és „átlépéséhez” vezet, ami a tágabb Európa egész területi geopolitikáját megváltoztatja.

A schengeni függönytől keletre azonban soha nem gondolták úgy, hogy a határok veszítettek jelentőségükből. Az orosz kutatók inkább úgy értelmezik a határokat, mint olyan választóvonalakat, amelyek az egykori szovjet szomszédok közötti konfliktusok helyeivé válhatnak, vagy mint olyan vonalakat, amelyek az adott ország uniótól való „távol tartását” szolgálják (*Malfliet et al. 2007*).

Bár a határokon átnyúló régióépítésben jelen lehet a történelmi emlékezés dimenziója, a közös múltra való hivatkozás, az eurorégió létrehozásáról szóló dokumentumok mégis inkább az eszközjellegű feladatokat hangsúlyozzák. Az eurorégió létrehozásának identitásteremtő dimenziója tehát alárendelt más, pragmatikusabb céloknak, mint például az infrastrukturális fejlesztéseknek, melyek fenntarthatósága néhol megkérdőjelezhető. Ez a megállapítás azt sugallja, hogy inkább a határokon átnyúló együttműködés valós, az egyes eurorégiókban megfigyelhető gyakorlatára kell fókuszálnunk a jövőben, nem pedig az egyes eurorégiók „alapító mítoszaira”, amelyek szimbolikus jelentést kívánnak adni az például az eurorégióknak.

A kulturális közösségek jelentősége

A határvidékek tehát nem csupán gazdaságföldrajzi terek, hanem biztonságközösségek is, olyan személyesen is átélhető társadalmi kapcsolatok helyszínei, ahol konfliktusok keletkeznek, ahol különböző kultúrák érintkeznek egymással anélkül, hogy azok elveszítenék hagyományaikat, jellegadó vonásaikat. Igaz az is, hogy ez az interakció befolyásolhatja a társadalmi preferenciákat is. A határok mindazon helyek, ahol – bárhol is legyenek – a *máságukat* feladni nem kívánó különböző kultúrák kerülnek kölcsönhatásba (*Alvarez–Collier 1994*). Ekként az érintkezési vagy kontaktzóna olyan térként értelmezhető, ahol a két, egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület

nyelvi, népi, kulturális kölcsönhatásai különösen erősek (*Keményfi* 1994) és nem tagolhatóak egymástól élesen elkülönülő egységekre (*Barth* 1996).

A posztmodern antropológusok így írják le a határvidékeket: a határvidékek a kiszakítottság és a deterritorializáció átmeneti zónái, amelyek formálják az ott élők identitását (*Gupta–Ferguson* 1992). A legkönnyebben megfigyelhető interakció a határ átlépése, amely a szomszédos társadalmak és államok magatartásmintájában megfigyelhető, standardizált tevékenység, amelyet előírásokkal szabályoznak. A határátlépéshez kapcsolódó számos rituálé miatt az antropológusok úgy vélik, hogy a határ a szimbólumok és a politika közötti érintkezési terület, amely katalizálja a határban rejlő belső paradoxont. A „saját magunk” és a „másik” érintkezési területén megfigyelhető, hogyan vezet a határokon átnyúló együttműködés az identitáshoz kapcsolódó értékek átalakulásához azoknál, akik fizikailag átlépik, és ezzel „megszüntetik” a határt (*Donnan–Wilson* 1999). A rendszeres határátlépők között vannak ingázó munkavállalók, köztisztviselők, turisták, diákok és bevásárló turisták. Ők kétirányú kulturális változás szállítói, mivel az egyik országba átviszik a másik ország bizonyos fogyasztási cikkeit és kognitív mintáit, amelyek a kulturális tájkép részét képezik. A kultúrákon átnyúló fogyasztásról szóló, terjedelmes irodalom megerősíti, hogy a határátlépés megváltoztatja az áruk értékét és jelentését. Mivel a határ – valamennyi határ – fontos szerepet játszik a termelésben, a kereskedelemben és a fogyasztásban, maga a határ is értékesíthető áruvá válik, olyan árucikké, amelyet oly módon kell becsomagolni vagy bemutatni, hogy képes legyen fenntartani más gazdasági folyamatokat, és pozitívan bemutatni azon ország életéről alkotott elképzeléseket, amely az ország kapujaként szolgál (*Donnan–Wilson* 1999).

A fogyasztói szokások és a divattrendek homogenizálódása, a kulináris vagy zenei ízlés exportálása és az információk terjesztése csak néhány példa a határátlépők kulturális befolyására. Egy másik szinten pedig a határokon átnyúló együttműködés gyakorlata során az üzleti kultúrát és a szolgáltatási tevékenységek viselkedési normáit is közvetítik egyik országból a szomszédos területre.

Egyik látható példája az európaiasítás, amely alatt a határokon átnyúló, anyagi, és szellemi téren érvényesülő befolyás dinamikus és folyamatosan zajló folyamatát értem. Ennek révén az európai formális szabályok és közös kulturális értékek eljutnak egy, az unió külső határain túli társadalmakba. A tágabb értelmezés lehetővé teszi, hogy vizsgálhassuk az európaiasítás intézményi/funkcionális dimenzióját – azt, hogy az *acquis communautaire*-t hogyan ültetik át egy nem uniós állam jogrendjébe, és ez hogyan szilárdul meg a helyi polgári kultúrában a Brüsszel útmutatásait tiszteletben tartó közpolitikák révén. Másodszor pedig az európaiasítás az unió külső befolyásának kevésbé

megragadható dimenzióit is magában foglalja – a (nyugat-)európai értékek nem európai vagy „kevésbé” európai kulturális terekbe történő átvitelét és beépítését, amelyek végül egy Európa-párti külpolitikai magatartáshoz vezetnek.

A határ menti régiók *kulturális tájképe* felülmúlja a politikait (Anderson et al. 2003). A külső határoknak saját kultúrájuk alakul ki, amelynek formálásában a regionalizáció élén jár. Ez a dinamikus határok átalakító hatására utal, amely kedvező feltételek esetén hajtóerővé válhat a nemzetek és államok evolúciójában. Amint ma tapasztaljuk, a helyi szereplők többsége a jószomszédi viszony szellemében elkötelezetten próbálja kamatoztatni a határok menti sokoldalú együttműködés lehetőségeit.

Ha ezeket a folyamatokat konstruktivista szemüvegen keresztül nézzük, akkor a határt olyan társadalom alkotta intézményként értelmezhetjük, amelyen keresztül a határ menti lakosok kölcsönösen hatnak egymásra, és amely befolyásolja a határ menti lakosok önpercepcióját (az identitás, az értékek és érdekek terén). A határvidékeket jellemző személyes kapcsolatoknak, határon átnyúló együttműködésnek és kulturális kölcsönhatásoknak az az érzés képezi az alapját, hogy szükség van a jószomszédi viszonyra, és ez az egész ország gazdaságára nézve előnyös. Ezek az interkulturális kapcsolatok a valahova tartozás érzésének olyan új tereit építik, ahol a határ mentiek *kölcsönösen* otthonosan érzik magukat. A határ menti lakosság körében kezd kialakulni a „mi” érzése.

A határokat nem csak az állam biztonságpolitikája, ellenőrzési politikája és imázsépítése alakítja. A határok filmekben, regényekben, emlékművekben és nyilvános eseményekben is testet öltenek (Newman–Paasi 1998), tehát a kulturális mindennapokban, amelyek a határ relatív áteresztőképességéről és valós (társadalmi) kognitív-imaginatív elhelyezkedéséről tájékoztatják a határral foglalkozó kutatót. A határ társadalmi konstrukcióját befolyásolják például a történetírás, újságírás és mozgókép által a határral kapcsolatban létrehozott új jelentések és igazságok.

A változatos kommunikációs eszközök révén terjedő, határról folytatott diskurzusok és határról kialakított képek megváltoztatják az ott élő lakosság szomszédjaikkal kapcsolatos attitűdjét is. Hibridizálják a határ menti közösségek határról alkotott kollektív képzetét, így a határ menti közösségeknek eltérő identitása alakul ki, amely nem feltétlenül találkozik a „központban” (Budapesten, Bécsben, Brüsszelben) élő emberek szokásaival és mentalitásával. Ez a differenciálódás előnyös a nemzetközi kapcsolatok színesedésében, kulturális sokrétegűségének kibontakozásában és gazdagodásában, másfelől konfliktusokat is okozhat a „vidéki” mentalitás.

Így a határ menti lakosok közötti interakciók megváltoztathatják a központi politikai döntéshozókkal szemben támasztott társadalmi elvárásaikat, és kriti-

kussá teszik őket a döntéshozókkal szemben. Ebben az értelemben a határ menti régiók határokon átnyúló „diplomáciai” magatartása átszivároghat a határ menti területekről a központi hatalmi szervekbe, és a helyi gazdasági és társadalmi kapcsolatoknak ez az alulról felfelé irányuló hatása pozitívan alakítja, befolyásolja az államközi kapcsolatok jellegét. Másképp fogalmazva: a határokon átnyúló együttműködés és interakció megszilárdítja a jó szomszédság jó kerítését, mint írja Robert Frost „Mending Wall” („Fal-javítás”, ford. Weöres Sándor) című versében. A határ menti lakosság a közös határ közös gondozásával mintegy kényszeríti a két állam központi vezetőségét, hogy még kooperatívabb politikákat és integráltabb kereteket dolgozzanak ki (Frost 1914).

A határ menti lakosok „többszörös személyisége” feltételezi, hogy kifejlesztenek egy, az identitás többszörös repertoárjára irányuló stratégiát. Ez ösztönzi a határon átnyúló projekteket, és szubállami szereplőket von be a központi hatóságokkal és külső partnerekkel folytatott kétoldalú játszmába. A határokon átnyúló együttműködés lehetőséget ad a helyi vezetőknek, hogy paradiplomáciai hálózatokat hozzanak létre, így befolyásolva a központi döntéshozókat. A határmentiség lehetőséget ad a helyi hatóságoknak, hogy az identitással kapcsolatos, európai normák és viselkedési elvek bevonásával mintegy erkölcsi határt építsenek saját maguk és az állami akarat között.

A regionalizmus dilemmája

A korábban egymástól elidegenített szomszédos területek között, egyre inkább erősödik a határokon átnyúló együttműködés. Ez egyértelműen cáfolja Jean Gottmann több mint három évtizeddel ezelőtti elméletét, mely szerint „a történelem azt bizonyítja, hogy földrajzi térben meghúzott politikai határok mindig is a feszültségek és konfliktusok fő forrásai voltak és maradnak” (Gottmann 1980 idézi Newman–Paasi 1998). Alátámasztják a konstruktivista megközelítés aktualitását Newman és Paasi politikai geográfusok, akik meg van győződve a jelenlegi határok tanulmányozásának posztmodern és konstruktivista irányzatainak alkalmasságáról. Egyetért ugyan Gottmann-nal abban, hogy a határok központi szerepet játszanak, de inkább, mint a határokon átnyúló innováció (interakció és szocializáció) területei, nem pedig mint konfliktuszónák.

Az állam hagyományos értelemben vett szuverenitása megszűnőben van azon transznacionális folyamatok megsokszorozódása miatt, amelyek a territórium, identitás és szuverenitás alkotta egyenletből kiveszik a határokat. Az EU és a határokon átnyúló együttműködés helyi megvalósítói is részt vesznek a

határ alakításában, és így egy olyan interakciós hely jön létre, ahol a *regionalizáció találkozik a regionalizmussal, azaz a szándék a közös identitással jellemezhető társadalommal*. A határvidék azonban nemcsak a konfliktusmentes érintkezési zóna modellje, hanem a növekedés generátora is (lásd pl. *Gál–Rác* 2008), mégpedig kereskedelmi híd, tranzitfolyosó is egyben, valamint azért, mert maga a határ az utóbbi évtizedben az uniós pénzek elosztásakor kiemelt helyzetbe került.

Azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a határokon átnyúló együttműködéshez területiségre és szabályozásra is szükség van, tehát nélkülözhetetlenek a nemzeti és nemzetközi szabályok. A határokon átnyúló együttműködés inkább fenntartja a területiséget, nem pedig megszünteti azt. Azonban egy különlegességet meg kell jegyezni: a határokon átnyúló interakció a társadalmi cselekvés tekintetében eltörli a területi határokat és megváltoztatja a kulturális identitás határait. A határ közelsége minden határ menti közösség számára ma olyan tényező, amely bizonyos értelemben reterritoralizálja a regionális identitást, elmozdítva azt a központtól, továbbá reorientálja a külvilággal kapcsolatos helyi érdekeket.

A regionális integráció – esetünkben a határokon átnyúló integráció – a demokrácia stabilizálására, a szomszédos államok társadalmi életének minden területére kihat. A jövőbeni kutatások egyik alapja lehet az a megközelítés, hogy a konstruktivista megközelítés helytálló, helyénvalóbb a racionalista megközelítésnél. Kérdés, hogy ez *„feltétlen követelménye-e”* a regionális integráció magyarázatának. Összhangban a biztonságközösségeken belüli *„ezek vagyunk mi érzés”* gondolatával és az emberek közötti interakció folyamatával, a regionális integráción keresztül valószínűleg egy olyan megközelítés adhatja a regionalizmus transznacionális magyarázatát, amely fogalomalkotási faktorokat fog majd egybe.

A *szociokulturális visszacsatolás* jellemezte, dinamikus alkalmazkodási folyamatot látom előremutatónak, szemben a racionalis választási perspektíván alapuló közgazdasági főáram anyagi kapacitásokhoz kötődő, statikus modelljével.

A *konstruktivista megközelítésből* a határon átnyúló integrációs folyamat továbbelemezhető területnek látszik. Ennek kutatására, kiváló lehetőség kínálkozik például, a győri, pécsi és soproni kutatók innovatív együttműködésében, amely a horvát–szlovén–osztrák határvidékek konfliktusainak feltárására és a konstruktív biztonságközösségek kiépítésének lehetőségeire kereshetné a választ. E kutatás elméleti-módszertani tanulságai a későbbiekben hasznosíthatók lennének más határ menti vidékek integrációs folyamatainak elemzésében is. Véleményem szerint, a társadalmi tőke „határtalan” együttfejlődése, új dinamizmust adhatna a Kárpát-medence régiói számára. A soproni Területfej-

lesztési Szabadegyetem, „Bemutatkoznak a Kárpát-medence régiói” sorozatának eddigi tapasztalatai egyértelműen alátámasztják ezt az igényt.

E feladat végrehajtásához hozzátartozik, a sebezhető, illetve bírálható pontok értékelése, a hiányosságok kiküszöbölése is. Természetesen egyelőre több bizonytalansági pont feltételezhető, melyekkel számolnunk kell. Ilyenek például:

- a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatának hagyományos módszerei,
- a regionális integráció folyamatának racionális megközelítése,
- a módszertan maga azért, mert egyelőre nem kiforrott holisztikus elmélet, csupán egyfajta megközelítés, amelynek a kutatás módszertana is kialakításra vár.

Irodalom

- Agnew, J. (1994) The Territorial Trap: The Geographic Assumptions of International Relations Theory. *Review of International Political Economy*. 1. pp. 53–80.
- Albert, M. (1998) On Boundaries, Territory and Postmodernity: An International Relations Perspective. *Geopolitics*. 1. pp. 53–68.
- Acharya, A. (2001) *Constructing a Security Community in Southeast Asia. ASEAN and the problem of regional order*. Routledge, London–New York.
- Anderson, J. – O’Dowd, L. – Wilson, T. M. (2003) *New borders for a changing Europe: cross-border cooperation and governance*. Frank Cass, London.
- Baranyi B. (2009) Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 25–43.
- Barth, F. (1996) Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*. 1. pp. 3–25.
- Blatter, J. (2001) Debordering the World of States. Towards a Multi-Level System in Europe and a Multi-Polity System in North America – Insights from Border Regions. *European Journal of International Relations*. 7. pp. 175–209.
- Deutsch, K. W. (1968) *The analysis of international relations*. Prentice-Hall.
- Donnan, H. – Wilson, T. (1999) *Borders: Frontiers of Identity, Nation & State*. Berg, Oxford.
- Enyedi Gy. (1988) A hazai terület- és településfejlesztési kutatások súlypontjai. In: Erdősi F. – Tóth J. (szerk.) *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. Az 1986. november 4–5-én tartott tudományos tanácskozás anyaga. TS 2/2. Program Iroda, Budapest. pp. 11–17.
- Erdősi F. 1988: A határ menti térségek kutatásáról. In: Erdősi F. – Tóth J. (szerk.) *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. TS 2/2. Program Iroda, Budapest. pp. 18–30.
- Foucher, M. (2009) Borders, security and identity. *Exploring Geopolitics*. June.
- Frost, R. (1914) *Mending Wall*. <http://www.poets.org>. [2012. augusztus 1.].
- Gál, Z. – Rácz, Sz. (eds.) (2008) *Socio-economic Analysis of the Carpathian Area*. Pécs, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences. (Discussion Papers Special).

- Gottmann, J. (1980) *Centre and Periphery: Spatial Variation in Politics*. Sage Publications.
- Gupta, A. – Ferguson, J. (1992) *Beyond Culture: Space, Identity and the Politics of Difference. Cultural Anthropology*. 1. pp. 6–23.
- Ilyés Z. (2004) A határfogalom változó tartalmai a geográfiától az empirikus kultúrakutatásig. In: Kovács N. – Osvát A. – Szarka L. (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. III.* Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 9–16.
- Keményfi R. (1994) A kulturális határok értelmezésének kérdéséhez. In: Ujváry Z. (szerk.) *In memoriam Sztrinkó István*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen. pp. 13–22. (Folklór és Ethnográfia, 85.).
- Kovács T. (1988) Néhány módszertani elképzelés a határmenti térségek szociológiai vizsgálatához. In: Erdősi F. – Tóth J. (szerk.) *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. TS 2/2. Program Iroda, Budapest. pp. 62–64.
- Kürti L. (2006) Határkutatás – a regionális tudományok új ága? *Magyar Tudomány*. 1. pp. 29–37.
- Malfliet, K. – Verpoest, L. – Vinokurov, E. (2007) *The CIS, the EU, and Russia: Challenges of Integration*. Palgrave MacMillan, London.
- Martínez, O. J. (1994) *Border People – Life and Society in the U.S.-Mexico Borderlands*. University of Arizona Press, Tucson.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Newman, D. – Paasi, A. (1998) Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography. *Progress in Human Geography*. 2. pp. 186–207.
- Perkmann, M. (2003) *The rise of the Euroregion. A bird's eye perspective on European cross-border co-operation*. Lancaster University, Department of Sociology, Lancaster.
- Prescott, J. R. V. (1987) *Political Frontiers and Boundaries* Allen and Unwin, London.
- Rechnitzer J. (1988) Győr-Sopron megye határ menti kapcsolatai In: Erdősi F. – Tóth J. (szerk.) *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. TS 2/2. Program Iroda, Budapest. pp. 80–89.
- Seger, M. – Beluszky, P. (Hg.) (1993) *Bruchlinie Eiserner Vorhang. Regionalentwicklung im österreichisch-ungarischen Grenzraum*. Böhlau Verlag, Wien. (Studien zu Politik und Verwaltung, 42.).
- Turnock, D. (2002) Cross-border cooperation: a major element in regional policy in East Central Europe. *Scottish Geographical Journal*. 1. pp. 19–40.

A TÉRTUDOMÁNY(OK) KIHÍVÁSAI

Faragó László

Többször, több fórumon nekifutottunk a regionális tudomány értelmezési vitájának (*Lados–Kocsis* 1992, *Földrajz – regionális tudomány* 2001, *Nemes Nagy* 2003, *Lengyel–Rechnitzer* 2004), de ez mindig aktuális, mert nincs e tudományterületnek egységesen elfogadott metanarratívája, hanem nagyon *tág értelmezési keretek vannak*, amelyekben belül az egyes partikuláris tudásközösségek artikulálni tudják saját álláspontjukat. A ma egyre inkább elfogadott posztmodern keretek között éppen úgy reneszánsza van a neopozitivizmusnak, mint ahogyan nem szabad leírni a neomarxista, a neoliberalis és más törekvéseket sem. A tudományos sokszínűség mellett, a konkrét mindennapi gyakorlatban pedig gyakran találkozhatunk az adott értelmezési körben dominanciára törekvő álláspontokkal. Ilyenek például az EU költségvetési ciklusonként aktualizált és rögzített prioritásai, a tagországokra kötelező értelmezések és azokból eredő politikák.

Beszélhetünk-e egységes tudományról?

A regionális tudomány és a regionális kutatások/tanulmányok művelői külön szervezetekben folytatják a munkát (Regional Science Association, Regional Studies Association). A két tudós társaság tevékenységének a különbözőségét nem is annyira a vizsgálataik tárgyában találjuk meg, hiszen tág értelemben mindkettő *a társadalom térbeni dimenzióival foglalkozik*, nem is a művelőik anyatudományában van különbség, mindkettőben találhatunk közgazdászt, szociológust, geográfust és számos más tudományterület képviselőit, hanem alapvetően *szemléleti (ideológiai) különbségről* van szó. A regionális tudomány képviselői a hagyományos tudományos objektivitásra, a minél egzaktabb metodológiákra, a matematikai modellekre („kvantitatív forradalom”), a tárgyilagos leírásokra teszik a hangsúlyt és fontos számukra az *önálló* – saját axiómákkal, törvényszerűségekkel, fogalomrendszerrel, elméletekkel rendelkező – tudomány létrehozása, a saját differencia specifikáik megtalálása.

A társtudományok között elmosódó határok tisztázása mozgatja az ilyen és a hasonló vitákat is.

A regionális tudomány képviselői *alapvetően* a pozitivizmus talaján állnak. A regionális kutatások/tanulmányok társaságához tartozók a különböző területi egységek konkrét gazdasági, fizika, társadalmi problémáival, fejlesztésével foglalkoznak, illetve a területfejlesztést és a területi tervezést kutatják és oktatják. Közelebb állnak a napi gyakorlathoz és többségük posztpozitívista, posztmodern szemléletű. Kevésbé törekszenek a zártságra, fogékonyabbak minden új vagy aktuális befogadására és vállalják a terápiák, politikai választási lehetőségek készítését is. Sajnos az alkalmazott tudományokat, azok művelőit még ma is másodrangúnak tartják az „igazi” kutatók/tudósok.

Nemes Nagy József professzor úr az egyik (konstruktív) vitánk során úgy jellemezte/magyarázta nézetkülönbségünket, eltérő látásmódunkat (erre utal tanulmányában is: *Nemes Nagy 2003*), hogy én a tervező-fejlesztő iskola képviselője vagyok, ő meg egy elemző geográfus. Igaza volt! *A területi kutatások többségében nem általánosan érvényes eredmények, törvényszerűségek megállapítására jutnak, hanem az adott megközelítéseknek megfelelőekre.* (Ez részben ellentmond a regionális tudomány azon törekvésének, hogy megfogalmazza az általánosan érvényes axiómáikat, törvényeiket.) A tervezés-fejlesztés szempontjából a tér a társadalmi funkcióknak megfelelően szerveződik, az egyes feladatok teljesítése differenciált specializált alrendszerekben történik. A gazdasági teret a rentabilitás és profitkialátások mozgatják, a politikai teret a hatalomgyakorlás és így tovább.

Ebből az aspektusból tulajdonképpen értelmetlen az alcímben szereplő kérdésfelvetés is. Ha az egyes területi kérdésekkel foglalkozó tudományterületek közötti különbségeket keresem, akkor sok eltérést tudok felmutatni, így számos területi tudomány(terület) van. Ha azt keresem, hogy mi bennük a közös, hogy *mindegyik a térbeli megjelenést, szerkezetet, rendet kutatja, mindegyik a társadalom térbeli létének megértéséhez tesz hozzá valamit*, akkor ebből a szempontból alkothat egy egységet is, azaz létezik *tértudomány* (spatial science¹). Magam részéről mégis azért beszélek, írok *tértudományokról*, mert a regionális tudomány képviselői saját „tudományt” építenek, azt bizonygatják, hogy miben különböznek a regionális gazdaságtantól (ami a klasszikus közgazdaság-tudományi törvényeknek ad területi dimenziót), a gazdaság és társadalomföldrajztól (amelyek a gazdaság és a társadalom földrajzi elrendező-

¹ A „spatial science” nem egy olyan jól körülhatárolt fogalom, mint a „regional science” és messze nem egységes diszciplína. Kis túlzással mindenki mást ért alatta. A kifejezés használata legelterjedtebb Ausztráliában, de ott nem a *tértudományok* összességét értik alatta – mint én –, hanem elsősorban a kartográfiát, a GIS-t, a fizikai helymeghatározást és felméréseket sorolják ide.

dését és a természettel való kapcsolatát vizsgálják) és más tudományágaktól, olyan diszciplináris határokat húznak meg, amelyekbe nem fér bele sok térbeli kutatás és területfejlesztési gyakorlat. Ezáltal maga a regionális tudomány is csak a területi tudományok egyikévé válik. A regionális tudomány a legszorosabb kapcsolatot a közgazdaság-tudománnyal ápol, és a meghirdetett multi-, transz- és keresztdiszciplinaritás sokkal inkább illik a tértudomány(ok)ra.

A tértudomány a tértudományok összessége, amely magában foglalja a regionális tudományt, az urbanisztikát, társadalomföldrajzot, a regionális gazdaságtant, a településszociológiát, a politológia és más tudományok területiséggel foglalkozó részeit. Én nem ezek elválasztására, különböző tértudományok megkülönböztetésére teszem a hangsúlyt, hanem közös területi szemléletre, a térbeliség kutatására. E sokszínű tevékenység elnevezésére a tértudomány, illetve a tértudományok jobban megfelelnek, mint a regionális tudomány.

Az én szerény hozzájárulásom e két évtizedes hazai vitához talán az volt, hogy rámutattam arra, hogy különböző ideológiai és tudományfilozófiai alapon is eltérő – egymást nem feltétlen kizáró – következtésekre juthatunk, és a más (tér)szemlélet, a különböző értelmezési keretek más térkonstrukciókat, eszközöket eredményeznek, és ezáltal bővülnek ismereteink a térről.

Plurális műhelyek és sokszínű oktatás

Általában elfogadott nézet és oktatásban alkalmazott gyakorlat, hogy létezik egy általánosan érvényes (objektív vagy aktuálisan elfogadott) térelmélet, amelynek megvannak a maga paradigmái, axiómái, törvényszerűségei, és ami ennek nem felel meg, az „nem elég tudományos”. Ezen a nézeten és oktatói alapálláson vágott léket a posztmodern tudományelmélet, amely az abszolút igazságokkal szemben a pluralizmust, a „sok kis narratíva” hitelességét hirdeti. Magam sem támogatom, hogy bármilyen nézet elfogadható és oktatható lehet, hogy „bármilyen mehet”, de egyetértek azzal, hogy létjogosultságuk van különböző koherens nézetrendszereknek, elméleteknek, különböző „igazságok” létezhetnek egymás mellett.

Magyarországon már ma is több „területi” műhely, tudástermelő közösség létezik, több tudományos iskola kezd kibontakozni. A továbblépés útja az lehetne, ha ezek *tudatos és explicit ideológia*- és értékválasztás alapján koherensé tennék nézetrendszerüket, közös paradigmák alapján rendeznék tudás-készletüket. Ez nem feltétlen a meglévő intézményekben dolgozók, oktatók nézetazonosságát kell hogy jelentse, hanem hasonló elveket vallók tudásközösségeit.

A diszciplináris határokról és kompetenciákról folyó vita intézményépítési és egzisztenciális kérdés is. Intézmények, személyek maguknak vindikálják a jogot, hogy területi vagy regionális kérdésekkel foglalkozzanak, a tudományos piacon (oktatás, szakértés, tanácsadás) konkurensei egymásnak. Új tanszékek, oktatási programok megjelenése sértheti mások kompetenciáit. Ez a szűkös forrásokon (állami támogatás, felvehető diáklétszám, pályázati források stb.) való osztozkodást is jelenti. Nem a térről, a térbeliségről folyó szakmai vitákat kellene lezárunk, hanem a feladatmegosztást, az intézményesítést kellene racionalizálni és specializálni. Nagy örömünkre szolgált, hogy a felsőfokú oktatásban az elmúlt évtizedben megsokszorozódtak a területi kérdésekkel kapcsolatos akkreditációk, kurzusok. Ma mindegyik működését nehezíti, a jövőjét veszélyezteti, ha nem alakul ki az intézmények között egy munkamegosztás, és szakterületenként nem koncentrálnak a meghatározó helyekre. Ha például ugyanazt vagy hasonló mesterszakot hirdeti meg több egyetem (például a Dél-Dunántúlon kettő), akkor az alacsony jelentkezési létszám mindenhol gazdaságtalanná teheti a képzést, ami mindenhol ezek megszűnéséhez vezethet. A korábbi intézményesülési boom az ellenkezőjébe csaphat át, ami nagy veszteség lenne az egész tudományos közösségünk számára. Mindegy, hogy regionális tudománynak vagy másként hívjuk, amit művelünk. A felsőfokú intézmények erősségeihez alkalmazkodó területi képzések akár a már megszerzett pozíciókat is tovább erősíthetik. Ehhez az is kellene, hogy az alapképzésben (BA) is tudjunk minél több területi kurzust tartani.

Hallgatóimat is egymás mellett létező igazságokról, több különböző értelmezésről (iskoláról) szoktam tájékoztatni, erről a pluralizmusról írok tanulmányaimban (pl. Faragó 2012), bár kétségtelen, hogy értékelő megjegyzéseim rólam vallanak. Átadásra szánt ismeretkonstrukcióim nem függetlenek tőlem, csak saját tudásbázison, saját logikám szerint tudom interpretálni a tanultakat, „csak én bírok versennem hőse lenni”. Hangsúlyozni szoktam a különböző elméletek egymásmellettiségét, és azt, hogy különböző praxisok során másra lehet szükség, és mindegyik hozzáad valamit a világ megismeréséhez. Például hiába van az abszolút tér tartályszerű megközelítésénél „tudományosabb” térelmélet, az a mindennapi gyakorlatban a legtöbb ember számára jól használható rendező erő/elv lehet.

Magasabb képzési szinteken (MSc, PhD) kimondottan kérni szoktam, hogy ne vegyék át kritika nélkül a közölt tudást, mert az csak a valóság egyfajta leképezése, interpretációja. Közös gondolkodás/vita/értelmezés során kellene mindenkinek asszimilálnia az átadott ismereteket, és az csak az egyéni megértés során válhat belsővé, megalapozottan használhatóvá. Személyes tapasztalatom sajnos igen gyakran az, hogy a tudásközvetítés, az interszjektív tétel eredménye csupán visszakérdezhető (additívan felvett) ismeret, és nem

válik a hallgatóság (az olvasó) gondolkodási struktúrájának részévé, nem integrálódik a már meglévő primer tudásába.

Kritikusaim, vitapartnereim nem a plurális látásmódot szokták kiemelni, hanem mindenki saját olvasata alapján (tudásbázisának, hitvallásának és konkrét tapasztalataiknak megfelelően) sorol be engem/nézeteimet valahová. Belátom, hogy az általam képviselt nézetrendszer „címkézését” az is nehezítheti, hogy gyakran – az elvárásoknak megfelelően – jómagam is a nagy narratívák és idézetek mögé bújva mondom el saját állásponyomat.

Egy szín a palettáról: konstruktivista térelmélet

Idealizmusomból és konstruktivista² alapállásomból is ered a fent tárgyalt megengedőbb állásponyom.

Mindenki saját maga rendezi be saját világát, hozza létre valós és virtuális teret és ezzel hozzájárul a tér létrehozásához és alakításához. Személyes terét mindenki saját ízlése, anyagi lehetőségei és egyéb okok folytán maga alakítja. Azzal, hogy lakóhelyet, munkahelyet választ, követi napi rutinját, ahogyan tölti szabadidejét, teret alkot. Betöltött álláshelye egy (strukturális) elem a foglalkoztatási térképen, fizetése megjelenik a térség jövedelmében, fogyasztása a kiskereskedelmi forgalomban. Napi fizikai mozgásával és kapcsolataival saját maga által konstruált teret használ, és ennek megfelelően kerül kapcsolatba másokkal. Ha valaki busszal jár dolgozni, akkor az útvonalhasználata mint realitás jelenik meg a tömegközlekedésben, jegye (bérlete) bevétel az adott vállalatnál és az ágazatban, más, aki autóval jár, a közút forgalmát növeli, rontja a település levegőjét. Amikor az elemző geográfus, a városfejlesztő, a közlekedéstervező, a környezetvédelmi hivatal méri, leírja a forgalmat, akkor az ő gépjármű-használatával, mint ténnyel találkozik. Mindezek a térhasználatok és azok objektivációi a területi rendszer részei, azok alkotóelemei. Azzal, hogy buszra szállunk, egyrészt hozzájárultunk e közlekedési térelemek létrejöttéhez, magunk is egy mérhető megtett utat konstruálunk, másrészt egy magasabb rendszer részeként, annak működése hat e térhasználatunkra. Csak az úton tudunk busszal vagy autóval közlekedni, csak akkor választhatjuk a tömegközlekedést, ha azt az önkormányzat vagy vállalkozás üzemelteti, csak

² A konstruktivizmus eredetileg a tudás és a tanulás egyik episztemológiai koncepciója, és legkidolgozottabb formában ma is a pedagógiában és a kognitív pszichológiában (pl. Ernst von Glasersfeld, Jean Piaget) létezik. Filozófiai gyökerei Kant, Hume, Pierce és Wittgenstein munkásságában találhatóak. Meg szokták különböztetni a szociális, az ismeretelméleti és a tudományozociológiai konstruktivizmust, de explicit konstruktivista térelmélettel nem találkoztam.

az tud egy gépkocsit fenntartani, akinek olyanok a jövedelmi viszonyai. És így tovább.

Az egy településen élők interszubjektív világukban, az egymáshoz való alkalmazkodás során közösen alkotják lokális tereiket. Az így alkotott tér „komplex társadalmi termék”. A konstruktivista téralkotás ebben hasonlít a marxista „tértermeléshez” (*Lefebvre* 1991), de konstruktivista megközelítésben más a valósághoz, annak megismerhetőségéhez való viszony. Minden érzékelés, minden információ befogadás egyben interpretáció is. Minden (területi) közösség a saját nézőpontjából (perspektívájából) rendezi el az információkat, alkotja meg valóságmodelljeit, írja le helyzetét és állítja fel jövőképét. A világ, ahogyan mi megismerjük és megéljük, az univerzálisan funkcionáló szubjektív konstrukciója, egy időben fejlődő jelentéskonstrukció (*Husserl* 1970).

A térbeliség mint rend, mint struktúra, mint szemlélet a világ (egész) és elkülönült részeinek a *lét- és működési módja*. A fizikailag megjelenő teret is a dolgok és azok egymáshoz viszonyított pozíciói hozzák létre, azok létrejöttével konstruálódik. Amikor cselekszünk, amikor létrehozunk valamit, akkor helyeket töltünk be a térben, és relációkat hozunk létre, azaz teret alkotunk. Az elemi helyek, események között – az egyidejűség okán – szükségszerű kapcsolatok, kölcsönhatások vannak. Ezek állandóan változnak, keletkeznek és megszűnnek. Vannak tartósabb alrendszerek, amelyek gyakran intézményesülnek, szervezeti formát öltenek. Az így keletkező realitásokat is mindenki másként éli meg, fogja fel és értékeli, és a jövőbeni cselekedeteinkre, térkonstrukcióinkra az hatással van. A tér használata, a cselekvési szituáció és a cselekvő státusa meghatározza a számára megmutatkozó teret. A különböző térbeli struktúrák is az emberi értelmet, a kollektív praxist megtestesítő dimenziók. Az így megalkotott térnek jelentése, értelme van, amely a létrehozó szándékának megfelelően érthető meg.

Az észlelés, a gondolkodás és a másokkal való kommunikáció/interakciók során mindenki saját maga által konstruált valóságot (teret) él meg nap mint nap. Az egyéni és az interperszonális kapcsolatok során alakított kollektív konstrukciók (valóságkép) alapja nem egy megkérdőjelezhetetlen ontológiai alapigazság, hanem az előtörténet, a gyakorlati életben szerzett tapasztalatok, a valamivel való (pl. értelmezési minták) azonosulás (hit/meggyőződés), az események valamilyen módon való megélése. A térről való tudáskészletünk egyéni módon alakul, és a különböző társadalmi csoportok széles értelemben vett tudásában (kultúra, identitás, tapasztalatok) is specifikumok vannak. Nem vonom kétségbe az objektív valóság létét³ – ebben nem értek egyet a radikális

³ A külvilágból jövő jeleket a receptoroknak megfelelően tudjuk „érezkelni”. A világot mindig sajátos perspektívából szemléljük. A praxisban a valóság egy olyan fekete doboz (Glaser-

konstruktivistákkal –, csak azt hangsúlyozom, hogy annak megismerése, konkrét leírása a hipotézisektől, a céloktól, az alkalmazott módszerektől, a konkrét interpretációktól függ. Ezért mindenki „tere” a kommunikáció során alakuló egyéni konstrukció, és a különféle társadalmi csoportok (pl. egy település lakói) is egyedi valóságban élnek és egyedi helyeket hoznak létre. A fizikai valóság nyilvánvalóan a saját törvényei alapján strukturálódik, de mi a saját értelmezésünk és használatunknak megfelelően értékeljük, strukturáljuk és használjuk azt.

Az emberek, a földrajzilag elkülönülten élő társadalmi csoportok környezetüktől (természeti környezet, társadalmi struktúra) nem univerzális törvények alapján, nem egyforma módon és nem determinisztikusan függnék, hanem mindenkor *szükségleteiknek, élethelyzetüknek és céljaiknak megfelelően szelektáltan lépnek kapcsolatba környezetükkel, a területi renddel* (másokkal, a dolgokkal, az eseményekkel, amelyek létrehozzák/megjelenítik a teret). A teret alkotó konkrét helyek, az élő rendszerekhez hasonlóan autopoietikusak⁴ (önalkotóak, önszerveződők), azaz saját belső működési rendjük van és környezetükhöz strukturálisan csatoltak. A társadalmi rendszerek képesek önmagukat, az így létrejött teret strukturálni. Például a meglévő (adott) településhálózat önmaga is hatással van elemeire a településekre. A konkrét helyek, a települések (a rendszer szempontjából elemi egységek) is önálló elkülönült rendszerek, de saját működésükből eredően funkcionálisan kapcsolódnak egymáshoz. E kapcsolódásukból alakul ki a településrendszer működése, ami visszahat az egyes települések lehetőségeire.

A külső hatások a különböző helyeken eltérő hatásokat válthatnak ki. Egy nemzet, egy régió, egy település csak annyit és úgy képes befogadni és megvalósítani a külső impulzusokból, amennyit állampolgáraik, intézményeik képesek saját rendszerükbe beépíteni. A külső környezeti hatások a helyi közösségeknek megfelelően asszimilálódnak és alapvető konceptuális váltáshoz is belső akarat szükséges. Ahogyan az egyéneknél is a tudás megszerzése nem passzív befogadás, hanem a megismerő aktívan építi fel, képességeinek megfelelően adaptálja a hatásokat, ugyanúgy egy (helyi regionális) közösség is a külső hatások adaptációját a saját adottságaiknak, a területi tőkéjüknek, azaz a

feld), amely minden részletében nem ismert, de a „kevésbé jó”, a nem reális konstrukciókat elveti és így mód nyílik a javításra, a világról szerzett ismeretek tágítására. Ezért a tanulás, az új konstruálás során egyre több ismerettel rendelkezünk, így valamilyenfajta objektivitás a konstruktivizmus keretei között is értelmezhető.

⁴ Humberto Maturana chilei biológus szerint az élő rendszerek elsődleges meghatározója nem az alkalmazkodás, hanem a környezettel szembeni zártság és az asszimiláció. Azaz tanulás során nem a környezeti hatások a meghatározóak, hanem a befogadók. Az ismeretszerzés során konstruálunk egy valóságot. A gyakorlati életben amiről nincs tudomásunk, az nincs számunkra.

befogadási képességüknek megfelelően végzi el. (E logika mentén lehet csak elfogadható magyarázatot találni az EU kohéziós támogatásainál alkalmazott abszorpciós plafon alkalmazására. Egyébként értelmetlen lenne, hogy minél szegényebb egy régió, egy ország, annál kevesebb támogatást kaphat a felzárkózáshoz.)

Amikor egy ország, egy régió, egy település meg akarja határozni fejlődését, pl. erre tervet készít, akkor az adott közösség rendelkezik egy területi tőkével, amelynek része a helyi tudás, soha nem tiszta lappal indulnak neki a feladatnak. A tervezés nem egy deskriptív, hanem egy konstruktív folyamat. A vizsgálatok, a felmérések során nem a teljes környezetet ismerjük meg, írjuk le, hanem egy ott és akkor aktuális/reális konstrukciót építünk fel. A jövőorientált normatív (koncepcióvezérelt) tervezés (Faragó 2005) egyik mozgató elve az önszabályozó tanulási folyamat, amelynek döntő mozzanata a partícipáció, a kommunikáció. A cselekvési terv alapja az önreflexió és a kívánatos (egyedileg konstruált) jövőkép. A tervezés megkezdése előtt is rendelkezünk egy tudással, hiszünk értékekben, amely meghatározó a helyzet feltárásában is, amelyek alapján gyűjtjük az információt és kezeljük a tényeket. A konkrét célok megfogalmazása is egy dedukciós folyamat. Már a tervezés vizsgálati, helyzetértékelési fázisában is egy sajátos, az adott tervezési kontextusra érvényes teret hozunk létre. A koncepcionálás és az előzetes értékelés is virtuálisan konstruált terekben történik, és a terv megvalósítása valóságos tereket alkot, változtat meg.

Kihívások, provokatív kérdésselvetések

Az utóbbi időben sokszor felmerült a paradigmaváltás szükségessége, de még a tudományterületünk jelenlegi paradigmái is csak részben tisztázottak, nem kellőképpen megvitattak. Én itt és most nem új (a korábbiakat helyettesítő) paradigmákra teszek javaslatot, hanem néhány továbbgondolásra váró kérdést, vitapontot vetek fel.

A területi egyenlőtlenségek, centrum–periféria viszony

A térben egyenlőtlen fejlődés megkerülhetetlen axióma. A mindig létező területi különbségek megítélése értékválasztás kérdése, és a beavatkozás szükségességének eldöntése politikai kérdés. Mit tartunk indokolatlan (elfogadhatatlan) területi-társadalmi különbségeknek? Melyekről gondoljuk, hogy társadalmilag igazságtalanok? Mi is az, amit reálisan meg kívánunk változtatni? Mi-

lyen (mértékű) egyenlőtlenségeket tekintünk olyannak, amelyek megváltoztatására forrásokat áldozunk? Helyes-e az a politikai gazdaságtani vagy kritikai földrajzi megközelítés, amely a kapitalista termelési mód következményének tekinti az egyenlőtlen területi fejlődést (azaz egy adott termelési mód differencia-specifikája)?

Az egyes „területek” differenciálódása abban az értelemben, hogy kiemelkednek a centrumok, míg más területek periferizálódnak az a területileg (is) elkülönült, különböző adottságú és genezisú társadalmak társadalmi-gazdasági differencializálódását jelenti. E két oldal szorosan összetartozik, egyik sincs a másik nélkül. Ez a realitás! A centrumhoz mindig hozzátartozik a periféria, mint Rómához a birodalom. A birodalom összeomlása Róma bukásához is vezetett. Róma bukása (évszázadokig) visszavetette a perifériát is. Egyik korábbi tanulmányomban (2012) is felvettem, hogy a periféria problémáinak megoldási kulcsa is gyakran a központokban van, illetve hogy e két oldal együttkezelése, a periféria beleszólásának a biztosítása fontos eszköz a problémák mérseklése irányába.

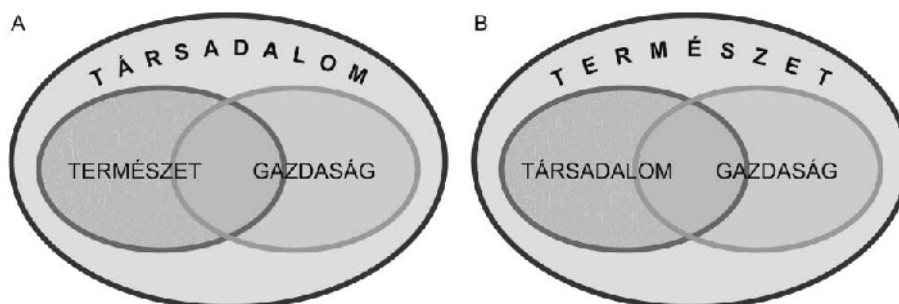
A társadalom, a gazdaság és a környezet szentháromsága – tér (és) társadalom

Nincs megismerés megismerő nélkül (Edmund Husserl, Niclas Luhmann, Thomas Luckmann, Polányi Mihály stb.), mindentudás értelmező és összefügg a praxissal. Ha a természet és a társadalmi jelenségek megismerési módszerei, azok leírása is emberi konstrukció, akkor jogos-e a kettő éles elválasztása és tekinthetünk-e úgy a természetre, mint tőlünk független tényezőre, aminek meg kell, hogy feleljen a társadalom? A (politikai) cselekvési térben gyakran a gazdaság dominál és uralja a környezeti és társadalmi tereket. Esetenként nem kell-e ezzel mint realitással számolni?

Az ember és a környezet kapcsolatában a kezdeményező központi elem az ember. Ismeretelméleti megközelítésben a szubjektum és a társadalom a meghatározó (1/A ábra) és a napi praxis is ezeknek megfelelően működik. A környezet fenntarthatósága is a társadalmi lét, az emberi létezés fenntarthatósága szempontjából fontos számunkra. Az önmagában vett környezet oldaláról a fogalom értelmezhetetlen. Az olaj és a homok minősítése, azok területi előfordulása az egyéni és a társadalmi hasznossága alapján kap más megítélést. E nézetnél ma elfogadottabb, hogy az egységes természet részeként, annak törvényei alapján kell a társadalomnak is megszerveznie önmagát és a gazdaságot (1/B ábra). A szubjektum a tőle független objektív tárgyi természetű, saját tör-

1. ábra

A természet, a társadalom és a gazdaság két lehetséges kapcsolódása

Forrás: A szerző szerkesztése.

vényei alapján működő természeti környezetben (fizikai térben) létezik, és azáltal meghatározott (természeti determinizmus).

Nemes Nagy (2012, 93) „*térelméleti doktrinerségnek*” tartja azt a nézetet, hogy minden társadalmi jelenség térbeli viszonyt is hordoz, teret jelenít meg, „*önmagában téralkotó, földrajzi pozíciója is hozzátartozik a létehez, annak egyik elidegeníthetetlen fontos sajátja*” (Farágó 2012, 13). E kritikája alapján elironizál a tér és társadalom → tértársadalom → társadalom lehetséges megnevezésekkel, fogalmi integrációkkal, amit magam részéről – tartalmát tekintve – komolyan veszek.

A globalizáció térkonstrukciói

Területi szempontból fontos az új globális világ strukturális és funkcionális összefüggéseinek a feltárása. A globalizáció új viszonyokat teremtett az egyének és a vállalkozások számára, a megtermelt áru, a munkaerő a korábbiakhoz képest új struktúrába kerül. Számos társadalmi és piaci kapcsolat esetében kimaradnak közbenső közvetítő területi szintek és intézmények, vagy megváltozik azok jelentősége. A 20. század végén tetőző „új regionalizmust” mozgató ideológia a gazdaság térbeli átalakulása volt. De gazdaságfejlesztési szempontból valójában nem a nemzeti és a lokális szint közötti regionális szint jelentősége nőtt meg, nem ez a változás lényege, hanem leginkább a helyi és a globális szinté.⁵ Ezt az új kettősséget magyarázza, illetve írja le a glocalizmus, és

⁵ A hely (locus) nem szükségszerűen egy zárt település, hanem az adott szempontból legkisebb összetartozó egység, és a globális szint sem minden esetben a világ egésze, hanem például egy adott áru gyártói és a tényleges piaca.

a globalizáció. A gazdasági és területi koncentráció következtében megnőtt bizonyos régiók jelentősége, de az alapvetően az agglomerációs pozitív externáliák térségi kiterjedésével függ össze (megnőtt lokalitás), az nem abból ered, hogy a regionális intézmények jobb gazdaságszervezők, mint például a helyiek.

A globalizáció szempontjából átértelmeződött a centrum–periféria viszony is. Ha az adott cég, település, régió, ország *haszonélvezője* az új globális rendnek, akkor élvezi a centrumok előnyeit, ha kimarad abból, akkor periferizálódik.

Bizonyos gazdasági és kulturális folyamatok globális (térbeni) terjedésének leírásában előrejárunk, de a hazai szakirodalomban viszonylag szemérmesen kezeljük az új hatalmi, uralmi rendszer feltárását. Oly fiatal a „függetlenségünk”, hogy magunknak sem merjük bevallani, hogy egy más rendben, de újra kiszolgáltatott helyzetben vagyunk.

Hierarchia versus hálózat

Az utóbbi évek divatja, hogy a hierarchiát általában negatívnak értékelik és a hálózatos működést állítják vele szembe pozitív alternatívaként. A megítélés alapvetően attól kell hogy függjön, hogy milyen struktúrát/hálózatot vizsgálunk. Minden szabad kapcsolódással rendelkező horizontális hálózat *elemei is különbözőek*. Eltérhetnek nagyságukban és más jellemzőikben, de az egyforma elemeknek is más lehet a gyakorisága, a helyzete, amelyek önmagukban is struktúráképzők és hatással vannak a működésre. A meglévő különbözőségekből (pl. népességnagyság) automatikusan adódik valamilyen hierarchia, és adódik valamilyen különbségtétel (más adottság, potenciál) lehetősége. Gyakran a funkcionális rendszerek működtetése megköveteli a vertikális tagolást és szintek (lépték) kiépítését. Simon (1969) a gazdaság példáján azt bizonyítja, hogy a hierarchikusan jól strukturált rendszereket a stabilitás és a gyorsaság jellemzi, és gyorsabban fejlődnek, mint az ugyanolyan méretű nem hierarchikusak. Barabási (2003) kiemelt jelentőségű felfedezése, hogy az olyan hálózatokban, mint az internet sem véletlenszerűen alakulnak a kapcsolatok, hanem erősebb és gyengébb csomópontok alakulnak ki és az újabb kapcsolatok ezeket preferenciálisan figyelembe veszik. A meglévő adottságokra építő fejlesztéseknek is számolniuk kell a meglévő különbségekkel.

Irodalom

- Barabási A. L. (2003) *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Faragó L. (2005) *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Faragó L. (2010) *Minden régió „politikai”!* In: Benkő P. (szerk.) *Politikai régió – régiópolitika*. Deák Kiadó, Budapest. pp. 46–54.
- Faragó L. (2012) Térételmzések. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 5–25.
- Földrajz – regionális tudomány. Kerekasztal-beszélgetés, 2001. január 23.* Regionális Tudományi Tanulmányok 6. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.
http://geogr.elte.hu/ref/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_06/RTT-6hu.html [2012. július 3.].
- Husserl, E. (1970) *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*. Northwestern University Press, Evanston.
- Lados M. – Kocsis Zs. (szerk.) (1992) *Területi szemlélet a közgazdaságtanban, avagy van-e regionális gazdaságtan Magyarországon*. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*. Blackwell, Oxford.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004) *Regionális Gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Nemes Nagy J. (2003) A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükröben. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 1–17.
- Simon, H. (1996) *The Science of the Artificial*. MIT Press, Cambridge. (Harmadik kiadás, az eredeti 1969).

PÉNZÜGYEK ÉS A TÉRBELISÉG

A pénzügyi térgazdaságtan helye
a regionális tudományban

Gál Zoltán

A térszemlélet megjelenése a pénzügyek kutatásában

„Az elmúlt években érdeklődés mutatkozik a fejlődés földrajzi megközelítése, vagyis azon kérdések iránt, amelyek azt vizsgálják, hogy a gazdasági tevékenységek hol mennek végbe. Nincs semmi meglepő ebben az érdeklődésben – talán csak az a meglepő, hogy az ilyen irányú érdeklődés csak ilyen hosszú idő után került a közgazdaságtan főáramába.” (Paul Krugman 1999)

A pénzügyi és térgazdaságtani elemzés összekapcsolása, nemcsak Magyarországon, hanem nemzetközi viszonylatban is egy ígéretes és új fejlődési irány, amely a pénzügyi piacok és áramlásaik térbeliségét, a pénzügyi piacokat jellemző térformáló folyamatokat igyekszik feltárni.

Napjainkra a közgazdasági gondolkodásban felértékelődött a térbeliség szerepe, s jelentős érdeklődés tapasztalható a gazdasági fejlődés földrajzi vonatkozásai, valamint a gazdasági tevékenységek térbeli kiterjedését illetően is. Annak ellenére, hogy a legfontosabb közgazdasági kategóriák és piaci szegmensek mindegyikénél – így a pénzügyi piacok esetében is – kimutatható, hogy eleve térbeli jellemzőkkel bírnak, a „mainstream” a nemzetgazdaságokat „térbeli kiterjedés nélküli pontonként” modellezte, amelyeken belül a termelési tényezők azonnal és költségek nélkül áthelyezhetők az egyik helyről a másikra. A gazdasági szereplők, s egyéb erőforrások egyenletes, vagy éppen erősen koncentrált elhelyezkedésének vannak pozitív (költségsökkentő) és negatív (költségnövelő) externáliái. Homogén piacok helyett a pénzügyi piacok nemcsak szegmensenként, hanem térben is osztott piacként működnek, ahol a termékek és szolgáltatások ára a tevékenység telephelyének földrajzi elhelyezkedésétől is függ.

Az új gazdaságföldrajz alapjainak lerakásáért 2008-ban Nobel-díjjal kitüntetett *Paul Krugman* amerikai közgazdász munkásságának nyomán az új gazdaságföldrajz, és az általa a gazdasági folyamatok térbeliségének „rehabilitá-

lása” fontos megközelítési módot emelt be a mainstream közgazdaságtanba. Sajnálatos azonban, hogy Krugman nemzetközi gazdaságtani, illetve pénzügyekről (válságelméletről) szóló munkáiban nem épített hidat az új gazdaságföldrajz és a nemzetközi pénzügyek között, s „új térgazdaságtani” módszereit nem alkalmazta a pénzügyi piacok vizsgálatánál. A modell túlságosan ipari termelés központú, illetve a kereskedelemelméletek talaján áll, amelyben a pénzügyek, mint *pozitív externáliák* csak annyiban fontosak, amennyiben a globális termelés és elosztás gépezetének megolajozásához járulnak hozzá (Krugman 1991). A krugmani modell többek között nem adott választ a pénzügyi központok kialakulásának speciális kérdéseire sem

A *tradicionális gazdaságföldrajz* is sokáig csak a reálszféra „látható” termelési folyamataira koncentrált, a termelés földrajzi helyekhez köthető, látható és könnyen megfogható aspektusait vizsgálta. A pénzügyi szolgáltatások ebből a szempontból a geográfusok szemében nehezen lokalizálhatónak és feltérképezhetőnek számítottak. Ez a „megfoghatatlanság” abból a feltételezésből fakad, hogy a távolság – a geográfia egyik központi vizsgálati tényezője – az elektronikus pénzügyi piacok világában – csak marginális szerepet játszhat. Amennyiben a távolság, s ezzel a térbeliség szerepe megkérdőjeleződik, akkor maga a geográfia is elveszti egyik legjelentősebb fundamentumát. Ez esetben a pénzügyi piaci tér is egyensúlyi állapotot tükröző homogén térré válik. A valóság azonban azt mutatja, hogy a pénzügyi piacok nemhogy nem homogének, de a pénzügyi tér is jelentős különbségeket és anomáliákat, tehát közel sem egyensúlyi helyzetet mutat. A pénzügyi áramlások és pénzügyi központok térbeli aspektusainak a kutatása, s a pénzügyi földrajz kereteinek formálódása csak alig két évtizede kezdődött el (Corbridge et al. 1994, Martin 1999).

A közgazdaságtanon belül a regionális pénzügytan első rendszerbe foglalt megfogalmazását Gunnar Myrdal, svéd közgazdásznak a fejletlen országok területi-gazdasági elmaradottságról írott munkájában találjuk, aki a térben zajló pénzmozgások és az egyenlőtlen regionális fejlődés közti kapcsolatoknak is figyelmet szentelt (Myrdal 1957). Vele szemben az 1970-es évek elejének neoklasszikus „richardsoni” *regionális gazdaságtana* teljesen mellőzte a pénzügyi tér vizsgálatát. Ez az irányzat túlságosan lelkesen átvette a neoklasszikus növekedésméletek a tőke és a munkaerő akadály nélküli és költségmentes áramlásának téziséét, amelyet a régiók közötti bőséges és tökéletes információáramlás – és nem az ugyancsak tökéletes, és így a vizsgálatokban negligálható pénzáramlás – mozgat (Richardson 1973).

A makroközgazdászok elsősorban a nemzeti monetáris politika bizonyos regionális aspektusait, illetve területi hatásait vizsgálták, anélkül, hogy ez az irányzat beépült volna a regionális tudomány irodalmába, illetve mélyebb betekintést adtak volna a regionális pénzpiacok működésébe (James 1976,

Rockoff 1977, Smiley 1975, Cohen–Maeshiro 1977). Az 1950-es, 1960-as évtizedekben a geográfusok lényegében nem foglalkoztak a pénzügyi piacokkal, ennek köszönhető, hogy nem szenteltek kellő figyelmet *Charles Kindlebergernek* (1974) a pénzügyi központok kialakulását bemutató munkájára sem.

Az első tényleges pénzügyi földrajzi jellegű munka, amely mind a gazdaságföldrajz, mind pedig a regionális gazdaságtan megközelítésmódját együttesen alkalmazta, *Jean Labasse*, francia bankár tollából született meg 1974-ben „*L'Espace Financier*” címmel. A mű a pénzügyi tér tárgyalásának nagyon széles témakörét felölelve, a bankhálózatokat, a nemzeti és nemzetközi pénzközpontok hierarchiáját, a városi pénzügyi tér morfológiáját, a regionális folyó fizetéseket, az eurodollar és az offshore piacokat egyaránt vizsgálta. A művet nem fordították le angolra, így az nem vált az angolszász tudományos világban ismertté.

A közgazdaságtanon belül az *új-keynesiánus iskola* képviselői (*Robert-Fiskind* 1979, *McKillop–Hutchinson* 1990, *Faini et al.* 1993, *Porteous* 1995) a tökéletlen információáramlás modelljének régiókra történő adaptálását végezték el, beemelve a regionális gazdaságtan fogalomtárába az információs aszimmetria fogalmát, ami regionális tökemobilitásbeli különbségek fő magyarázó tényezője lett. A *posztkeynesiánus iskola* (*Chick–Dow* 1988, *Moore–Nagurney* 1989) az egyenlőtlen térbeli pénzmozgásokat a pénzpiacok alapvető sajátosságaként fogja fel, s a régióközi hitelkihelyezések egyenlőtlenségeivel, a centrum és periférikus régiók különbségeivel, az integrált és a regionális bankrendszerekkel, illetve a pénzügyi központok agglomerálódási folyamataival, helyi és globális beágyazottságával, illetve versenyével foglalkoznak (*Porteous* 1995), beemelve a likviditási preferencia és az endogén pénz elméletét a pénzügyi szektor térbeli egyenlőtlenségeinek vizsgálatába (*Dow* 1990).

A pénzügyekkel foglalkozó mainstream irányzatokban még ma is igen erős a törekvés a különböző diszciplináris „felségterületek” egymástól történő szigorú elválasztására. Ugyanakkor a közgazdaság-tudományon belül is újrendeződtek a részdiszciplinák határai (például a hagyományos pénzügytan inkább a makroismeretekbe ágyazódott be, miközben önálló területté vált a pénzügyi piacok működésének vizsgálata), amelyek újabb – az interdiszciplináris megközelítésmódok irányában is nyitott – kutatási területek önállósodását segítették.¹ A közgazdaság és a földrajztudományi együttműködés egyik legperspektivikusabb kutatási területének tekinthető a pénzügyi földrajz,

¹ A pénzügyekkel több tudományterület is foglalkozik: többek között a matematika, fizika (tőzsdei idősorok modellezése), a pénzügyi szociológia, a pénzügyi jog, gazdaságpszichológia és filozófia, gazdasági informatika és a politikai gazdaságtan társtudományainak hozzájárulása emelhető ki.

amely tudományterület már a születésétől fogva – felülemelkedett a korábban bemutatott diszciplináris vitákon – s legalábbis külföldön összekapcsolta a pénzügyi szektor működésének térbeli sajátosságai iránt érdeklődő geográfusok és közgazdászok legjelesebb képviselőit.

A pénzügyi tér kutatásának meglehetősen alulreprezentáltsága azért is furcsa az alaptudományokban (közgazdaságtan, geográfia) mert a *pénzügyi rendszereknek alapvető jellemzője a térbeli meghatározottság*. Ennek egyrészt látszólag ellentmond az a tény, hogy a pénz térbeli körforgása – ellentétben sok más áruéval – a pénzhelyettesítők nagy száma, mozgékonyasága, a konvertibilitás miatt nehezen lokalizálható. Másrészt, az IT-forradalom következtében a pénzáramlás elektronikus csatornáit látszólag elszakadtak a földrajzi tértől, a pénzügyi mozgások a laikus szemlélő számára térben „láthatatlanok”.

A pénz és a tőke mozgásait alapvetően a földrajzi tér különböző helyei között – a kamatokban, profitrátákban stb. – meglévő különbségek, a piacok és a pénzügyi instrumentumok nagyfokú heterogenitása és területi differenciái indukálják. A pénz alapfunkciói révén hatalmas mértékben kitágította a gazdasági csere területi hatókörét, mivel a megtakarításokat nem ott fektetik be, ahol azok keletkeztek, s a kettő közötti távolság áthidalására szolgálnak a pénzügyi közvetítő rendszer csatornáit. A pénzügyi piac megteremtésével kétségtelenül lehetővé vált a megtakarítások és a beruházások helyeinek, illetve az eladások és a vásárlások térbeli és időbeli dimenzióinak a szétválása. Az elmúlt két évtized pénzügyi földrajzi vizsgálatait azonban rávilágítottak arra a fontos tényre, hogy a pénzügyi piacok térbeli kötődése és meghatározottsága az elektronikus piacok korában is nyilvánvaló (Martin 1999, Wójcik 2011).

A *pénzügyi földrajz* (financial geography) igazán egységes kutatási irányzatának kialakulása 1990-es évtized derekára tehető. A tőke mozgások makroökonómiai, banküzemeltetési folyamatait korábban kevésbé ismerő geográfusok, illetve a pénzmozgások térbeli dimenzióit meglehetősen elhanyagoló közgazdászok kutatómódszertani alapokat is megteremtő munkái egyre növekvő számban jelentek meg az elmúlt évtized folyamán (Martin 1999, Clark 2000, Clark–Wójcik 2007, Clark–Freeman 2008).

A *területi pénzügyek* (geographical/regional finance) a gazdaságban zajló pénzügyi folyamatok térbeli kiterjedését vizsgáló, a közgazdasági (pénzügytani), illetve térgazdaságtani módszereket és szemléletmódot ötvöző interdiszciplináris tudományág. *A területi pénzügyek a pénz térbeli megjelenési formáival, mozgásfolyamataival, a pénzügyi intézmények agglomerálódásának és fragmentálódásának, a pénzügyi központok kialakulásának folyamataival, valamint a pénztőkék intézményi és szabályozási struktúráival, illetve a pénzügyek társadalmi és kulturális hatásaival foglalkozó tudományág* (Gál 2000a). A területi pénzügyek, vagy más néven a pénzügyi térgazdaságtan kutatásainak

éppen ezért egyik nagy kérdése tehát a tér, illetve a földrajzi hely és az ahhoz kapcsolódó telepítő tényezők létjogosultságának vizsgálata, különösen akkor, amikor az információs technológiák nagymértékben kiszélesítették a pénzügyi intézmények földrajzi telephelyválasztásának lehetőségeit.

Tanulmányomban röviden bemutatom a területi pénzügytan regionális tudományhoz kapcsolódó legfontosabb problématerületeit, így írok a „földrajzi távolság/közelség” problematikáról, az agglomerálódás és fragmentálódás pénzügyi piaci hatásairól, a pénzügyi piacok központjairól, illetve a területi különbségek és a pénzintézeti rendszer kapcsolatáról (Gál 2012a). E tanulmányban azt vizsgálom, hogy a regionális tudomány által használt térkategóriák mennyire azonosíthatók a *pénzügyi tér* működésében. A tanulmány második része a területi egyenlőtlenségek és a pénzügyi intézményrendszer kapcsolatára, illetve ez utóbbi helyi gazdaságfejlesztésben játszott szerepére fókuszál.

A földrajzi távolság halála?

„...ami ma lejátszódik az nem a földrajz, hanem a távolság halála”. (Sean Gorman – Ed Malecki 2001)

Az infokommunikációs eszközök bevezetésével a pénzpiacokon zajlott le leggyorsabban az átalakulás, amely egy „távolságok nélküli virtuális világ eljövételét” valószínűsítette. Az 1990-es évek elején többen értekeztek a távolság haláláról (death of distance), a földrajz haláláról, azaz a térbeli dimenzió jelentőségvesztését hirdették (O'Brien 1992).² Az azóta eltelt két évtized térfolyamatait elemezve nyilvánvalóvá vált, hogy a dereguláció és az új technológiák bevezetése nem szüntette meg a pénzügyi tér jelentőségét, ugyanakkor a térbeliség, a távolság és az idő értelmezése új dimenzióba helyeződött. Sean Gorman értelmezésében, ami ma lejátszódik az „nem a földrajz, hanem a távolság halála”. Tehát nem a földrajzi tér, hanem a távolság szerepe csökkent a kommunikációs technika fejlődése következtében (Hagett 2006). A virtuális térben történő elektronikus információátadás és kapcsolatteremtő képesség jelentősen átértékelte a fizikai távolság, illetve a földrajzi helyek szerepét is (Gorman 1998, Malecki–Gorman 2001). Az internetkapcsolati intenzitás és a

² „A távolágtól nem függ többé az elektronikus kommunikáció költsége. ... így a telephelyek többé már nem számítanak kulcs tényezőnek a vállalatok döntéseiben sem. A vállalatok computer alapú tevékenységüket bárhová telepíthetik a világban, ahol a munkaerő képzettsége és megfelelő termelékenység biztosított” (Caincross 1997, 11).

relációs közelség viszonyát feltáró friss elemzés is kimutatta, hogy a távolságnak továbbra is jelentős szerepe maradt az internet infrastruktúra-kapcsolati intenzitásában (*Tranos–Nijkamp* 2012). A virtuális térnek is megvannak tehát a maga csomópontjai, de ezek lényegében megegyeznek a hagyományos tér központjaival.

A pénzügyi piacokon a földrajzi távolság szállítási költségvonzata háttérbe szorult, de a távolság, mint információs költségtényező felértékelődött. A földrajzi távolság helyett a pénzügyi piacokon egyre inkább a piaci szereplők relatív földrajzi helyzetére, megközelíthetőségére, illetve a térben való hálózati kapcsolatteremtő képességére helyeződik a hangsúly (*O’ Brien* 1992, *Bernek* 2000). A távolság, nemcsak mint költségtényező, de mint időtávolság is veszített jelentőségéből. Az információs adatátvitelt megtestesítő elektronikus pénzügyi tranzakciók uralkodóvá válásával megszűntek a múltban jelentős időbeli korlátok, amelyek elválasztották egymástól a piacokat. A távolság jelentőségének csökkenésével a távoli telephelyeket is bekapcsoló hálózati gazdaság –, illetve a térbeli kereteket kijelölő kapcsolati tér – szerepe is felértékelődött, másrészt pedig a szomszédság/közelség felértékelődését hangsúlyozza az irodalom (*Lengyel* 2010, *Boschma* 2005). A földrajzi távolság (közelség) mellett az evolucionista közgazdaságtan beszél gazdasági, társadalmi, kognitív, kulturális, szervezeti, szakmai és információs távolságról (az információ formája és intenzitása alapján) is, s mind jelentős (korlátozó és stimuláló) szerepet játszik a pénzpiaci információk terjedésében (*Dusek* 2005, *Boschma* 2005, *Nagy* 2006, *Grote–Taube* 2006, *Lengyel* 2008, 2010, *Lux* 2012). Ez utóbbi a területi koncentrációk gazdasági szerepének, azaz az agglomerációs gazdaságok megerősödését okozza.

A pénzügyi piacokon leginkább az elektronikus információátadás értékelte át jelentősen a fizikai távolság, illetve a földrajzi helyek és központok szerepét. A hagyományos telephelyválasztásnál még meghatározó szállítási költség helyett ezen a piacon tehát az információ költsége vált döntő telepítő tényezővé. A hatékony piac elméletével (*Fama* 1965, *Bélyácz* 2011) szemben *Grosman* és *Stiglitz* (1980) azonban arra az álláspontra jutott, hogy a költség ellenében megszerzett információk miatt a piacok nem lehetnek tökéletesen hatékonyak, azaz az árakban sem tükröződhet minden információ. A hatékony piacoknak ugyancsak ellentmond az információs aszimmetria megléte, ami a pénzügyi piacoknak alapjellemezője. Ezekon a piacokon a tranzakcióban részt vevő felek eltérő informáltsága jelentős mértékben függ térbeli elhelyezkedésüktől. Az információs aszimmetria erősen távolságfüggő, s a távolság növekedésével arányosan nő a piaci szereplők között az információs távolság is (*Faini* et al. 1993, *Porteous* 1995).

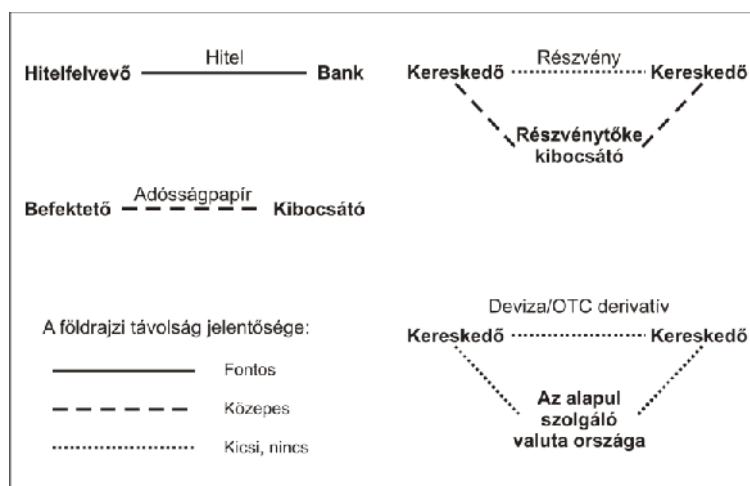
A távolság szerepe – különösen a minőségi információk megszerzése tekintetében – továbbra sem csökken. Minél több *rejtett tudást* igényel egy tranzakció, annál közelebb települnek egymáshoz az ügyfelek, mivel az itt generálódó információ értéke a távolsággal csökken (Grote 2003). Az információ távolsággal arányosan növekvő költségét nehéz pontosan kalkulálni, részben a *rejtett tudástartalom, illetve a piacok eltérő kulturális és jogi környezete miatt*.

Az egyes pénzügyi piaci szegmensek osztályozhatók a *földrajzi közelség/távolság* változó jelentősége alapján is (1. ábra). Az egyes piaci szegmensek térbeli koncentráltsági foka, illetve távolságérzékenysége erősen különböző, ugyanakkor a távolság árképző és információs szerepe mindegyik szegmensben tetten érhető. Amíg a derivatív és a devizapiacok mutatják a legerősebb koncentráltságot, addig a banki hitelezés a legkevésbé koncentrált ágazat. A földrajzi közelség jelentősége továbbra is a bank és a hitelező közötti kapcsolatokban a legerősebb.

A távolságtényező a tőkebefektetések elméletében is megjelenik. Ennek köszönhetően a befektetők a hazai piacon meglévő információs előnyeiket igyekeznek kihasználni, amikor befektetési portfóliójukat állítják össze (homebias). A tökéletes nemzetközi tőkemobilitás elméletét cáfoló ún. *Feldstein–Horioka (1980) rejtély* szerint a *portfóliobefektetők erős lokalizációs preferenciájuk* miatt a hazai megtakarítások többségét azok származási országában

1. ábra

A pénzügyi termékek földrajzi koncentráltsága: a földrajzi, az intézményi és a kulturális közelség szerepének jelentősége

Forrás: Gál, 2010.

fektetik be. A *hazai piacok iránti részlelhajlást (home-bias)* – a külföldi befektetési hozamok magasabb potenciális megtérülési rátája ellenére – számos tényező indokolja: a nemzetközi befektetések nagyobb volatilitása, magasabb tranzakciós költsége, az adórendszer és a vásárlóerőpartitás eltérései és a kulturális tényezők. Az amerikai befektetők körében végzett vizsgálat kimutatta, hogy különösen a kisbefektetők a hozzájuk közelebb eső eszközökbe fektetnek szívesen. Az amerikai kisbefektetők részvényportfolióinak 85%-a hazai papírokból állt, részvényportfolióik harmadát olyan vállalati papírokból tartják, amelyek székhelye a befektetők 250 km-es körzetében található, holott ezeknek a vállalatoknak az aránya az amerikai piacon csak 10% (Gál 2010). Ugyanakkor ez a távolság általában nagyobb a nagybefektetők esetében. A hazai piacon belül a befektetők a hozzájuk földrajzilag közelebb eső alapkezelőket preferálják. A magyarázat egyszerű, a befektetők helyi részvénypiac, illetve a hozzájuk földrajzilag közel eső papírok iránti preferenciája a megszerzhető információk megbízhatóságában gyökerezik. A távolsággal nemcsak az információk értéke csökkenhet, de megnő a részvénykibocsátók és a befektetők közötti ügynökprobléma veszélye is. Még a legnagyobb nyugdíjalapok helyi befektetéseit is egyfajta hozamfelárral jutalmazza a piac, mivel a vállalati központok és a kereskedők (brókerek) közötti földrajzi közelség pozitív korrelációt mutat a kapcsolat és a hozamok eredményességét tekintve (Coval–Moscowitz 1999). Wójcik (2002) európai vizsgálatai is megerősítették, hogy a határon átnyúló befektetők a kisebb távolságra lévő befektetési célországokat preferálják.

Az információ térformáló szerepe a pénzügyi piacokon

„A pénzügyi termékeknek pontosan meghatározható az információs tartalma, és ennek alapján az egyes termékeknek erős térbeli kötődésük is van a különböző pénzügyi központok szintjén.” (Gordon Clark – Kevin O’Connor 1997)

„...amíg a technikai infrastruktúra feltételei bárhol megteremthetők, addig a minőségi információ megszerzéséhez és feldolgozásához szükséges társadalmi konnektivitást csak a legnagyobb pénzügyi központok biztosíthatják.” (Saskia Sassen 2004)

A pénzügyi piacok egy hatalmas információfeldolgozó rendszernek is felfoghatók, amelyben nemcsak az *információ mennyisége, hanem a költsége és a minősége is* meghatározó. A pénzügyi globalizáció elmúlt sikerévtizedeiben nemcsak a tőkeáramlás akadályai, a vámok és a szállítási költségek csökken-

tek, de a pénzpiaci információkhoz való hozzáférés is könnyebb lett, bizonyos információkhoz való hozzáférés teljesen általánossá vált (részvényárak).

Az információs technológiák nagymértékben kiszélesítették a pénzügyi intézmények földrajzi telephelyválasztásának lehetőségeit. A mainstream megközelítés azt sugallja, hogy napjaink informatikai hálózatai „távolság nélküli virtuális világot” hoztak létre, s ebben a virtuális térben nem érzékelhető, hogy az üzleti partnerek éppen hol helyezkednek el ebben a térben. Más szóval a kommunikációs technológia a vállalatok számára elvileg egyre szélesebb lehetőséget kínál a földrajzi telephelyválasztás tekintetében. A kérdés az, hogy létezik-e valójában ez a „helyfüggetlen” távolsági együttműködés?

A földrajzi (telep)hely szerepe legalább két szempontból mégis meghatározó maradt. Egyfelől, azok a központi helyek, amelyek képesek kiaknázni az információk által nyújtott előnyöket, „fontos helyekké”, a világ vezető pénzügyi központjaivá váltak. Ezek a térben egyenlőtlenül elhelyezkedő hálózati csomópontok monopolizálják az információt és ellenőrzést gyakorolnak a pénzügyi piacok telephelyei felett. Másfelől, paradox módon éppen a szolgáltató tevékenységek decentralizációja igényli a stratégiai tevékenységek és a vállalati kontrollfunkciók e központokban történő összevonását. A piacoknak tehát továbbra is szükségük van olyan központokra, ahonnan a tevékenységüket irányíthatják (Sassen 1999, 2004). Továbbá a pénzügyi piacok esetében a tevékenységek agglomerálódásából származó méretgazdaságossági és agglomerációs előnyök kihasználásának meghatározó a szerepe. A hatékony piacok elmélete is feltételez egyfajta piaci agglomerálódást, ugyanis kimondja, hogy minél több a jól informált piaci szereplő, illetve minél gyorsabb az információ terjedése, annál hatékonyabb a piac, s annál gyorsabban képes az új információkra árváltozással reagálni (Bélyácz 2011, Fama 1970).

Napjainkban paradox módon az információ költsége vált meghatározó telephelyképző tényezővé. Bár a hatékony piac elmélete a bőségesen és költségmentesen rendelkezésre álló információban hisz, ugyanakkor az információnak nemcsak a megszerzése, de a feldolgozása, azaz az adathalmaz tudássá történő konvertálása és az ezt követő befektetési döntések is jelentős tranzakciós költségeket generálnak (Bélyácz 2011). Amíg a standard információ lényegében napjainkra globálissá vált, a digitális technológiának köszönhetően bárholonnan elérhető, addig a nem szabványosított, rejtett tudást tartalmazó minőségi információk továbbra is csak néhány központban koncentrálnak. A legnagyobb központok tudják csak biztosítani a minőségi információ feldolgozásához szükséges globális összekapcsoltságot biztosító infrastruktúrát, illetve az erre épülő komplex irányítási és ellenőrzési funkciót, valamint a kapcsolódó urbanizációs előnyöket és a helyi társadalom által biztosított kapcsolati közelséget (Sassen 2004). A minőségi információ tehát továbbra is csak

a legnagyobb szolgáltatók intézményi háttérével, illetve magas költséggel megszerezhető, így csak *néhány globális pénzügyi központban hozzáférhető költséges piaci prémium maradt* (Gál 2010).

Az is nyilvánvaló, hogy csak az általános és standardizált információkhoz való hozzáférés lehetőségei váltak könnyebben elérhetővé, azaz minél komplexebb egy tranzakció, annál fontosabb a földrajzi közelség. A legnagyobb nemzetközi pénzügyi központokban a rejtett (tacit) tudás megszerzésében a bennfentes információszerzés „informális csomópontjai” (konferenciák, üzleti vacsorák, szektorális találkozók, klubok, szabadidős fórumok, információs barter hálózatok) is sokkal nagyobb szerepet játszanak (Grote 2003, Gál 2010).

A pénzpiacok koncentrációi egyre inkább a globális (és nemzetállami) térben elhelyezkedő, abból kiemelkedő, nemzetközi funkciókkal rendelkező *világvárosi-nagyvárosi agglomerációkhoz* kötődnek. Ezzel magyarázható – a korábban is jelentős – pénzügyi központok (New York, London) globális központokká alakulása. A pénztőke tehát nem vált „helynélkülivé”, sőt a tőke továbbra is erősen kötődik bizonyos központokhoz, ahonnan kiszolgálják a globális ügyfeleiket, illetve a tőke innen áramlik szét a pénzpiaci tér csatornáin keresztül. Piaci sokkhatások, válságok esetén a tőke a kockázatosabb piacokról mindig ezekbe a menedéket nyújtó központokba húzódik vissza, amelyek koncentrációja ezáltal még nagyobb lesz (Pryke–Lee 1995).

Agglomerálódás és fragmentálódás a pénzügyi piacokon

„Az információs és kommunikációs technológiák, amelyekről azt gondolhatnánk, hogy csökkentik a pénzügyi tér hagyományos központjainak jelentőségét, végső soron e központok megerősödéséhez, s ezáltal a térbeli polarizációhoz járulnak hozzá.” (John Kay 2001)

A technológia bár nem lenne akadálya a pénzügyi tevékenységek „szétszóródásának” – a jóslat általános decentralizáció mégsem következett be. Az elektronikus hálózati összekapcsoltság ellenére továbbra is szükség lesz a pénzügyi központok fizikailag lokalizálható telephelyeire. Bár a pénztőke mozgása egyre szabadabbá vált az utóbbi évtizedekben, de a társadalmi tőke továbbra is erősen helyhez kötött maradt, s ebben a fejlődéstörténeti előzmények („útfüggőség”) meghatározott (Kay 2001).

Napjaink regionális gazdaságtani irodalmának állandó témája a *dekoncentrációs és koncentrációs folyamatok arányainak alakulása*. Amíg a hipergloba-

lista nézet képviselői a földrajzi tér szerepének csökkenését, a hagyományos központi helyek szerepének megszűnését a szolgáltatók térbeli korlátoktól mentes világméretű expanziójában vélik felfedezni (*Ohmae* 1990, *O'Brien* 1992), addig az új gazdaságföldrajz a koncentrációs (agglomerációs) és dekoncentrációs (spreading) hatások egyensúlyán nyugszik (*Krugman* 1999). A pénzügyi piacokat vizsgálva is azt látjuk, hogy a dekoncentrációs tendenciák ellenére a *pénzügyi szolgáltatások és intézményeik nagyfokú koncentrációja és agglomerációja nem csökkent*. A szabad telephelyválasztás ellenére a vállalatok többnyire olyan helyekre telepítik egységeiket, ahol más vállalatok, szolgáltatók is, koncentrálnak. Ezekben a meglévő központokban, gazdasági agglomerációkban nemcsak az üzleti szolgáltatások, hanem a szakértelem is koncentrálnak, s ezekből távolságra tekintet nélkül könnyen elérhetőek az ügyfelek. A pénzügyi piacok működése a digitális korszakban is sokféle erőforrástól és feltételtől függ. Láthattuk, hogy a forgalmi funkciók és társadalmi tőke mellett az *információ vált az egyik legfontosabb (pénzügyi) központképző tényezővé* a pénzügyi piacok agglomerációjának folyamatában. Az információknak nemcsak a mennyisége, költsége, hanem a minősége és *térbeli koncentrációja* is meghatározó. Megállapíthatjuk, hogy az információs technológia pénzpiaci alkalmazásával a szupergyors sebességűvé növelt tőkemozgások nem szüntették meg, s nem is csökkentették az erőforrások méretgazdaságos koncentrációjának és térbeli agglomerációjának a fontosságát, inkább csak átszervezték a piaci szereplők közötti kapcsolatokat (*Gál* 2010).

Arrow és Debreu (1954) a pénzpiaci közvetítés szükségességét – az áru- és szolgáltatási piacok tökéletlen elrendeződéséből – magyarázó elmélete is azt bizonyítja, hogy a pénzpiacok tranzakciós költségei – hozzátehetjük, bizonyos kockázataik is – akkor csökkenthetők, ha a tranzakciók minél közelebb kötetnek a piaci központokhoz. A pénzügyi piacoknak ezek a központi helyei a különböző pénzügyi eszközökre vonatkozó komplexebb információk nyújtására képesek, így esetükben az információs kockázatok jóval kisebbek, mint a kizárólag elektronikus úton mozgó információk esetében.

A koncentráció mellett a *decentralizációs, dekoncentrációs erők* (pl. a méretgazdaságossági hátrányok, immobil tényezőkhöz hozzáférés, negatív externáliák) is szerepet játszanak telephelyi decentralizációk, illetve az új pénzügyi telephelyek kialakulásában. Másfelől, a globális szolgáltatóknak az az igénye, hogy egyszerre több piacon jelen legyenek, újabb és újabb telephelyekkel bővülő hálózataik kiépítésére sarkallja őket. A térben szórtan elhelyezkedő ügyfelek keresletének kielégítése és a személyes kapcsolattartás igénye mellett a helyi információkhoz való hozzáférés, a különböző időzónák kereskedési információihoz való közvetlen hozzáférés igénye is a decentralizáció elősegítésének másik indoka. Emellett a magas működési költségek, ame-

lyek az egyre növekvő irodabérleti árakból és a munkaerő költségekből tevődnek össze, elősegítik bizonyos, kevésbé magas hozzáadott értékű háttértevékenységeknek a kisebb működési költségű szolgáltató háttérközpontokba (back office) történő kiszervezését. A szolgáltatások értékláncainak vertikális szétDarabolása (fragmentálódása) és telephelyeik külföldre történő kihelyezése egyaránt *költségcsökkentést és a piaci kockázatokat szétterítő* megoldásokat kínál a pénzügyi piac szereplői számára (Jones–Kierzkowski 2005, Gál–Sass 2009, Sass–Fífeková 2011). Amellett a technikai innovációk nemcsak a globális kommunikációt javították, illetve a termelőegységek optimális méretét csökkentették, de a kockázatkezelés technikáival kombinálva a földrajzilag (szórt) pénzügyi szolgáltatói hálózatok létrehozását is lehetővé, illetve a vállalati költségcsökkentés szempontjából elengedhetetlenné is tették (Clark–Freeman 2008).

A területi egyenlőtlenségek és a pénzügyi rendszer kapcsolata

„Az országhatárok – néhány kivétellel – leomlottak a pénz szabad áramlása előtt. Ugyanakkor tovább élt egy jelentős, ám kevésbé látványos tényező: megmaradtak a regionális különbségek; bár globálissá vált a pénzpiac, de az egyes régiók között jelentős kamatkülönbségek vannak – olykor egyes országok között is. Csakhogy épp ezek a különbségek mozgatják a pénzpiacot.” (Almási Miklós 1995)

A pénzügyi transzferek regionális egyenlőtlenségeinek megoszlása a pénzügyi rendszer adott szintjének megfelelően egy országon belül is nagy területi különbségeket eredményezhetnek a finanszírozási forrásokhoz való hozzáférést illetően (Porteous 1995, Mazucca 1993, Dow 1999, Alessandrini–Zazzaro 1999, Gál 2000b, 2005).

A pénzügyi transzferek regionális egyenlőtlenségeire megoldást hosszabb távon csak a bankrendszerek intézményi és irányítási rendszerének átalakítása hozhat, ahol a kedvezőtlenebb helyzetű régiók, országok fejlődésének leginkább megfelelő intézményszervezési formák meghatározása kulcsfontosságú.

A pénzügyi globalizáció keretrendszerét megalapozó *neoklasszikus elméletek* szerint nemcsak a piac működése, de a pénzügyi intézmények térbeli eloszlása is optimális, s a tőkeáramlások mindig a területi különbségek régiók közötti kiegyenlítődése irányába hatnak. A globális és integrált európai pénzpiacok kialakulásával érezhető nyomás alá kerültek a helyi és regionális pénzpiacok, s mindez a helyi gazdaság és a perifériák lakói számára a fejlettebb ré-

giókban működő, illetve globális (multinacionális) szervezetektől való függőséget vetíti előre.³

A *lokális elméletek* (Chick–Dow 1988) az egyenlőtlen térbeli pénzmozgásokat a pénzpiacok alapvető sajátosságaként fogja fel, s leginkább a hitelnyújtás területi különbségeit vizsgálják, beemelve a likviditási preferencia elméletét a pénzügyi szektor térbeli egyenlőtlenségeinek vizsgálatába. Az ún. likviditási preferencia⁴ következtében megindul a tőkeáramlás a perifériák felől a centrumrégió, illetve a pénzügyi központok irányába, mert a hasonló befektetésekhez (hozam, kockázat stb.) a centrumokban magasabb likviditás kapcsolódik (Dow 1990). Következésképpen, ezen régiók megtakarításai (betétállománya) a magterületekre áramlanak.

Ez a visszaosztás azonban gyakran a centralizált bankhálózatokon belül megfigyelhető információs aszimmetria miatt nem alakul ki. A központ ugyanis nem rendelkezik helyi információkkal. Nő az ellenőrzés (monitoring) távolsága, ami hosszabb távon térbeli racionalizálást követel. Továbbá, a nagybankok a fiókhálózat távolabbi pontjainál felmerülő nagyobb tranzakciós, információs és monitoring költséggel csak drágább hitelt tudnak nyújtani a vidéki kis- és középvállalkozásoknak. Mindez tovább rontja a vidék, a régiók hitel hozzáférhetőségi lehetőségét (McKillop–Hutchinson 1991).

A fentiek miatt a centrumtérsegek pénzközpontjaiban székelő bankok forráselszívó hatást produkálnak, miközben több hitelforráshoz jutnak, és piaci pozíciójuk erősödik. Mindez a perifériák pénzügyi diszkriminációját erősíti, illetve a régiók gazdasági fejlődésének lelassulását, és végső soron a régiók területi polarizációját eredményezi (Chick–Dow 1988). Ezt tovább fokozhatja a centrum–periféria közötti információs aszimmetria (azaz nagyobb hitelkockázat), a perifériák fiókjainak korlátozott döntési jogköre, valamint egy esetle-

³ Ebben a helyzetben ösztönös reflex a helyi önffinanszírozás módjainak a keresése a helyi gazdaság életképességének megőrzése érdekében. A nemzetállamok mindenkori kormányai számára ez komoly terhet ró. Ugyanis el kell dönteniük, hogy a – különösen a felzárkózó duális gazdaságokban, mint Magyarországon is – a helyi önszerveződések, vagy a határokat átszelő multinacionális szerveződések mozgásterét segítik. A nagy kérdés az optimális egyensúly megtalálása két szféra között.

⁴ Az elmélet szerint a bankrendszer kiteljesedő integrációjával a pénzügyi intézmények szerzetileg egyre centralizáltabbá, illetve térbeli elhelyezkedésüket tekintve is egyre koncentráltabbá válnak. Az eszközállomány és az intézmények központi régiókban történő nagyfokú koncentráltsága magasabb likviditást biztosít a centrumrégióban, ami a helyi, akár a centrumon kívül élő befektetőket a központi régiókban elérhető befektetésekre sarkallja. Ennek az ún. likviditási preferenciának következtében megindul a tőkeáramlás a perifériák felől a centrumrégió irányába. A perifériák eszközeinek alacsonyabb likviditása csökkenti a helyi hitelfelvételi kedvet, illetve a helyi pénzügyi eszközökbe történő befektetési hajlandóságot, ami a helyi pénzügyi piacok iránti bizalmatlanság növekedéséhez, illetve a tőke kiáramlásához vezet.

gesen felmerülő tudatos diszkrimináció okozhat problémát. Ezek megtestesülési formája a magasabb hiteldíj, és az alacsonyabb hitelezési volumen.

A magterületek bankjai gyakran területileg *de facto* nem az egységes kamatszinten hiteleztek, mivel a centrum–periféria távolság kapcsán felmerülő *információs aszimmetriát* gyakran a centruménál pontatlanabb hitelkihelyezés, és emiatt magasabb kamatfelár kíséri. Az információs aszimmetria ugyan csökkenthető a fiókok periférikus régiókba történő telepítésével, de továbbra is korlátozott maradhat a kihelyezett hitel mennyisége.

Az előbbiek fényében a helyi hitelintézetek helyi-térségi és kapcsolati beágyazottsága helyzeti előnyt jelenthet a szövetkezeti banktípus és a periféria számára.

A pénzügyi intézetek szerepe a helyi gazdaságfejlesztésben

„Szegénység nem azért létezik, mert telhetetlen bankárok kizsákmányolják a szegényeket. A szegénység sokkal inkább a pénzügyi intézmények hiányára vezethető vissza.” (Niall Ferguson 2009)

A fejlett pénzügyi és üzleti szolgáltatások azonban az egyes térségek, régiók gazdasági fejlődésének, versenyképességének olyan meghatározó elemeivé léptek elő, amelyek hosszabb távon jelentős mértékben befolyásolhatják a területi differenciák kialakulását. A piacok térbeli szegmentáltságából következően a régiókban működő bankok (akár helyi, illetve fiókinézetek) szerepe meghatározó a helyi szereplők pénzügyi elzártságának oldásában.

A posztkeynesiánus szakirodalom a túlcentralizált térszerkezettel rendelkező pénzügyi rendszerek által indukált területi egyenlőtlenségeket hangsúlyozza, amely szerint a magas tőkekoncentráció jellemző a gazdasági magterületek központjaiban, a városhierarchia csúcsain (Porteous 1995, Gál 2012a). Ez együttjár a kis- és középvállalatok, valamint a pénzügyi központoktól távol eső régiók alulfinanszírozottságával. Ilyenre számos példát találni, akár az Egyesült Királyságban, de még a decentralizáltabb térszerkezettel és többpólusú pénzügyi központrendszerrel rendelkező Németországban is (Klagge–Martin 2005, Gál 2010).

A finanszírozás térbeli koncentrációja látszólag ellentmond a neoklasszikus gazdasági elméleteknek. Ez azonban könnyen feloldható az ilyen modellek keretein belül is, ha elfogadjuk, hogy a hitel-kihelyezési döntések során a rendelkezésre álló információ mennyisége és megbízhatósága a hitelfelvevő és a finanszírozó közötti növekvő távolsággal csökken. Myers (1984) *pecking order elmélete* szerint a növekvő bizonytalanságú hitelkihelyezés növekvő

kockázatot jelent, ami csökkenti a megtérülések valószínűségét. Így a területileg koncentrált pénzügyi piacok elsőként a pénzügyi központ közelében jelentkező hitelkeresletet elégítik ki, és csak ezt követően lépnek a távolabbi régiók (perifériák) keresletének kielégítése irányába.

A pénzügyi központoktól való nagyobb távolságból fakadó információs és tranzakciós költségek nem teszik lehetővé – elsősorban a kis- és középvállalkozások számára – e központok piacaihoz való közvetlen hozzáférésüket. A helyben működő bankok így a legfőbb (sokszor az egyetlen) csatornaként szolgálnak a KKV-k pénzügyi szükségleteinek kielégítésében (Gál 2012b).

Berger és Udell (1995) vizsgálatai igazolták, hogy a nagyobb bankok kevésbé érdekeltek a kockázatosabb kisvállalati hitelezésben. Habár Magyarországon a bankszektor az ezredfordulót követően nyitott a KKV-k irányába, lemaradásuk továbbra is jelentős. A külföldi bankok dominanciájával jellemezhető duális bankrendszerű (pl. kelet-közép-európai) országokban, ahol a hazai tulajdonú helyi (nem országos hálózatos) bankok piaci súlya kicsi, s a külföldi tulajdonban lévő kereskedelmi bankok dominanciája meghatározó, a kereskedelmi bankok arányaiban kevesebbet hiteleznek a KKV-szektorban (Gál 2012b).

A kereskedelmi banki dominanciájú duális bankrendszerek erősítik a *pénzügyi kirekesztés* (financial exclusion) folyamatát, azaz bizonyos társadalmi csoportoknak (társadalmi kirekesztés), illetve térségeknek (rurális perifériák, kistelepülések, városnegyedek) a pénzügyi szolgáltatásokból való kizárását (Alessandrini–Zazzaro 2009, Dymski 2005, Gál 2005). A szövetkezeti hitelintézetek a mozgalom 19. századi megszületésekor, illetve napjainkban is alkalmasak lehetnek arra, hogy a pénzügyi kirekesztés által érintett ügyfeleket a pénzügyi rendszerbe integrálják.

A perifériák hitelhez való korlátozott hozzáférését hangsúlyozza Dow (1990) *likviditási preferencia* modellje. A likviditási preferencia elmélet (Chick–Dow 1988) szerint a befektetők a likviditást részesítik előnyben azonos hozamszint és kockázat mellett. Emiatt, mivel a pénzügyi központokban magasabb a befektetések likviditása, ezért a centrumrégiók elszívják a perifériák megtakarításait. A tőke centumból való „visszacsatornázására” csak akkor van lehetőség, ha a centrum befektetési lehetőségei telítődtek, vagy a vidéki befektetések kockázata alacsonyabb, vagy hozamszintje magasabb. Az elmélet következménye, hogy a periférikus régiók hitelellátottsága alacsonyabb, mint a centrumé, s e régiók forrásai (betétállománya) a magterületekre áramlanak, így a centumból való „visszaosztás” nélkül a periférikus régiók tőkehiányosak maradnak.

A 2007 óta tartó globális pénzügyi válság újra felvetette ezt a kérdést, ami az eddigi pénzügyi rendszermodellek újragondolását is megköveteli. Az önfü-

nanszírozás növelésének kényszere a nemzeti, illetve a helyi banki struktúrák megerősítésének irányába mutat. A válság nyomán egész Európában felértékelődnek a nemzeti, illetve a helyi-regionális kötődésű pénzügyi struktúrák (Gál 2012b). A helyi-regionális beágyazottságú retail bankrendszerek (pl. szövetkezeti bankrendszer) decentralizáltsága ebből a szempontból hatalmas versenyelőnyt jelenthet a lokális bankpiacokon. A szövetkezeti mozgalom mindig a válságperiódusokban vált tömegmozgalommá, amikor a meglévő piaci intézmények kudarcot vallanak, az egyének igényeit nem tudják kiszolgálni. Ilyen volt Európában a szövetkezeti pénzügyi intézményülésének korszaka a 19. század derekán. Akkor és a mostani válság során is a pénzügyi központoknak nem marad erejük a perifériákon található helyi-regionális gazdaságok finanszírozására (Gál 2010b).

A 19. század derekán Németországban megszületett a helyi közösségek fejlesztésére önkéntes alapon, alulról létrehozott szövetkezeti hitelintézetek kritikus szerepet töltenek be a vidéki lakosság és vállalkozások pénzügyi szolgáltatásokkal való ellátásában. Ebben a rendszerben a közösség tagjai egyben tulajdonosok is, akik emiatt nem profitkényszer alapján, hanem egy szerves növekedést biztosító profitelvárás mentén működtetik pénzügyi intézetüket, gyakran személyes közbenjárásukkal. Létrejöttük alapvető célja a helyi gazdaság, kis-közepes vállalatok, illetve a helyi közösségek finanszírozása, ami a helyben gyűjtött források bázisán a helyben kihelyezett prudenciális (tőketartalék képzésén alapuló) hitelezést jelenti. Másodlagos cél a növekedés és a működési hatékonyság javítása, valamint a tagok és a helyi közösség erősítése (Fonteyne 2007).

A helyi bankok gazdaságfejlesztő szerepét hangsúlyozó megközelítések (CEPS 2010, Porteous 1995) egy része helyi erőforrások és a helyileg beágyazott intézmények szerepét meghatározónak tartják a helyi gazdaság fejlődésében, a regionális növekedésben, a tőkeforrások régióból – országos bankok fiókhálózatán keresztül – történő kiszivattyúzásának megakadályozásában (Gál 2000, Gál et al. 2002). Hakenes és társai (2009) által végzett németországi vizsgálatok szoros kapcsolatot találtak a szövetkezeti/takarékbankok aktivitása és a regionális növekedést indukáló KKV hitelezés között, s ez a kapcsolat erősebb volt a fejletlenebb régiókban. Ugyanakkor nem vonva kétségbe a szövetkezeti bankok „minőségi” szerepét a KKV-k hitelezésében, csak kevés a bizonyíték a helyi gazdaság fejlesztésében játszott meghatározó szerepükre. A szövetkezetek gazdaságfejlesztő értékkelve Ferri és Messori (2000) vizsgálata megállapította, hogy bár ügyfélbankok (szövetkezeti bankok) egész Olaszországban működnek, a hitelkihelyezésre csak az északi és középső régiókban vannak pozitív hatással.

A szakirodalomban *a helyileg beágyazottan és decentralizáltan szerveződő szövetkezeti hitelrendszer egyike a pénz- és tőkepiaci koncentráció ellen ható tényezőknek* (Gál 2010, 2012b); annak ellenére, hogy ebben a szektorban is jellemzőek az agglomerációs hatások, amelyek szolgáltatók egymás közeli telephelyválasztásából, koncentrálódásából adódó költségelnyök kihasználásán alapulnak (pl. hálózati integrációk), s ezek elősegítik a vállalatok a külső környezetéből származó agglomerációs elnyök kiaknázását.

A szövetkezeti bankok versenyelőnye a periférián a földrajzi közelségből, tag-tulajdonosi rendszerből és a helyi döntéshozatalból fakad. Ez az információs előny, amelyek az egymást is ismerő tagok és munkavállalók hasznosítanak az ügyfélkiválasztásban, az adósminősítésben és a hitelszerződések ellenőrzésben. Angelini és szerzőtársai (1998) tanulmányukban azt elemezték, hogy az olasz szövetkezeti bankok éppen a társadalmi beágyazottság kapcsán szerzett információ miatt tudnak olyan alacsony kamatmátszú hiteleket nyújtani ügyfeleiknek, amelyeket a kereskedelmi bankok csak a hosszú ideje rendszeresen törlesztő ügyfeleiknek nyújtanak. Számos további tanulmány igazolja, hogy a szövetkezeti, helyhez kötött és relációs (kapcsolati) bankolás az információsaszimmetria csökkentésének hatékony eszköze (CEPS 2010, Ferri–Messori 2000, Sharpe 1990, Guiso et al. 2004). Az erősödő verseny következtében a regionális piacokra belépő kereskedelmi bankok lokális nyereségessége lecsökkent a helyi szövetkezeti bankokhoz képest, amely sok helyi bank számára továbbfejlődési lehetőséget biztosít (Hauswald–Marquez 2000). Ez utóbbiak építhetnek a meglévő helyismeretükre és helyi kapcsolatrendszerükre (relationship banking), lehetőséget teremtve a „házibanki” funkciók ellátása (Burger 2012).

A periférián történő befektetések alacsony likviditása és a kritikus intézményi méretek hiánya mellett további nehezítő tényező, hogy a helyi hitelkihelyezést végző szövetkezeti bank földrajzilag és gyakran szektorálisan nem tudja megfelelő mértékben diverzifikálni hitelkockázatait (Alexopoulos–Goglio 2010, 9). Ezt ugyan a szövetkezeti integráció, egy központi ernyőbank segítségével nyújtott hiteltermékeken keresztül képes mérsékelni, de az merőben átrendezi a helyi bank szerepét, és az információs aszimmetriát növeli. Az ügyfél és a bank központja közötti *funkcionális távolság*⁵ megnövekedése csökkenti az adott szövetkezeti bank helyi gazdaságba-társadalomba való beágyazottságát (Pittaluga et al. 2005, Alessandrini et al. 2009). Hasonlóan a helyi finanszíro-

⁵ A *funkcionális távolság* a bank és a helyi gazdaság közötti ún. gazdasági távolságot/közelséget vizsgálja, ami leginkább a bankok szervezeti/irányítási és döntési mechanizmusainak az adott településen régió belüli beágyazottságát mutatja (Pittaluga et al. 2005, Alessandrini et al. 2009).

zás ellen hat a helyi gazdaság gyengesége (munkanélküliség, vállalatok hiánya stb.), ami csak kockázatos hitelek kihelyezését tenné lehetővé. Összefüggés van a helyi hitelezési aktivitás visszafogása, a bankközi aktivitás erősödése és a helyi versenypiaci környezet között is. *Panzar és Rosse* (1987) vizsgálatai megállapították, hogy a hasonló nagyságú részvénytársasági bankok versenyképebben működnek, mint a szövetkezeti bankok. Mivel a periféria a centrumhoz képest fejletlenebb, a centrumban alacsonyabb kockázat mellett lehet hitelt kihelyezni (a versenykörnyezetet figyelmen kívül hagyva).

Kitekintés

„A pénz központi jelentőséggel bír a térgazdaság folyamatainak megértésében. Nemcsak magának a pénznek van saját földrajza, de a pénz maga is formálja a gazdasági tevékenységek geográfiáját.”
(*Ron Martin* 1999)

A pénzügyi globalizáció technológiai fejlődés által áthatott térbeli folyamatai nem enyhítették a távoli földrajzi helyek között meglévő információs aszimmetriát, és nem növelték a pénzügyi rendszerek stabilitását sem. Ma már a pénzügyi áramlások jelentős része számítógépes rendszereken keresztül, virtuális térben történik, sok helyen például a portfóliók globális diverzifikációjának lehetőségéről beszélnek. Azt gondolhatnánk, hogy ezzel szinte megszűnik a távolság, a „földrajz halálához” érkezünk el. Mégis, a pénzügyi piacok térbeliségének a fontossága növekszik, és ezt a szakma és az elmélet is igyekszik követni. E jelenség mögött sok gyakorlati és technikai ok is meghúzódhat. Továbbra is fontos szerepe van az időzónáknak, és továbbra is akadályozzák az integrációt olyan tényezők, mint a szabályozási és adózási környezet, az adminisztrációs terhek, a vállalati kultúra különbségei, a jelentős tranzakciós költségek és az információs aszimmetria. Cáfolható az a vélemény, amely szerint a fejlődés során a tér elveszíti szerepét, és leértékelődnek a távolság és a térbeli differenciák. A globális pénzügyi központok koncentrációja is bizonyítja a térbeliség szerepét, mivel a helyhez kötött, személyes kapcsolatokon alapuló minőségi információk csak ezekben szerezhetők meg. Sőt, miközben a gazdasági tevékenységek globalizálódnak, a tartós versenyelőny forrásai továbbra is adott földrajzi helyekhez, mint helyi bázisokhoz kötődnek, így összefonódik a globális és a lokális szerveződés. „A földrajzi hely továbbra is létezik, mégha azt az elektronikus piacok világában nehezebb is meghatározni a hagyományos földrajzi módszerekkel. A pénzügyi vállalata-

toknak, egyéneknek, piacoknak, de még az egyes termékeknek is van lokális tudata” (O’Brien 1992).

Az elmúlt évtizedek pénzügyi globalizációhoz kötődő deregulációs és integrálódási tendenciái bizonyos mértékben a nagy nemzetközi hálózatokat működtető univerzális pénzintézetek piaci pozícióit erősítették, s csak a nemzeti piacon működő, jobbára helyi és regionális beágyazottságú pénzintézetek piaci pozícióikat tekintve háttérbe szorultak a globális versenyben. Ugyanakkor azokban az országokban, ahol a szövetkezeti, illetve más területileg beágyazódott pénzintézetek szerepe hagyományosan erős, ott meghatározó részesedésüket, illetve ügyfélkörüket a retail bankpiacon sikeresen megőrizték (Gärtner 2009). A pénzügyi válság következtében azonban újra felértékelődött a „reálgazdaság” iránti elkötelezettségű, helyi-regionális kötődésű, illetve a tradicionális banki üzletágakra koncentráló hitelintézetek szerepe. A válság nemcsak a szövetkezeti hitelintézeti modell stabilitását, illetve növekvő teljesítményeit mutatta meg, de felértékelte a hosszú távú stratégiai szemléletre építő felelős szövetkezeti bankmodellt a kockázatosnak bizonyuló (erkölcsi kockázatot is hordozó) és az ellenőrzési-szabályozási folyamatban jelentős aszimmetriát és ügynökproblémát hordozó kereskedelmi/befektetési banki modellel szemben (Fonteyne 2007).

A regionális tudomány integráló természetéből fakadóan alkalmas arra, hogy hozzájáruljon a pénzügyek kutatásában megmutatkozó diszciplináris és módszertani korlátok leküzdéséhez. A pénzügyi térgazdaságtan a regionális tudomány térszemléletét alkalmazza a pénzügyek területén, komplex áttekintést nyújtva a pénzügyi piacok fejlődésének térbeli kereteiről, a pénzügyi teret leíró új térgazdaságtani elméletekről, a piacok szegmenseinek és a tőkeáramlásoknak a térbeli szerveződéséről, illetve a piacok működését meghatározó központképző koncentrációs és dekoncentrációs folyamatokról. Csak ez a komplex térszemléletű megközelítés képes arra, hogy a pénzügyi piacok egyik leglényegesebb jellegzetességéből, nevezetesen a globalizálódó pénzügyi tér távolságokat relativizáló hatásának és a pénzügyi piaci működés térbeliségének növekvő fontosságából fakadó ellentmondásokra megkeresse a tudományos válaszokat.

Irodalom

- Alessandrini, P. – Zazzaro, A. (1999) A „Possibilist” Approach to Local Financial Systems and Regional Development: The Italian Experience. In: Martin, R. (ed) *Money and the Space Economy*. John Wiley & Sons, Chichester. pp. 71–92.
- Alessandrini, P. – Presbitero, A. F. – Zazzaro, A. (2009) Banks, Distances and Firms’ Financing Constraints. *Review of Finance*. 2. pp. 261–307.

- Alexopoulos, Y. – Goglio, S. (2009) *Financial Deregulation and Economic Distress: Is There a Future for Financial Co-operatives?* Euricse Working Papers. 1
- Almási M. (1995) *Napóra a Times Square-en. A pénz forrдалma az ezredvégen.* T-Twins, Budapest.
- Arrow, K. – Debreu, G. (1954) Existence of equilibrium in a competitive economy. *Econometrica*. 22. pp. 265–290.
- Bélyácz I. (2011) Cáfolja-e a globális pénzügyi válság a hatékony piac hipotézisét? *Jura*. 1. pp. 7–24.
- Berger, A. – Udell, G. (1995) *Universal Banking and the Future of Small Business Lending.* Center for Financial Institutions Working Papers 17. Wharton School Center for Financial Institutions, University of Pennsylvania.
- Bernek Á. (szerk.) (2002) *A globális világ politikai földrajza.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Boschma, R. (2005) Proximity and Innovation: A Critical Assessment. *Regional Studies*. 1. pp. 61–74.
- Burger C. (2012) *Membership Structure and Dividend Payout Policies at Hungarian Cooperative Banks.*
http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1977003 [2012. szeptember 10.].
- CEPS (2010) *Investigating Diversity in the Banking Sector in Europe.* Centre for European Policy Studies, Brussels.
- Chick, V. – Dow, S. (1988) A Post-Keynesian Perspective on the Relation Between Banking and Regional Development. In: Arestis, P. (ed) *Post-Keynesian Monetary Economics.* Edward Elgar, Aldershot. pp. 219–250.
- Clark, G. L. (2000) *Pension Fund Capitalism.* Oxford University Press, Oxford.
- Clark, G. L. – O’Connor, K. (1997) The informational content of financial products and the spatial structure of the global finance industry. In: Cox, K. R. (ed) *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local.* New York, Guilford, pp. 89–114.
- Clark, G. L. – Wójcik, D. – Bauer, R. (2006) Geographically dispersed ownership and inter-market stock price arbitrage – Ahold’s crisis of corporate governance and its implications for global standards. *Journal of Economic Geography*. 3. pp. 303–322.
- Caincross, F. (1997) *The Death of Distance? How the Communications Revolution will Change our Lives.* Orion Business Books, London.
- Clark, G. L. – Wójcik, D. (2007) *The geography of finance: corporate governance in the global marketplace.* Oxford University Press, Oxford.
- Clark, G. L. – Freeman, R. (2008) *The New Economic Geography, International Trade and Global Finance: Towards a Synthesis* (forthcoming).
- Cohen, S. – Maeshiro, A. (1977) The Significance of Money on the State Level. *Journal of Money, Credit and Banking*. 4. pp. 672–678.
- Corbridge, S. – Martin, R. – Thrift, N. (eds) (1994) *Money, Power and Space.* Blackwell, Oxford.
- Coval, J. – Moskowitz, T. (1999) Home bias at home: local equity preference in domestic portfolios. *Journal of Finance*. 54. pp. 2045–2107.
- Dow, S. (1990) *Financial Markets and Regional Economic Development: The Canadian Experience.* Aldershot, Avebury.
- Dusek T. (2004) *A területi elemzések alapjai.* ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 10.)
- Dusek T. (2011) A regionális tudomány frontvonalairól. Gondolatok Lengyel Imre vitaindító tanulmányához. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 197–209.

- Dymski, G. A. – Veitch, J. M. (1996) Financing the future in Los Angeles: Great Depression to 21st Century. In: Dear, M. – Schockman, E. – Hise, G. (eds) *Rethinking Los Angeles*. Sage Publications, Beverly Hills.
- Faini, R. – Galli, G. – Giannini, C. (1993) Finance and development: the case of Southern Italy. In: Giovannini, A. (ed) *Finance and Development: Issues and experience*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fama, E. F. (1965) The Behavior of Stock Market Prices. *Journal of Business*. January. pp. 34–105.
- Feldstein, M. – Horioka, C. (1980) Domestic Saving and International Capital Flows. *Economic Journal*. 358. pp. 314–329.
- Ferguson, N. (2009) *The Ascent of Money: a Financial History of the World*. Penguin Books.
- Ferri, G. – Messori, M. (2000) Bank-Firm Relationships and Allocative Efficiency in Northeastern and Central Italy and in the South. *Journal of Banking and Finance*. 6. pp. 1067–1095.
- Fonteyne, W. (2007) Cooperative Banks in Europe - Policy Issues. *IMF Working Paper*. 07/159.
- Gál Z. (2000a) A regionális tudomány új irányzata: a pénzügyi földrajz. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 9–21.
- Gál Z. (2000b) A regionalizmus kihívásai: a magyarországi bankrendszer fejlődése és területi struktúrája. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 374–396.
- Gál Z. (2005) The Development and the Polarized Spatial Structure of the Hungarian Banking System in a Transforming Economy. In: Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Szörényiné Kukorelli, I. – Timár, J. (eds) *Hungarian Spaces and Places: patterns of Transition*. Centre for Regional Studies, Pécs. pp. 197–219.
- Gál Z. (2010) *Pénzügyi piacok a globális térben. A válság szabdalta pénzügyi tér*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Pénzügy és számvitel).
- Gál Zoltán (2012a) A pénzügyi tér és a regionális tudomány frontvonalai – Lengyel Imre vitaindító tanulmányának apropóján. *Tér és Társadalom*. 1. pp.
- Gál Z. (2012b) A hazai takarékszövetkezeti szektor szerepe a vidék finanszírozásában. *Területi Statisztika*. 5. pp. 437–460.
- Gál, Z. – Sass, M. (2009) Emerging new locations of business services: offshoring in Central and Eastern Europe. *Regions*. 274. Summer. pp. 18–22.
- Gärtner, S. (2009) *Balanced Structural Policy: German Savings Banks from a Regional Perspective*. WSBI and ESBG, Brussels.
- Gazsó F. – Laki L. (2004) *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág Kiadó.
- Gorman, S. – Malecki, E. (2001) Maybe the Death of Distance, But Not the End of Geography: The Internet as a Network. In: Leinbach, T. R. – Brunn, S. D. (eds) *Worlds of Electronic Commerce: Economic, Geographical and Social Dimensions*. John Wiley, New York. pp. 87–105.
- Grossman, S. – Stiglitz, J. (1980) On the Impossibility of Informationally Efficient Markets. *American Economic Review*. 3. pp. 393–408.
- Grote, M. H. (2003) Distance in Finance – an Overview. In: Thierstein, A. – Schamp, E. W. (eds) *Innovation, Financial Industry and Space*. Institut für Wirtschafts- und Sozialgeographie, Frankfurt am Main. pp. 45–57.
- Grote, M. H. – Florian, A. T. (2006) Offshoring the Financial Services Industry: Implications for the Evolution of Indian IT Clusters. *Environment and Planning A*. 7. 1287–1305.
- Guiso, L. – Sapienza, P. – Zingales, L. (2004) Does Local Financial Development Matter? *Quarterly Journal of Economics*. 3. pp. 929–969.
- Haggett, P. (2006) *Geográfia. Globális szintézis*. Typotex Kiadó, Budapest.

- Hakenes, H. – Schmidt, R. H. – Xie, R. (2009) *Regional Banks and Economic Development: Evidence from German Savings Banks*.
http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1343048 [2012. szeptember 10.]
- Hauswald, R. – Marquez, R. (2000) Relationship Banking, Loan Specialization and Competition. Proceedings, Federal Reserve Bank of Chicago, issue May. pp. 108–131.
- Jones R. W. – Kierzkowski, H. (2005) The role of services in production and international trade: A theoretical framework. In: Rodney F. – Kreickemeier, U. (eds) *Recent Developments in International Trade Theory*. Edward Elgar. pp. 308–348.
- Kay, J. (2001) Geography is still important. Financial Times. January 10.
- Kindleberger, C. (1974) *The Formation of Financial centers: A Study in Comparative Economic History*. Princeton Studies in International Finance. 36. Princeton University Press, Princeton.
- Klagge, B. – Martin, R. (2005) Decentralised versus Centralised Financial Systems: Is there a Case for Local Capital Markets? *Journal of Economic Geography*. 5. pp. 387–421.
- Krugman, P. (1991) *The Geography of Trade*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts – London, England.
- Krugman, P. (1999) The role of geography in development. *International regional Science Review*. 2. pp. 142–161.
- Labasse, J. (1974) *LEspace Financier*. Colin, Paris.
- Lengyel I. (2010) A regionális tudomány „térnyerése”: Reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*. 3. pp. 11–40.
- Lux G. (2012) A gazdaság szerepe a városi térségek fejlesztésében: a globális kihívásoktól a fejlesztéspolitikáig. In: Somlyódy Péter E. (szerk.) *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései. Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. Publikon Kiadó, Pécs. pp. 67–89.
- Martin, R. (ed) (1999) *Money and the Space Economy*. John Wiley & Sons, Chichester.
- Mazucca, R. (1993) A bankhálózat területi szervezete Olaszországban. In: Horváth Gy. (szerk.) *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 307–317.
- McKillop, D. – Hutchinson, R. (1991) Financial Intermediaries and Financial Markets: A United Kingdom Regional Perspective. *Regional Studies*. 6. pp. 543–554.
- Moore C. L. – Nagurney A. (1989) A general equilibrium model of interregional monetary flows. *Environment and Planning A*. 21. pp. 397–404.
- Myers, S. C. (1984) The capital structure puzzle. *The Journal of Finance*. 3. pp. 575–592.
- Myrdal, G. (1957) *Economic Theory and Underdeveloped Nations*. Duckworth. London.
- O’Brien, R. (1992) *Global Financial Integration: The End of the Geography*. Pinter Publishers Limited, London.
- Ohmae, K. (1990) *The borderless World: Power and strategy in the interlinked economy*. Collins, London.
- Panzar, J. C. – Rosse, J. N. (1987) Testing for “Monopoly” Equilibrium. *Journal of Industrial Economics*. 4. pp. 443–456.
- Pittaluga, G. B. – Morelli, P. – Seghezze, E. (2005) Fondamenti teorici della Corporate governance e comportamento delle Banche Popolari. In: De Bruyn, R. – Ferri, G. (eds.) *Le Banche Popolari nel localismo dell'economia italiana*. Edicred, Rome.
- Porteous, D. (1995) *The Geography of Finance*. Aldershot, Avebury.
- Pryke, M. – Lee, R. (1995) Place your bets – towards an understanding of globalization, socio-financial engineering and competition within a financial center. *Urban Studies*. 2. pp. 329–344.
- Richardson, H. W. (1973) *Regional Growth Theory*. Macmillan, London.

-
- Roberts, R. B. – Fishkind H. (1979) The role of monetary forces in regional economic activity: an Econometric Analysis. *Journal of Regional Science*. 19. pp. 15–29.
- Rockoff, H. (1977) Regional Interest Rates and Bank Failures, 1870–1914. *Exploration in Economic History*. 14. pp. 76–91.
- Sass, M. – Fifečkova, M. (2011) Offshoring and outsourcing business services to Central and Eastern Europe: Some Empirical and Conceptual Considerations. *European Planning Studies*. 9. pp. 1593–1609.
- Sassen, S. (1999) Global Financial Centres. *Foreign Affairs*. 1–2. pp. 75–87.
- Sassen, S. (2004) The Embed dedness of Electronic Markets: The Case of Global Capital Markets, In: Knorr, K. – Preda, A. (eds.) *The sociology of financial markets*. Oxford University Press, Oxford.
- Sharpe, S. A. (1990) Asymmetric Information, Bank Lending, and Implicit Contracts: A Stylized Model of Customer Relationships. *Journal of Finance*. 4. pp. 1069–1087.
- Tranos, E. – Nijkamp, P. (2012) The Death of Distance Revisited: Cyberplace, Physical and Relational Proximities. *Tinbergen Institute Discussion Papers*. 066/3.
- Wójcik, D. (2002) Cross-border corporate ownership and capital market integration in Europe: evidence from portfolio and industrial holdings. *Journal of Economic Geography*. 2. pp. 455–491.
- Wójcik, D. (2011) *The Global Stock Market: Issuers, investors and intermediaries in an uneven world*. Oxford University Press.

A DUNA RÉGIÓ GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK GEOPOLITIKAI HÁTTERE

Hardi Tamás

Napjainkban úgy látjuk, hogy a Duna mint természeti erőforrás, nagyon gyengén hasznosult a gazdasági terünk kialakulásánál Közép- és Délkelet-Európában. Ha Európa más nagy folyóit nézzük (pl. Temze, Rajna, Szajna, Loire) olyan térségi gazdasági kapcsolatokat találunk, amelyek valamikor a vízi szállítási rendszereken alakultak ki. A Duna esetében ilyen kapcsolatrendszert alig találunk. Ennek fontos, de természetesen nem egyetlen okát abban látjuk, hogy nem jött létre megfelelő gazdaságtörténeti időben egy olyan víziút-hálózat (folyó, mellékfolyók, csatornák, más közlekedési módokkal összekapcsoló csomópontok rendszere), amely a vízi közlekedés adta lehetőségeket hatékonyan kihasználhatta, s így a térségi gazdasági kapcsolatok kialakulását segítette volna. A Duna lényegében egy rendkívül hosszú tranzitút maradt, amely középső és alsó szakaszán fejletlen térségeket szel át, s köti össze a fejlett térségeket a tengeri forgalommal (azt is meglehetősen gyér kapacitásokkal). A belső használata csekély maradt. Ennek okait több irányból kereshetjük, megtalálhatjuk azokat a természeti adottságokban (rossz irány, egyes szakaszokon nehéz hajózhatóság), gazdaságtörténeti kérdésekben (amikor a folyó fejlesztését kívánta volna a gazdaság, akkor sok szempontból erősebb volt a vasútfejlesztési lobb, kisállami kompetitív nemzetgazdaságok alakultak ki). Jelen tanulmányunkban elsősorban azokat az okokat vizsgáljuk, amelyek a Duna-térség geopolitikai viszonyaiból származnak. Ennek kiemelt jelentősége van a Duna esetében, hiszen a világ legmegosztottabb folyóvize és vízgyűjtő területe politikai értelemben. Mindezekhez először azt vizsgáljuk meg, hogy a folyóvízi szállítással kapcsolatban milyen fejlesztési igények merültek fel, majd megvizsgáljuk azokat a geopolitikai körülményeket, amelyek a fejlesztéseket orientálhatták vagy akadályozhatták.

A folyóvíz, víziút-hálózat funkciói

Valójában öt olyan irányt fogalmazhatunk meg, amelyben a vízi út a gazdasági-társadalmi teret formáló erővé válhatott. Ezek általában is igazak lehetnek egy folyó használatára különböző gazdaságtörténeti körülmények között:

A gabonaszállítás a termőhely és a központi piaci térségek között

A folyó a tradicionális társadalom és gazdaság körülményei között az agrár-perifériák termékeinek piacra jutását segítette a központi területek irányában (Gráfik 2004). A Duna esetében ez a kereskedelem a 18. század végétől a Bécs és Pest közötti centrumtársaság, valamint az Alföld gabonatermő vidékei között jött létre. Nem kedveztek azonban ennek a forgalomnak a folyó földrajzi körülményei: a centrumtársaság az alföldi termőhelyekhez képest a folyón felfelé helyezkedett el, ami megnehezítette a szállítást (a gőzhajó elterjedése előtt emberi erővel vagy igavonó állattal vontatott uszályokat lehetett használni). Mindemellett fontos probléma volt, hogy a termőterületek vízi utakkal való feltártsága gyenge volt. Az Alföld jelentős részéről a központ csak a Tisza–Titel–Duna útvonalon keresztül volt elérhető, s így a szállító hatalmas kerülő megtételére kényszerült. Hasonló volt a helyzet a Dráva vagy a Száva mentén elhelyezkedő területek és a központ kapcsolatában is. Tehát mellékfolyóink iránya jelentős mértékben megnövelte a szállítási útvonalak hosszát, a szállítás idejét. Ennek áthidalására már a 18. század végén megjelentek különböző csatorna tervek elsősorban a Duna és a Tisza összekötésére, de a Duna–Száva útvonal lerövidítésére is. Ezek közül csak a Dunát a Tiszával összekötő, s a Bácska gabonatermő területeit feltáró csatorna épült meg 1802-re, a Ferenc-csatorna.

Az iparosodás korszakának és a nemzetgazdaság kiépítésének idején hozzájárulás az egységes nemzeti gazdasági terület létrejöttéhez, a területi kohézióhoz, valamint bekapcsolódás az európai víziút-hálózatba

A 19. századi nemzetállam építés egyik fontos eleme volt a nemzetgazdaság területi kohéziójának megteremtése. Ehhez szállítási hálózatokra volt szükség. A leginkább alkalmasnak az új technika, a vasúthálózat kiépítése mutatkozott. A vízi utakkal, csatornákkal ellentétben gyorsan, hatékonyan kiépíthető volt,

bárhova eljuthatott. Így a nemzetállamok jórészt ezt preferálták (*Berend–Ránki* 1987), a csatornaépítésekkel szemben a fejlesztő tőkéért és piaci részesedésért folytatott küzdelemben a belvízi hajózás alulmaradt. A század végére azonban világossá vált, hogy bizonyos termékek esetében a hajózás továbbra is versenyképesebb, mint a vasút, így egy újabb csatornaépítési láz bontakozott ki a világon, s így térségünkben is. Az osztrák területeken egy Bécs központú gazdasági tér kialakítását segítette volna elő az 1901. évi osztrák csatornatörvény, mely Bécs összekötését irányozta elő Sziléziával, az Elbával, Oderával. Magyarországon 1902-ben jött létre az ún. Folyócsatornázási Osztály, melynek tervei között több, közepes folyónk hajózhatóvá tétele, s többek között újabb Duna–Tisza-csatorna, Budapesti-övcatorna szerepelt, a gazdaság élénkítése, összekapcsolása érdekében (*Fekete* 1907). A tervezők valóban „hálózatban” gondolkodtak. (Érdekesség, hogy pl. a martfői cipőgyár letelepülése a vízi szállítás lehetőségén, a Tisza–Duna-csatorna ígéletén [is] alapult [*Hege-dűs* 1974].) De ide sorolhatjuk a fiatal jugoszláv állam törekvését arra, hogy a Morava–Vardar vízi közlekedést megvalósítsa (*Jovanovsky* 1993).

A koloniális kapcsolatok kiépítése a távolabbi centrumtér és a perifériák között

Talán ez volt az a funkció, aminek a Duna, mint egyetlen, hosszú vízi út leginkább megfelelt. Ez két időszakban volt a leginkább tapasztalható. Egyrészt a Monarchia délkeleti irányú gazdasági expanziója révén próbálta magához fűzni a török fennhatóság alól szabaduló, s kereskedelmi és ipari innovációra éhes Duna menti területeket (*Erdősi–Gál–Hajdú* 2002). Az osztrák hajózási társaság uralkodó szerepet kapott ebben, kicsit hasonló funkciókkal, mint a Brit Kelet-indiai Társaság. Tehát a kereskedelem mellett, ha nem is politikai irányító szerepet (mint a brit esetben), de innováció átadó és fejlesztő szerepet töltött be.

Hasonlóan kell értékelnünk a Duna szovjet időszakban mutatott szerepét, mikor a szovjet gazdasági expanzió számára teremtett hatékony útvonalat. A Duna a szovjet nyersanyagellátásra alapozva vonzotta magához a nehézipari, energetikai és vegyipari beruházások egész sorát Komáromtól Galacig (*Enyedi* 1978). Ekkor iparosodtak az Alsó-Duna-part menti területei, de ezek belső kapcsolatrendszere nem alakult ki, a létrejött ipari központok kapcsolatai elsősorban a szovjet nyersanyag és technológia ellátó központok irányába mutatnak, tehát centrum–periféria viszonyként foghatók fel.

*A tengeri kikötők elérése a nemzetgazdaság szereplői számára,
olcsó vízi úton*

A gabonaszállítások és az iparosodás egyik kulcskérdésévé vált a tengeri kikötők olcsó elérése. A Duna Belgrád térségében megközelíti az Adriai-tengert, de keletnek fordul, s még vagy 1000 km-t kanyarog, míg a Fekete-tengerbe torkollik. Számos terv született arra, hogy a hosszú folyóvízi utat átvágásokkal lerövidítsék, megközelítve az Adriai-, az Égei- vagy a Fekete-tengert. Az ennek kapcsán született terveket „balkáni csatornaterveknek” is nevezhetjük (Tóry 1952). Mint közismert, a 19. században is folyt vita arról, hogy ezt vasúton, avagy vízi úton érdemes-e megtenni. Az iparosodás erősödésével a vasúti lobbis győzött, bár gabonaszállításainknak továbbra is hátrányt jelentett a világpiacon a tengeri kereskedelem költséges elérése. Ezért már a 19. század elejétől tervek születtek a Duna–Száva-csatorna létesítésére, amely 420 km-rel rövidítette volna le az alföldi gabona útját, valamint a Kulpa folyó csatornázását is tervbe vették. Fiume elérésére több változat is született. Az Égei-tenger elérését a Duna–Morava–Vardar-csatorna szolgálta volna, de ennek létesítését a forráshiány mellett az is megghiúsította, hogy a hegységek miatt olyan magasnak kellett volna vezetni a csatornát, hogy a szükséges zsilipek mind az átkelés költségekben, mind időtartamában versenyképtelenné tették volna ezt a vízi utat (Deák 1998). Ezek a lerövidítő tervek azóta is újra és újra felbukkannak. Megvalósult viszont a Dobrudzsát átszelő Duna–Fekete-tenger csatorna. Építése a román kommunista diktatúra megalomániájának és kegyetlenségének szimbólumává vált, de tudni kell, hogy tervei messze nyúlnak vissza az időben, s a Delta-vidék hosszú és veszélyes hajózó útját volt hivatva lerövidíteni 360 kilométerrel (Turnock 1986, Erdősi 2008).

Tranzitszállítási funkció

Jelenleg talán ez az a funkció, ami a leginkább működik a Duna vízi útján, s jelentőségének erősödése várható. Sajnos olyan csomópontok nem jöttek létre (pl. konténer terminálok), amelyekkel ezt a funkciót a térségi gazdaság igazán kihasználhatná. Tartanunk kell attól, hogy a nagy korridorok mentén létrejövő ún. „alagúthatást” tapasztalhatjuk, tehát a fejlett szállítási útvonal melletti területek nem részesednek annak előnyeiből. Mindenesetre a Duna-stratégia a Duna-völgy egyik fontos funkciójának nevezte a keleti irányú kereskedelmet, s tranzit lehetőséget. Mint a történelmi példákból láthatjuk, a Duna földrajzi adottságai a leginkább ennek az irányynak felelnek meg, tehát várható a funkció bővülése. Az átadott Duna–Majna-csatorna is a Közép- és Alsó-Duna tranzit-

funkcióit erősíti, s ezt erősítette volna az Elba és az Odera vízrendszerhez való kapcsolódás is. A régi, tengeri utat lerövidítő csatornatervék újbóli felbukkanásának magyarázata is általában a rövidebb tranzitáláshoz kötődik (pl. horvát tervek a Duna–Száva-csatorna megépítésére, valamint bolgár tervek a Vidint az Égei-tengerrel összekötő szárazföldi korridor fejlesztésére).

Mindezeket összefoglalva azt kell mondanunk, hogy a Duna vízi útja csak korlátozottan volt alkalmas arra, hogy ezeket a feladatokat a megfelelő gazdaságtörténeti korokban ellássa. Önmagában a folyó vízi útja nem volt alkalmas ezeknek a feladatoknak a hatékony betöltésére, komolyabb fejlesztések nélkül. Ezek a fejlesztések viszont rendre elmaradtak, vagy csak csonkán valósultak meg, s így nem alakult ki az a víziút-hálózat, ami támogathatta volna a Dunára alapozott régiós gazdasági kapcsolatrendszer létrejöttét. Nem mondhatjuk azt, hogy a Duna mint gazdasági erőforrás és vízi út, egy konvergáló gazdasági nagyrégió alapjává vált volna az elmúlt kétszáz évben.

Ennek okát több tényezőre vezethetjük vissza, de talán elmondhatjuk, hogy a geopolitikai kérdések nagy súllyal játszottak szerepet a dunai fejlesztések elmaradásában.

Geopolitikai kérdések a víziút-hálózat, a gazdasági tér fejlődésében

A Duna-térségben érintett nagyhatalmak ellentétes irányú érdekei

Itt elsősorban az Oszmán, az Orosz és a Habsburg Birodalom érdekei jelentek meg. Az Oszmán Birodalom belső kereskedelmi érdekeit védte, s csak az ún. drinápolyi békében (1829) adta fel a kereskedelmi monopóliumát az Alsó-Dunán. Másrészt az Orosz Birodalom a 18. század végétől fokozatosan az uralma alá hajtotta a Fekete-tenger északi partvidékét, 1812-ben jutott ki a Duna partjára, s 1829-re hatalmába hajtotta a folyó deltavidékét. Az oroszok legfontosabb érdeke a szabad mozgás és kereskedelem a Fekete-tengeren és a szorosokban (Boszporusz és Dardanellák), s kiváltképp a gabonakereskedelemben a fiatal kikötőváros, Odessza érdekeinek védelme volt (*LedDonne* 2006), elsősorban a Duna menti gabonaszállításokkal szemben. Emiatt a gyorsan feliszapolódó deltát hagyták romlani, nem biztosították a hajózás lehetőségét, elzárva a dunai gabona kijutási útját a Fekete-tengerre, így a világpiacra. Annak ellenére tették ezt, hogy a drinápolyi szerződés kötelezte őket a hajózó út biztosítására, s erre nézve Ausztriával még egy külön szerződést is kötöttek 1840-ben (*Palotás* 1984, *Hardi* 2012). Az orosz hegemonia megtörésére 1834-

ben az osztrák hajózási társaság (lásd lejjebb) javaslatot tett egy Bogaskoj–Kustendje (Cernavodă–Constanța) hajózó csatorna megépítésére, amely kiváltotta volna a hosszú, a deltán átvezető hajóutat, de az akkor a Dobrudzsát uraló török porta meghiúsította a tervet. (A csatorna a 20. században elkészült, s Duna–Fekete-tenger-csatorna néven ma is üzemel [Turnock 1986]). A krími háború (1856) elvesztése után az orosz befolyás lecsökkent a Duna mentén. Oroszország, illetve a Szovjetunió csak a második világháború után tudta érdekkörébe vonni a dunai forgalmat, igaz, akkor nem csak az alsó, de a középső szakaszt is. A szovjet befolyás mértékére jellemző, hogy a hajózást szinte teljesen a saját érdekkörébe vonta a nemzeti hajótársaságokkal közös cégeket alapítva, s az újjáalakuló Duna Bizottság, illetve az 1948-as belgrádi egyezmény is erősen szovjet befolyás alatt jött létre (Spulber 1954). A geökonómiai helyzet alapvetően megváltozott: míg korábban az osztrák, majd a német gazdasági centrum irányába zajlott egy centrum–periféria kereskedelem, a második világháború után a politikai és gazdasági központ keletre helyeződött, s ennek a kereskedelemnek a Duna földrajzi adottságai sokkal inkább megfeleltek. Igaz a politikai centrum–periféria viszonyt a szállítások jellege nem tükrözte, mivel nyersanyagok érkeztek kelet felől az alsó és középső dunai térségbe. De a Duna így egy komoly kapocsá vált a szovjet hegemonia fenntartása érdekében. Ez az irány határozta meg a fejlesztéseket is, úm. a hajóutat lerövidítő Duna–Fekete-tenger-csatorna megépítése és a Vas-kapu rendezése.

A Habsburg Birodalom egy kvázi kolonialista szerepet vállalt a Duna mentén a 19. század második felében. Ezt a tevékenységét elsősorban az 1829-ben alapított DDSG (Erste Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft) működésére alapozta, amely a császártól monopóliumot kapott a dunai gőzhajózásra. A Széchenyi István vezetésével alapított cég két hatalmas előnyt használt ki: a gőzhajó feltalálását, amely a folyóvízi közlekedést forradalmasította, valamint az Alsó-Duna megnyílását a kereskedelem előtt. A DDSG az 1880-as évekre a világ legnagyobb belvízi hajózási társaságává nőtte ki magát, szénbányákat, vasutat, hajógyárakat tartott fenn (Erdősi 2008). Funkciója az Alsó-Dunán tipikusan a centrum–periféria viszonyrendszer fenntartása volt a kereskedelemben, ugyanakkor rajta keresztül számos modernizáció jutott el az agrárdominanciájú, Alsó-Duna menti térségekbe. A DDSG gőzhajózási monopóliuma ugyanakkor magára a Dunára vonatkozott, míg a mellékfolyókon szabadon alakulhattak más társaságok. Ezek a társaságok azonban, pusztán a mellékfolyókat használva nem voltak életképesek, nem bírták a versenyt a DDSG-vel (Hámori 1999). 1857 után már más társaságok is közlekedtethettek gőzhajókat a Dunán, de a DDSG kezdeti előnyével nem tudtak versenyezni. A mellékfolyók hajózása pedig továbbra is kezdetleges maradt. Ez annak ellenére is igaz,

hogy a legnagyobb gabonaforgalmat, 1865-ös adatok alapján a mellékfolyók kikötői bonyolították, úm. Makó, Sziszek, Szeged, s csak ezek után következett Győr és Braila (Der Schiffs- und Waren-Verkehr... 1868). A Ferenc-csatornát is jelentős mértékben használták a szállításokra, de ezek a közlekedési eszközök vontatott uszályok voltak.

A Német Birodalom, bár rendelkezett Duna szakasszal, de a középső és délkeleti szakasz kérdésében kevés szerepet játszott. Ausztriával szemben a német területek kevésbé érdeklődtek a Duna mint vízi út iránt a 19. században. Megalakult a Délnémet Dunagőzhajózási Társaság, mely az osztrákhöz hasonlóan monopolizálta területén a gőzhajózást. Ugyanakkor a vízi szállítás fő iránya északra, a német területek felé mutatott, s különösen a nemzeti gazdasági térhez való kapcsolódás vált a fő céllá. Ezért is épült meg a mai Duna–Majna-csatorna előde, a Ludwig-csatorna. A hagyományos német délkeleti irányú befolyási övezet kialakítása az osztrákok által „foglalt” vízi út helyett a versenytárs vasúti beruházásokban öltött testet.

Más európai nagyhatalmak szerepe

Az európai nagyhatalmak geopolitikai érdekei a Duna kapcsán elsősorban arra irányultak, hogy a folyó közlekedését kivonják a parti államok (különösen Ausztria és Oroszország) hatalma alól, tehát „nemzetköziesítsék” a folyót, bárki számára lehetővé tegyék a hajózást. A 19. században Európa agrár délkeleti területe a fejlett ipari területek gabona ellátójává vált, így ezt a forgalmat biztosítani kellett. Mindezek miatt a Duna státuszának nemzetközivé válása több lépésben történt meg, de ez a folyamat igazán geopolitikai jelentőséget 1856-ban kapott. Ebben az évben az európai szövetséges erők a krími háborúban legyőzték az Orosz Birodalmat, megállítva ezzel annak balkáni előrenyomulását, megvédve így a brit és francia érdekeket a Mediterráneum keleti medencéjében. Ugyanakkor azt is meg kellett akadályozni, hogy Ausztria, mintegy leváltva az oroszokat hatalmi pozíciókat szerezzen a térségben. Erre a legjobb megoldás a Duna közlekedésének nemzetközi rezsím alá helyezése volt. Első körben ez a deltavidéken valósult meg. Megalapították az Európai Duna Bizottságot (EDB), amelyet a torkolat rendbetételére hoztak létre. Megalakuláskor a háborúban győztes hatalmak és Oroszország vettek részt a bizottságban. A Brailától felfelé terjedő szakasz „szervező ereje” a Monarchia maradt. Az EDB viszont egy különleges rezsímet valósított meg, amit azóta még az EU sem volt képes ismét létrehozni, nevezetesen nemzetállami területeken hozott létre saját szabályzatokat, amiket be is tartatott, s szankcionálhatott.

Ugyanakkor a hatalmi vetélkedésnek egy újabb dimenziót adott a vasútépítés és hajózás közötti vetélkedés az 1860-as évektől. Ennek egyik megjelenése volt, hogy a gabonaszállítások gyorsítása érdekében a hosszú, torkolatvidéki út helyett Dobrudzsán átvezető vasút építésébe kezdett egy brit érdekeltségű cég, a Danube and Black Sea Railway and Kustendje Harbour Company Ltd. (*Jensen–Rossegger* 1978), valamint hasonló kezdeményezésre épült a Ruszét Várnával összekötő első török vasút.

Az európai hatalmak az első világháború után is irányították a dunai forgalmat egy szövetségi bizottság felállításával, majd az átalakított Európai és Nemzetközi Duna Bizottságra bízta. A két világháború között a korábbi hajózásra épülő hegemóniát Nagy-Britannia próbálta átvenni. A vesztes államok hajóstársaságait felvásárolva egy ideig vezető gazdasági pozíciót próbált kialakítani magának a Duna mentén. Az angol érdekeltségű Duna Hajózási Társaság profitja stabil maradt, köszönhetően többek között a hajózási vállalatok szénbányáinak, de az egyre erősebb autarchia és nemzeti piacok bezáródása ellehetetlenítette a működésüket. A harmincas évek közepére egyetlen angol tulajdonú vállalat maradt brit kézben, az Anglo–Danubian Transport Co. Ltd. (*Teichova–Ratcliffe* 1985). A két nemzetközi Duna Bizottság működését a náci Németország számolta fel a második világháború kezdetén, így az európai hatalmak ellenőrzése megszűnt a térség felett (*Lipták* 1993, *Ghisa* 2010). 1948-ban, szovjet dominanciával, a belgrádi egyezmény kapcsán egy új típusú szervezet jött létre, amely a korábbi két szervezet működését egyesítette, a folyó teljes, hajózható szakaszára kiterjedő hatáskörrel. A belgrádi egyezmény értelmében ún. folyami igazgatóságokat kellett létrehozni (a delta és a Vaskapu térségében), melyek a problémás térség kezelését vették át. A szervezetek modelljéül szolgált az 1933-ban létrehozott TVA (Tennessee Valley Authority), bár a modell követése jelentős vitákat váltott ki (*Kiss* 1947).

Kisállamok kialakulása, a birodalmi politikai tér szétesése

A birodalmak széthullása, a kisállamok kialakulása feldarabolta a gazdasági teret is. Ez egyrészt megnyilvánult abban, hogy a fejlesztésekhez szükséges gazdasági erő elveszett. A már létező vízi útvonalak több állam területére kerültek. A Duna esetében annak nemzetközi jellege csökkentette ezt a problémát, de a mellékfolyókon (pl. Tisza vagy Dráva), illetve a már elkészült csatornákon (Ferenc- és Béga-csatorna) megnehezítette vagy lehetetlenné tette a közlekedést. Másrészt a létrejött kisállamok annak ellenére, hogy az első világháború utáni békeszerződés 205. cikkelye az aláírástól számított öt éven belül egy regionális vámszerződés megkötését sugallta Ausztria, Magyarország és

Csehszlovákia számára, egyre inkább elszigetelődő nemzetgazdaságokat hoztak létre. Egymás közötti külkereskedelmük a két világháború között még meghaladta a kereskedelmükből számított 30%-ot, de később ez az arány egyre kisebb lett, a szocializmus időszakában néhány esetben 10% alá csökkent. Napjainkban az EDRS-terület országaiban kimutatható, hogy külkereskedelmi forgalmuk 30–40%-a a Duna régióban valósul meg, de ez az érték nem az egymás közötti forgalomban, hanem a Németországgal fenntartott kereskedelemben realizálódik. Az egymás közötti forgalom csekély volumene megmaradt.

Ugyanakkor a sok államhatár ösztönzőleg is hatott a Duna használatára. Magyarország, körbevéve új kisállamokkal, a nemzetközi Dunán találta meg az egyik fontos, világgazdaság irányába mutató utat. Sajátos Duna-tengerjáró flottát épített ki, amely egészen a hetvenes évekig használatban maradt. Budapest tengeri kikötőként funkcionált, s távoli (földközi-tengeri, levantei) kikötőkkel tartott kapcsolatot. Németország a második világháború idején, a szövetséges gazdaságokkal folytatott kedvezményes kereskedelem céljára, s a Szovjetunió területén harcoló csapatai felé fontos utánpótlási útvonalként használta a Dunát, nem utolsó sorban a magyar folyam-tengerjáró hajók felhasználásával (*Basch 1944, Katona 2000*).

Tapasztalatok

Az elmondottakból arra a következtetésre juthatunk, hogy a geopolitikai kérdések nagymértékben befolyásolták térségünk regionális fejlődését. Konkrét gazdaság- és infrastruktúra-fejlesztési terveket akadályozott meg a politikai térszétszakadás, illetve a finanszírozási források megszűnése. Másrészt a hatalomváltások miatt egyszerűen nem volt olyan egybefüggő időszak, amikor azonos gazdasági térhez, centrumhoz, vonatkoztatási irányhoz tartozott volna a térség tartósabb ideig. Mindezek együtt jelentős szerepet játszottak abban, hogy térségünkben nem épült ki az a vízrendszerre alapozott gazdasági kapcsolatrendszer, amely a későbbi közös fejlődés alapjává válhatott volna, így összességében azt mondhatjuk, hogy a Duna-térség gazdasága a folyótól függetlenül fejlődő, inkább divergens, mint konvergens irányt mutat. Ettől függetlenül napjainkban megtaláljuk azokat a közös problémákat, amelyekre a Duna-stratégiához kapcsolódó közös projektek fejleszthetők ki. Ilyenek pl. a korábbi fejlődésből adódó, folyó menti barnamezők újra hasznosítása, a tranzitforgalom várható fejlődéséből származó előnyök szétterítése, valamint a turizmus, az energetika, a vízügyi fejlesztések kérdésének közös megoldása.

Irodalom

- Basch, A. (1944) *The Danube basin and the German economic sphere*. Kegan Paul, London.
- Berend T. I. – Ránki Gy. (1987) *Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914*. Gondolat, Budapest.
- Deák A. A. (1998) Hajózó csatornáink a Monarchia idejében. Duna Múzeum, Esztergom. (Kézirat).
- Der Schiffs-und Waaren-Verkehr auf der Donau und ihren Nebenflüssen (1868). *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. Bd. 24, H. 1. pp. 166–169.
- Erdősi F. (2008) *Kelet-Európa országainak vízi közlekedése*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- Erdősi F. – Gál Z. – Hajdú Z. (2002) A Duna történetileg változó szerepe Közép-Európa és Magyarország térfejlődésében. In: Dövényi Z. – Hajdú Z. – Glatz F. (szerk.) *A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései. I. kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. pp. 31–74. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. IV. A területfejlesztési program tudományos alapozása).
- Fekete Zs. (1907) A folyócsatornázó osztályban 1902–1904. években tervezett hajóúttak jegyzéke. *Vízügyi közlemények*. 23. pp. 58–60.
- Ghisa, A. (2010) Stages in the Institutional Establishment of Danube Cooperation: From the European Commission of the Danube to the Danube Commission. *Transylvanian Review*. 4. pp. 130–140.
- Gráfik I. (2004) *Hajózás és kereskedelem. Gabonakonjunktúra vizen*. Pro Pannonia, Pécs.
- Hámori P. (1999) *A magyar hajózás képes története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hegedűs K. (1974) *Tisza Cipőgyár, Martfű*. Martfői Cipőgyár, Szolnok–Martfű.
- Jensen, J. H. – Rosegger, G. (1978) Transferring Technology to a Peripheral Economy: The Case of Lower Danube Transport Development, 1856–1928. *Technology and Culture*. 4. pp. 675–702.
- Jovanovsky, D. (1993) Morava–Vardar (Axios) navigation route. In: Stojčić, E. (ed) *Danube – the river of cooperation. International Scientific Forum “Danube – The river of cooperation”*. Belgrade.
- Katona M. (2000) *A magyar Duna-tengerhajózás regénye*. Patt–Press Bt., Salgótarján.
- Kiss, G. (1947) TVA on the Danube? *Geographical Review*. 2. pp. 274–302.
- LeDonne, J. P. (2006) Geopolitics, Logistics, and Grain: Russia’s Ambitions in the Black Sea Basin, 1737–1834. *The International History Review*. 1. pp. 1–41.
- Lipták, J. (ed) (1993) *Danube – un fleuve Européen*. NVK International, Bratislava.
- Palotás E. (1984) *A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg Monarchia diplomáciájában 1856–1883*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Spulber, N. (1954) The Danube–Black Sea Canal and the Russian control over the Danube. *Economic Geography*. 3. pp. 236–245.
- Teichova, A. – Ratcliffe, P. (1985) British interests in Danube navigation after 1918. *Business History*. 3. pp. 283–300.
- Töry K. (1952) *A Duna és szabályozása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Turnock, D. (1986) The Danube–Black Sea Canal and its impact on Southern Romania. *GeoJournal*. 1. pp. 65–79.

TANULÁS, HÁLÓZATOK, RÉGIÓK

Lengyel Balázs

A tanulmány célja, hogy a tanulás regionális tudományhoz kapcsolódó irodalma és a hálózatelemzés összefüggéseiről értekezzen, távirati stílusban. Ennek megfelelően, az első fejezetben a tanulás regionális fejlődésben betöltött szerepét tekintjük át, amit a tanulás helyi és nem helyi hálózatairól szóló gondolatok követnek. A harmadik fejezetben a hálózati szerkezet és a tanulás közötti összefüggések kapnak helyet, a negyedik fejezet a területi hálózatok dinamikájáról szól. Az ötödik fejezet diszkusszió, amelyben bemutatjuk, hogy a regionális tudomány hálózatokkal és tanulással foglalkozó irodalma tulajdonképpen Granovetter (1973) klasszikus gondolatát, a gyenge kapcsolatok ötletgenerálásban, tanulásban betöltött kulcsszerepét taglalja, részletezi, főként a közelség (proximity) fogalmai szerint. Ez a felismerés arra ösztönöz, hogy a regionális tudomány számos érdeklődési területét (pl. regionális ellenálló képesség, regionális innovációs rendszerek, területi evolúció) illesszük a hálózatelemzési munkákhoz, hiszen a gyenge kapcsolatok vizsgálata számos diszciplínában kiforrott módszertannal és elméleti háttérrel bír (*Csermely* 2005).

Tanulás szerepe a regionális fejlődésben

A tanulás és tudás a közgazdasági és regionális tudományi irodalom egyik fő vizsgálati területe, értelmezésük azonban gyakran keveredik egymással. Tanuláson az a folyamat értendő, ami során a szereplők tudása kialakul, fejlődik, változik (*Lengyel* 2004). Közgazdasági értelemben a tanulás általában a hatékonyság növekedését jelenti (learning by doing), hiszen általában az első alkalommal legnehezebb egy adott feladat (*Lengyel* 2012). Emellett tanulási folyamat az innováció is, ami általában korábbi ötletek kombinációjának eredménye, és másokkal való interakció szükséges hozzá (learning by interacting); az új tevékenységek során elkövetett hibák nagyon fontos visszacsatolást biztosítanak a szereplők tanulásához (learning by failing).

A vállalatok tanulása és régiójuk, telephelyük fejlettsége között kétirányú kölcsönhatás létezik. Egyfelől, a regionális növekedés és regionális fejlődés meghatározó módon kötődik a hatékonysághoz és innovációhoz: a vállalatok termelékenységének növekedése és új termékek, új piacokra való betörés helyi tovagyrúzó hatással bír a regionális növekedési elméletek minden irányzata szerint (Lengyel 2010). Másfelől, a regionális tudományban viszont az is elfogadott, hogy a vállalatok tanulásának meglévő helyi feltételei vezetnek a vállalatok közötti tanuláshoz, ezáltal közvetett módon, pozitívan hatnak a fejlődésre, növekedésre. Például a specializált iparági térségekben koncentrálódó, hasonló tevékenységű vállalatok könnyen tanulnak egymástól, ezáltal termelékenységük növekszik (Marshall 1890); a városok sokszínű közege pedig az innovációk megjelenésének kedvez (Jacobs 1969).

A helyi közeg szerepét a vállalatok közötti tanulás alakításában leginkább a tanuló régió koncepciója és irodalma taglalja. Rutten és Boekema definíciója szerint (2007, 136) „*a tanuló régióban a szereplők közös előnyszerzés érdekében működnek együtt és koordinálják tevékenységüket, mindez a helyi tanulás folyamatához vezet. A helyi körülmények befolyásolják azt, hogy ez a tanulás milyen mértékben vezet a régió megújulásához*”. Ebben a gondolatkörben a régió tanulását befolyásoló sajátosságok közé sorolják az informális kapcsolatháló sűrűségét, a helyi társadalmi tőkét és bizalmat, a tudás áramlását segítő fizikai infrastruktúrát, a helyi intézmény- és szabályrendszert stb. A tanulmány a meghatározó tényezők közül a tanulás „infrastruktúráját”, azaz a hálózatokat tárgyalja a továbbiakban.

A tanulás lokális és nem lokális hálózatai

A vállalatok tanulásának helyi hálózatairól két alapvető tanulság olvasható ki a tanuló régió irodalmából. Egyrészt, a tanulás hálózatai jóval sűrűbbek, mint a gazdasági tranzakciók hálózatai. Másrészt, a tanulás társadalmi kapcsolathálója jóval lassabban változik, mint a cserekapcsolatok hálója. A cégek hosszú távon vannak beágyazódva a sűrű társadalmi kapcsolathálózatba, miközben a partnereik hálózata gyorsan változik. Emellett Giuliani (2007) szerint a vállalatok az üzleti partnerek választásánál kritikusabbak a tekintetben, hogy melyik más helyben lévő vállalattól tanuljanak.

A lokális tanulás (intraregionális) hálózatait tekintve tehát érdemes kettéválasztani az általánosságban értelmezett társadalmi kapcsolathálókat és a cégek vagy más gazdasági céllal bíró szereplők (például feltalálók) hálózatait. A területi egységekre értelmezett társadalmi kapcsolathálókat leginkább a tanulás

alapjául szolgáló társadalmi tőkét jellemzik: a hálózat sűrűsége, az átlagos elérési utak a helyi információáramlás volumenére engednek következtetni (Bathelt et al. 2004). Ugyanakkor a cégek helyi tanulási hálózatai az iparági koncentráció típusától függően sokkal inkább köthetők a vállalatok stratégiai céljaihoz és tranzakciós költségeihez.

A helyi tanulás azonban szinte sosem önmagában dinamizálja egy régió tudásteremtését, a lokális hálózatok egyéb régiókkal, távoli helyekkel való összekötése (az interregionális hálózat) kulcsfontosságú. A távoli helyekkel való kapcsolat ugyanis olyan tudáselemekhez való hozzájutást is jelenthet, amelyek esetleg nem találhatók meg a régióban. Ezért a helyi és nem lokális hálózatok összekötését megvalósító cégek különleges szereppel bírnak a régió tanulásában (Ter Wal–Boschma 2009). Számos példát találunk az interregionális hálózatok elemzésére, melyek az adatok elérhetőségéből adódóan nem vállalati, hanem elsősorban a tudomány és technológia témakörben születtek: jellemzően K+F együttműködések (Varga–Parag 2009), társszerzői hálózatokat (Hoekman et al. 2010), szabadalmi együttműködési hálózatokat (Sebestyén 2012) szokás vizsgálni.

Az intra- és interregionális tanulási hálózatok egymással való kapcsolata kulcsfontosságú a régiók alkalmazkodóképességét tekintve. Minél sűrűbb egy helyi hálózat, és minél rövidebb úton jut el az információ egyik szereplőtől a másikig, annál dinamikusabb lehet a helyi tanulás. Ugyanakkor a túlságosan erős és más régiók felé nem nyitott helyi kapcsolatok a régió bezáródásához és külső sokkokkal szembeni érzékenységéhez vezethetnek (Martin–Sunley 2006). Ez utóbbi összefüggésre legjobb példák azok a túlzottan specializált térségek, amelyek dinamikus fejlődésüket követően rugalmatlanná váltak a sokk-szerű világgazdasági vagy környezeti változásokra (pl. Ruhr-vidék). Tehát a régiók ellenálló képessége (resilience), külső sokkokhoz való alkalmazkodóképessége a helyi és régiókat összekötő társadalmi és vállalati hálózatoktól különös módon függ (Tóth 2012). A régiók ellenálló képessége, illetve a tanulás helyi és interregionális hálózata közötti kapcsolatra a diszkusszióban térünk vissza.

A hálózatok szerkezete és a tudásáramlás: regionális értelmezés

A szervezetelméleti irodalomban találunk arra példát, hogy a tudást kapcsolódások függvényeként írják le. Ebben az ún. konnektivista szemléletben a tudás egyszerre tartalmaz objektív és szubjektív elemeket, a tudás teremtése és transzfere a hálózat szereplőitől és kapcsolataik minőségétől függ (*Nooteboom* 2000). Az evolúciós közgazdaságtan komplex rendszerszemlélete is a tudás hálózati jellegét hangsúlyozza: a tudás tulajdonképpen nem más, mint kapcsolódások struktúrája (*Loasby* 2001). Minden tudásunk valami máshoz kapcsolódva, asszociációkon keresztül, kontextusában létezik csupán. Ezért a tudás közgazdaságtanban és regionális tudományban való megjelenési formái, a technológia, rutinok, szokások, kompetenciák bizonyos kapcsolódásokra utalnak, amelyek a környezetüknek megfelelően, arra reflektálva alakulnak ki.

A tanulás hatékonysága nagymértékben függ a szereplők hálózatának szerkezetétől (*Cowan–Jonard* 2004). Például a kisvilág típusú hálózatokban, ahol a legtöbb csúcs egymással közvetlenül nem szomszéd, de az átlagos elérési utak közöttük rövidek, a tudás jobban áramlik, mint egy random hálózati szerkezetű közösségben. *Sorenson* és kollégái (2010) azt mutatták be, hogy a tudás komplexitása szintén hatással van a tudásátadás hatékonyságára. A tudáselem komplexitásával (amire a szabadalmi dokumentumok belső szerkezetéből következtettek) a tudásátadás bizonytalansága arányosan nő, ezért minél távolabb helyezkednek el a szereplők a társadalmi hálóban, annál kisebb hatékonysággal tudnak egymástól tanulni.

Boschma és *Frenken* (2010) a közelség öt dimenzióját javasolja átültetni a hálózat területi szerkezetének és a következő fejezetben tárgyalt dinamikájának elemzésébe. A *kognitív közelség* (pl. technológiai hasonlóság) a vállalatok egymástól való tanulását alapvetően befolyásolja. A *szervezeti közelség* a vállalati vagy bürokratikus berendezkedés tanulásban betöltött szerepét hangsúlyozza. A *társadalmi közelség* a társadalmi kapcsolatháló szintjén való beágyazottságot jelenti és a bizalom hordozója. Az *intézményi közelség* a cégek tevékenységét szabályozó formális és informális szabályok hasonlóságát-különbözőségét jelenti. A *földrajzi közelség* lehet relatív (pl. utazási idő) és abszolút (pl. mérföld). Az irodalom fő üzenete szerint közelség nélkül két cég nem tud tanulni egymástól, hiszen nem értik a másik technológiai és kulturális hátterét, nincs meg a tudásátadást segítő bizalom és infrastruktúra stb. (*Boschma* 2005). Ugyanakkor a túlságosan közel álló cégek (pl. két fodrászüzlet ugyanabban az utcában) már szinte mindent tudnak a másik által is birtokolt tudásból, azaz nincs mit tanulniuk egymástól. Ezért azok a hálózatok bizonyulnak a tudás-

áramlás hatékony infrastruktúrájának, ahol a társadalmi közelség (a hálózatban elfoglalt helyzet) mellett a fent említett közelség dimenziók közül jelen van néhány, de az innovációt az segíti, ha nincsenek minden tekintetben közel. Vegyük észre, hogy ez a gondolat a gyenge kapcsolatok részletes, regionalista irányból való megközelítése.

A területi hálózatok dinamikája

A regionális tanulási hálózatokat általában statikus minőségükben elemzik a regionális tudomány területén, ugyanakkor a hálózati dinamika az egyik legfelkapottabb interdiszciplináris módszertani megközelítés, amely szinte minden tudományág kvantitatív elemzéseiben fellelhető (*Barabási–Albert* 1999). A dinamikai vizsgálatok kérdésköre arra irányul, hogy mi az összefüggés a hálózat t és $t+1$ időpontokban megfigyelt szerkezete között. A dinamika két tényezőre bontható: a hálózati szerkezet hatása az új élek létrejöttére, új élek hatása a hálózat szerkezetére.

A napjainkban egyre nagyobb figyelmet nyer az evolúciós gazdaságföldrajz törekvése, miszerint a területi hálózatok dinamikáját az evolúciós közgazdaságtan szelekció, folytonosság és variáció fogalmaival elemezzük (*Glückler* 2007). Mivel a kapcsolatok teremtésének és fenntartásának költségei vannak, szelekciós mechanizmusok érvényesülnek az élek létrejöttében és megszűnésében. A piaci verseny, a helyi kultúra és állami bürokrácia egyaránt szelekciós hatással bír arra, hogy mely cégek tanulnak egymástól. Emellett az élek megszüntetésének is vannak költségei, a területi gazdasági-társadalmi hálózatok szerkezetének változása történelmi-intézményi kontextusban értelmezhető, az időben korábbra eső állapotból érthető meg a későbbi állapot, erre utal a folytonosság fogalma. A variáció, azaz új élek létrejötte négy kategóriába sorolható (*Glückler* 2010):

- *globális híd* jön létre két egymástól elszigetelt helyi hálózat között;
- *helyi híd* létesül a lokális hálózatban elkülönült szereplők között;
- *helyi bróker* kapcsolja a gyenge kötésekkel összetartott közösséget a földrajzilag távoli közösségekhez;
- *mobil bróker* teremt kapcsolatot közösségek között a szemtől szembeni találkozások és nagy távolságú utazás segítségével.

Egy globális híd például specializált, sűrű helyi hálózatokba szerveződő, Marshall típusú iparági körzetek között jöhet létre, ahol a helyi cégek valószínűleg sok mindent megtanultak már egymástól, a földrajzilag távol lévő körze-

tekkkel való kapcsolatuk létrehozója innováció-előmozdító lehet. Helyi hidak általában nagyvárosi, Jacobs típusú urbánus környezetben tudnak érvényesülni, ahol az addig egymásról mit sem sejtő szereplők akár radikális innovációt is létrehozhatnak meglévő tudásuk kombinálásával. A helyi brókerek például a tudományterületek helytől független együttműködési kapcsolatait importálják a helyi interdiszciplináris, gyenge kapcsolatokba. Hasonlóképpen, a mobil bróker (pl. sokat utazó kutató) egymással gyenge kapcsolatban lévő hálózatokhoz tud csatlakozni, ezáltal egészen új variációkat létrehozni a számára hozzáférhető sokszínű tudáshalmazból. A hidak és brókerek területi hálózatok dinamikájában betöltött óriási szerepe kétségtelenül a közeljövő izgalmas regionális tudományi kutatási területe.

Diszkusszió: gyenge kapcsolatok és regionális kutatási területek

Granovetter (1973) népszerűvé vált gyenge kapcsolatok fogalmát a munkát keresők felszínes, távoli kapcsolataiktól szerzett ötleteik hatékonyságára vezette vissza. A gyenge kapcsolatok segítenek a tanulásban, hiszen a túl erős kapcsolatoktól már nincs mit tanulnunk. A tanulás regionális tudományban alkalmazott és előzőekben bemutatott vizsgálatai a gyenge kapcsolatok fontosságát részletezik: ezek kerülnek kifejezésre a lokális és nem lokális hálózatok kapcsán, a közelség öt dimenziója pedig a gyenge és erős kapcsolatok mérésére tett regionalista kísérlet. Csermely Péter (2005) átfogó képet nyújtó könyvében bemutatja, hogy a gyenge kapcsolatok szükségesek a kisvilág-jelenségek és a rendszerek ellenálló képességének kialakulásához, a komplex rendszerek egymásba ágyazottságához stb. A következőkben három regionális tudományhoz kötődő ötletet mutatunk be röviden, amelyek első látásra talán nem tartoznak a hálózatelemzés témaköréhez, mégis a gyenge kapcsolatok vizsgálataihoz tartoznak.

A regionális ellenálló képesség óriási mértékben függ a régió társadalmi és gazdasági hálózatában lévő gyenge kapcsolatoktól, az állítás mögött kétféle érvelés is felállítható. Egyrészt a gyenge kapcsolatok segítségével születő új ötletek vezetnek a régió megújulásához, a kizárólag erős kapcsolatokból felépülő helyi hálózat önmagába záródik, radikális innovációra képtelen. Másrészt a régiót érő külső sokk a helyi hálózat gyenge kapcsolatai segítségével osztódik szét a hálózaton úgy, hogy ne terhelődjenek túl és essenek szét az erős kapcsolatok (Csermely 2005). Ez utóbbi jelenség például a globális gazdasági hálózaton végigsöprő likviditási válság esetén érhető tetten: ekkor a kizárólag erős,

szektoron belüli kapcsolatokkal bíró helyi rendszer a likviditási probléma következtében széteshet (a vállalatok csődbe borítják egymást), ugyanakkor a szektorok közötti gyenge kapcsolatok helyi stabilitást nyújthatnak. A sokkok értelmezése széleskörű lehet, a politikai átmenet, egy nagyvállalat letelepedése, vagy a csökkenő önkormányzati költségvetés is a helyi gazdasági és társadalmi hálózat feszültségeihez vezethetnek. A külső változásra való alkalmazkodás elsősorban a régió belüli tanulás hálózataitól függ. Mindezek miatt a regionális ellenálló képesség hálózati oldalról való megközelítését igen gyümölcsöző új kutatási iránynak tartjuk.

A regionális innováció komplex rendszerek felőli megközelítése szintén számot tarthat a hálózatelemzés gyenge kapcsolatokhoz kötődő vizsgálataira. A regionális innovációs rendszerek komplexek, hiszen az alrendszerek (pl. egyetemi szféra, iparági szektorok, gazdaságfejlesztés) különböznek egymástól, de határvonalaik elmosódtak, rugalmasak; illetve az alrendszerek kölcsönhatása jelenti a regionális rendszer innovációs képességét (Lengyel 2012). Az alrendszerek kölcsönhatása pedig nagymértékben függ a hálózataik egymásba ágyazottságától és szerkezetétől. Amennyiben például az erős munkatársi kapcsolatokból álló, elkülönült alhálózatok (pl. egyetemi és iparági) olyan környezetbe vannak ágyazva, ahol a két szféra dolgozói ismerik egymást, azaz gyenge munkatársi kapcsolatok is vannak a rendszerben, akkor az innovatív ötletek nagyobb teret nyerhetnek. Ezért a regionális innovációs rendszerek, mint komplex rendszerek helyi hálózatainak elemzése fontos kutatási téma.

Végül, a hálózat fejlődésének, dinamikájának, evolúciójának kérdésköre vetődik fel, mint örökérvényű kutatási terület. Mi a szerepe a globális és lokális hidaknak, brókereknek a regionális fejlődésben, miképpen képesek ezek a szereplők serkenteni a régió tanulását és innovációs teljesítményét? Egy alapvető elméleti kérdéssel is szembesülnünk kell: a hálózat szerkezete dinamizálja-e a tanulást, vagy a tanulás dinamizálja a hálózatot? Válasz reményében a pozitív visszacsatolásokra épülő önerősítő folyamatokat kell tanulmányoznunk, melyek a társadalmi és regionális fejlődés mozgatói.

Irodalom

- Bathelt, H. – Malmberg, A. – Maskell, P. (2004) Clusters and knowledge: local buzz, global pipelines and the process of knowledge creation. *Progress in Human Geography*. 1. pp. 31–56.
- Barabási, A. L – Albert, R. (1999) Emergence of scaling in random networks. *Science*. 5439. pp. 509–512.
- Boschma, R. A. (2005) Proximity and innovation. A critical assessment. *Regional Studies*. 1. pp. 61–74.

- Boschma, R. A. – Frenken, K. (2010) The spatial evolution of innovation networks. In: Boschma, R. A. – Martin, R. (eds) *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton. pp. 120–135.
- Cowan, R. – Jonard, N. (2004) Network structure and the diffusion of knowledge. *Journal of Economic Dynamics and Control*. 8. pp. 1557–1575.
- Csermely P. (2005) *A rejtett hálózatok ereje*. Vince Kiadó, Budapest.
- Giuliani, E. (2007) The selective nature of knowledge networks in clusters: evidence from the wine industry. *Journal of Economic Geography*. 7. pp. 139–168.
- Glückler, J. (2007) Economic geography and the evolution of networks. *Journal of Economic Geography*. 5. pp. 619–634.
- Glückler, J. (2010) The evolution of a strategic alliance network: exploring the case of stock photography. In: Boschma, R. A. – Martin, R. (eds) *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton. pp. 298–315.
- Granovetter, M. (1973) The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*. 6. pp. 1360–1380.
- Hoekman, J. – Frenken, K. – Tijssen, R. J. W. (2010) Research collaboration at a distance: changing spatial patterns of scientific collaboration within Europe. *Research Policy*. 5. pp. 662–673.
- Jacobs, J. (1969) *The economy of cities*. Random House, New York.
- Lengyel B. (2004) A tudásteremtés lokalitása: hallgatólagos tudás és helyi tudástranszfer. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 51–71.
- Lengyel B. (2012) *Tudásalapú regionális fejlődés*. EHarmattan, Budapest.
- Lengyel I. (2010) *Regionális gazdaságfejlesztés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Loasby, B. J. (2001) Time, knowledge and evolutionary dynamics: why connections matter. *Journal of Evolutionary Economics*. 4. pp. 393–412.
- Marshall, A. [1890] (1920) *Principles of economics*. (8th edition). Macmillan, London.
- Martin, R. – Sunley, P. (2006) Path dependence and regional economic evolution. *Journal of Economic Geography*. 4. pp. 395–437.
- Nooteboom, B. (2000) *Learning and innovation in organisations and economies*. Oxford University Press, Oxford.
- Rutten, R. – Boekema F. (2007) *The learning region: foundations, state of the art, future*. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton.
- Sebestyén T. (2012) Régiók hálózata és gazdasági teljesítmény: a régiók közötti tudáshálózati struktúra makrogazdasági szerepének vizsgálata. *Tér és Társadalom*. 3. pp. 69–91.
- Sorenson, O. – Rivkin, J. W. – Fleming, L. (2010) Complexity, networks and knowledge flow. In: Boschma, R. A. – Martin, R. (eds) *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton. pp. 316–352.
- Ter Wal, A. L. J. – Boschma, R. A. (2009) Applying social network analysis in economic geography: framing some key analytic issues. *Annals of Regional Science*. 3. pp. 739–756.
- Tóth B. I. (2012) Regionális rugalmasság, rugalmas régiók. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 3–21.
- Varga A. – Parag A. (2009) Egyetemi tudástranszfer és a nemzetközi kutatási hálózatok szerkezete. *Közgazdasági Szemle*. 4. pp. 343–358.

A HAZAI TERÜLETFEJLESZTÉS ZSÁKUTCÁI: A TRIÁLIS MAGYARORSZÁG

Lengyel Imre

Az elmúlt évtizedek területi folyamatai felszínre hozták, hogy napjainkban az endogén tényezők szerepe felértékelődött a területfejlesztésben, főleg a globális gazdasági változások miatt. Ez a felismerés nyert teret az EU 2014–2020 közötti fejlesztéspolitikai irányelveinek tervezetében is, amely az intelligens növekedést célul kitűzve az integrált (és place-based), bottom-up jellegű és inkluzív fejlesztési programokat preferálja, amely gondolatkör a regionális endogén fejlődésméletekhez áll közel.

A magyar területi adatokból egyértelműen kiderül, hogy a térségek eltérő fejlődési pályákon haladnak, többségüknél a jelentős fejlesztési források ellenére sem figyelhető meg felzárkózás az EU-átlaghoz. Tanulmányomban először az alapvető folyamatok néhány térbeli adatára térek ki, majd a regionális tudományi magyarázatuk általam fontosnak tartott szempontjaira. Úgy vélem, hogy az objektív folyamatok mellett a területfejlesztés sematikus és centralizált, exogén felfogása, azaz szakmai okok is hozzájárultak a hazai térségek lassú fejlődéséhez, a fejlesztési források alacsony hatékonyságú felhasználásához.

A hazai területi fejlődés eltérő típusai

A regionális tudomány egyik alapigazsága, hogy a gazdaság és társadalom fejlődése térben mindig egyenlőtlen (*Rechnitzer–Smahó* 2011). Arról azonban már éles vita folyik (lásd pl. Williamson-hipotézis), hogy egy ország dinamikus fejlődése következtében csökkennek-e a területi különbségek, azaz konvergencia, avagy divergencia lép fel. Arról is eltérnek a vélemények, hogy a területi különbségek mérséklése érdekében érdemes-e, és ha igen, akkor milyen módon lehet hatékonyan beavatkozni a területi folyamatokba. A területi különbségeket és egyenlőtlenségeket többféle szempontból értékelhetjük

(Nemes Nagy 2009). A területi fejlődés méréséhez alkalmazott mutatók közül csak néhányat emelek ki: a kibocsátást, a foglalkoztatást és a humán tőke színvonalát.

Az adatokból kiderül, hogy a magyar gazdaság relatív pozíciója az EU-n belül 2000 után javult (részben azért, mert néhány tagállam jelentősen visszaesett). Amíg 2000-ben az egy lakosra jutó GDP az EU27 átlagának 54%-át tette ki, addig 2010-ben már 64,8%-át. De ez a relatív pozíciójavulás a régiók között igen egyenlőtlenül következett be (1. táblázat): miközben Közép-Magyarországon az egy lakosra jutó GDP pozíciója 2000–2009 között 26%-kal javult, illetve 2007 és 2010 között 101,5%-ról 108,5%-ra nőtt, eközben a többi 6 régió pozíciója alig változott (megjegyzem, hogy a KSH a területi GDP új számítási módszerét csak 2007-ig vezette vissza, a megelőző évek adataival nem vethető össze a jelenlegiek). A 2000–2009 közötti időszakban az EU 274 NUTS2 régiója között a fővárosi régiók növekedése volt a leggyorsabb, Közép-Magyarország 7. a sorban, Pozsony, Bukarest, Szófia, Prága, Athén és régióik, illetve Belső-London után, tehát a magyar főváros és térségének növekedése kiemelkedő.

Megfigyelhető, hogy az 1990-es években viszonylag gyorsan fejlődő régiók, Nyugat-Dunántúl és Közép-Dunántúl felzárkózása 2000 után megtorpant, míg a további négy régió relatív javulása is csak arra volt elég, hogy a

1. táblázat
A régiók néhány fontos mutatója

	GDP/lakos (PPS), % (EU27=100)			Foglalkoztatottsági ráta, % (20–64 évesek)		Diplomások aránya, % (25–64 évesek)
	2000–2009*	2007	2010	2000	2010	2005
Közép-Magyarország	26	101,5	108,5	65,3	65,0	26,6
Közép-Dunántúl	2	56,9	56,2	64,6	62,5	12,6
Nyugat-Dunántúl	–1	60,1	61,0	68,9	64,1	13,6
Dél-Dunántúl	4	41,8	43,8	58,1	58,1	12,9
Észak-Magyarország	5	39,3	39,2	53,9	53,7	12,9
Észak-Alföld	7	38,6	40,9	53,7	54,4	13,3
Dél-Alföld	3	40,6	41,7	61,0	59,5	13,7
Magyarország	11	61,5	64,8	61,2	60,4	17,1
EU27	100	100,0	100,0	66,5	68,5	22,4

*Az EU27 átlaghoz mért eltérés változása, az Eurostat Regional Yearbook magyar adatait a kiadvány számára megbecsülték.

Forrás: KSH STADAT, Eurostat Regional Yearbook 2012. Mikrocenzus.

39–44%-os sávba kerüljenek, 2000 után 3–7%-kal közeledve az EU-átlaghoz, a legkevésbé fejlett régiók között egyre inkább hátrébb sorolódva az EU-ban (az utolsó 16 régió között szerepel ez a négy régió).

A *foglalkoztatottsági ráta* is régióként erősen differenciált, amíg 2000-ben Közép-Magyarországon, Nyugat-Dunántúlon és Közép-Dunántúlon az EU-átlaghoz közeli értéket figyelhetünk meg, addig a többi négy régió adata 5–13%-kal maradt el tőle. 2010-re mindegyik régióban visszaesett a foglalkoztatás, Észak-Alföld kivételével, főleg Nyugat-Dunántúlon volt jelentős, közel 5%-os a csökkenés.

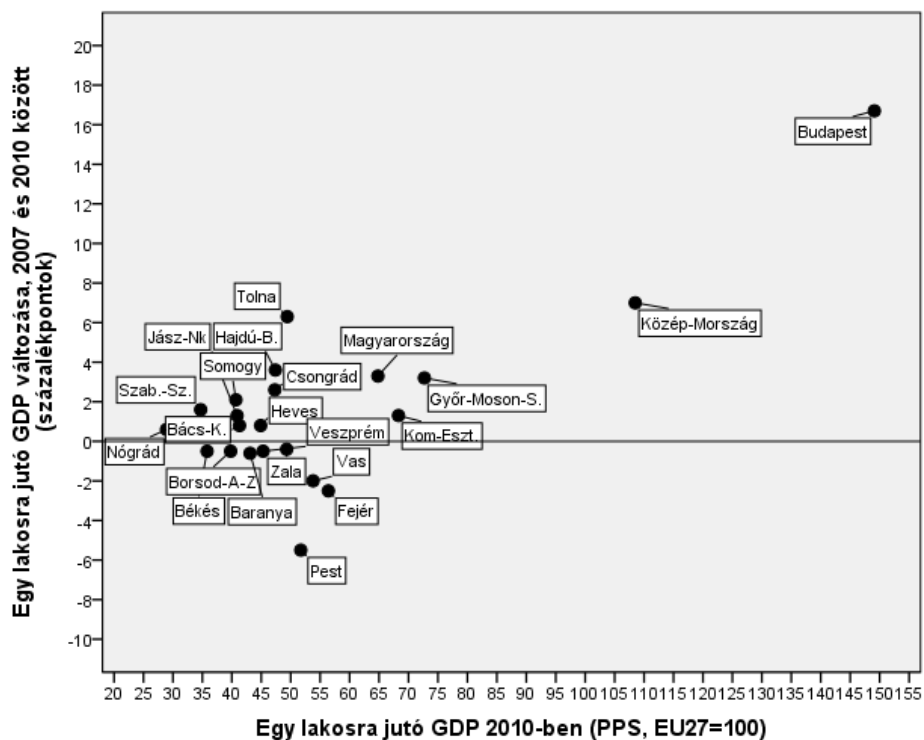
Napjainkban a regionális fejlődés egyik legfontosabb hajtóereje a humán munkaerő színvonala, főleg a *diplomások aránya* az aktív korúak között. Az adatok alapján kijelenthető: Magyarországon kevés a diplomás, csak háromnegyede az EU-átlagnak (*1. táblázat*). De ez is jelentős regionális eltéréseket takar: amíg Közép-Magyarországon 26,6%, azaz minden negyedik munkavállalási korú egyén rendelkezik diplomával, addig a többi hat régióban ennek kb. csak a fele, 12,6–13,7% között mozog az arányszám, jelentősen elmaradva az EU-átlagtól. Mivel a diplomások jelentős része a közszférában dolgozik, a régió fejlettségétől függetlenül nagyjából hasonló arányban, ezért kijelenthető, hogy a kevésbé fejlett régiókban a versenyszférában nagyon alacsony a kvalifikált munkaerő aránya.

A régiókon belül is jelentős területi különbségek vannak, a *megyéket* az egy lakosra jutó GDP alapján tekintve észlelhető, hogy 17 megye egyre inkább hasonló értékkel bír: a fejlettebbek növekedése lelassult, a kevésbé fejletteké pedig kissé gyorsult (*1. ábra*). Két kivétel van, Győr-Moson-Sopron és Komárom-Esztergom megye. Budapest vonzáskörzete kiterjed Pest megye jelentős részére, ezért a fővárosra 2010-ben kimutatott, az EU27 átlagának 149,1%-os értéke túlzó, miként a 2007-től megfigyelhető 16,7%-os pozíció javulás is, emiatt célszerű Középlétre-Magyarország adatára is figyelni. Ennek ellenére egyértelműen állítható, hogy Magyarország 2000 utáni felzárkózása szinte csak a fővárosnak és vonzáskörzetének tudható be, ahol a válság alatt is dinamikus volt a növekedés, a többi régió, a többi megye ehhez csupán asszisztált.

A fenti adatokból is érzékelhető, hogy Magyarországon térben egyenlőtlen gazdasági növekedés alakult ki és fokozatosan nőnek a területi különbségek. Az EUROSTAT számítása szerint 2009-ben a NUTS3-as területi egységek (megyék) alapján a területi különbségek Bulgáriát követően Magyarországon a legmagasabbak¹ (a GDP szóródását vették alapul), majd a balti államok követ-

¹ Lásd: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdec220&plugin=1>.

1. ábra
Az egy lakosra jutó GDP és változása a megyékben

Forrás: KSH: A bruttó hazai termék (GDP) területi megoszlása 2010-ben (előzetes adatok).

keznek a sorban (23 tagállamban vannak NUTS3-as területi egységek). A többi kelet-közép-európai államban, Csehországban, Lengyelországban, Szlovákiában, Romániában térben jóval kiegyensúlyozottabb fejlődés figyelhető meg, pedig ezekben az országokban is a főváros növekedési üteme kimagasló.

Az alapmutatók és a területi különbségek alakulása egyaránt alátámasztják, hogy Magyarországon nem tipikus *duális gazdaság* jött létre, hanem inkább egy *triális gazdaság*, mivel háromféle eltérő fejlődési pálya rajzolódik ki. A hazai térségek három fő ideáltípusa, felhasználva a megyék és városi kistérségek vizsgálatának eredményeit is (Lengyel–Szanyi 2011, Lengyel–Szakálné Kanó 2012):

- Budapest és vonzáskörzete (ingázási övezete, amely átnyúlik a régiós és megyei határokon): integrálódott a globális gazdaságba, a válság elle-

nére dinamikus a gazdasági növekedés (kb. duplája az EU-átlagnak), a foglalkoztatási ráta alig marad el az EU-átlagtól, a diplomások aránya pedig jóval meg is haladja azt. Ez a térség szolgáltatásalapúvá vált, tipikus *urbanizációs agglomerációs előnyöket élvez* (Jacobs-féle externhatások, lásd *Lengyel 2010a*).

- *FDI-vezérelt feldolgozóipari térségek* (Győr, Székesfehérvár, Tatabánya, újabban Kecskemét térsége stb.): a feldolgozóipari multinacionális cégek részlegei révén integrálódott az európai gazdaságba, a válság hatására a foglalkoztatási ráta ugyan visszaesett, de viszonylag magas maradt. Ezen térségek gazdasági növekedése lelassult, ami arra is utal, hogy a multinacionális cégek részlegei nem ágyazódtak be, hanem „szigetként” (kvázi vámszabad területként?) funkcionálnak, és a kezdeti „push” hatást nem követi újabb, azaz minimálisak a helyi multiplikátorhatások. Ez annak is betudható, hogy egyrészt kicsi a térségek lakossága (kritikus tömege), másrészt a diplomások aránya alacsony, emiatt sem tudnak a helyi cégek bekapcsolódni az FDI-értékláncokba (pl. üzleti szolgáltatásokat nyújtva). Ezek a térségek *potenciális lokalizációs agglomerációs előnyöket élveznek*, amit a helyi beszállítók arányának növelésével ki lehetne aknázni (MAR-féle externhatások, lásd *Lengyel 2010a*).
- *Többi térség*: főleg hazai piacra termelő, szolgáltató vállalatokkal rendelkeznek, egyes vállalatok termelékenységének javulása elsősorban a hazai versenytársak kiszorításával jár együtt, emiatt nem nő helyben a foglalkoztatás és lassú a gazdasági növekedés. Ezen térségek köre heterogén, a nagyobb egyetemi városokban (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged) a munkaerő képzettsége az EU-átlaghoz közeli, habár a diplomások jelentős része a közsférában dolgozik, ennek ellenére az egyetemekhez kapcsolódva kialakulhatnak *potenciális lokalizációs agglomerációs előnyök*. A kisvárosi és rurális térségek nem rendelkeznek versenyképes gazdasággal, elvértve vannak versenyképes vállalkozásaik, a munkaerő képzettsége és a vállalati menedzsment színvonala is általában alacsony.

Miért alakult ki ez a triális, háromosztatú térbeli fejlődés? Ez csak egy átmeneti állapot és pár év múlva kiegyensúlyozottabb lesz a területi fejlődés, avagy „elolaszosodunk” és nálunk is tartósan fennmarad a három eltérő fejlettségű térségtípus?

Véleményem szerint az eltérő fejlődési pályák karakterisztikus kialakulásának okai összetettek, elsőként a globális verseny által támasztott *méretgazdaságossági elvárások* említhetők, amelyek a sajátos magyar településhálózatból adódnak: a vidéki térségek munkaerőpiaca kicsi, nem éri meg modern üzleti

szolgáltatásokat indítani és alacsony a versenyszférában dolgozó diplomások aránya. Másodikként a *közlekedési hálózat centrális modernizációja* hozható fel, a fővárosból kiinduló autópályák erősítették a gazdaság koncentrációját is. Az autópályák kiépítése olcsóbbá tette az elérhetőséget, de amint Krugman rávilágított, ezáltal kitágulnak a piacterületek és emiatt a traded üzleti tevékenységek szükségszerűen koncentrálnak, nálunk egyértelműen a fővárosban és környékén. Harmadikként a *területfejlesztés hiányosságai* emelhetők ki, a jelentős EU-s források nem a konkrét helyzetek hatékony megoldására, a komplex problémakör integrált kezelésére fordítottak, hanem egyedi projektek egymás hatását is lerontó finanszírozására, jórészt kiváltva a központi és helyi kormányzatok infrastruktúra beruházásait, amiket egyébként költségvetési forrásokból kellene finanszírozni.

Enyedi György (2010, 400) is a terület- és településfejlesztésben „első feladatként egy új paradigma koncepcionális kimunkálását” tartja, amely a globalizációs folyamatok átfogó értelmezésén alapszik. Úgy vélem, hogy ennek igen összetett szempontrendszere van, amelyek közül most csak egyet emelek ki: az *endogén fejlődés* gondolatának elfogadását és a szükséges intézményrendszer kialakítását. Endogén alatt a közgazdaságtanban az olyan tényezőket értjük, amelyek nem örökölték („nem Istentől valók”), hanem a gazdasági tevékenység által tudatosan hozták létre azokat. A regionális tudományban a régióon belül tudatosan kialakított, az egyedi helyi tényezőkön alapuló, alulról szerveződő, a helyi társadalom aktív részvételével zajló közösségi fejlesztéseket, akciókat tartjuk endogén jellegűnek.

Az endogén regionális fejlődés

A *regionális fejlődés* fogalma igen összetett, nem alakult ki még széles körben elfogadott értelmezés, részben azért sem, mivel a közgazdasági felfogások mellett a társadalmi haladáshoz, a jólét javulásához kötődő társadalmi, politikai és újabban környezeti megközelítések is megfigyelhetők. A különböző felfogások két csoportba sorolhatók, az egyik a leíró (pozitivist) jellegűeket tartalmazza, amelyek megpróbálják mérni és megmagyarázni a különböző fejlettségi szinteket, azok különbségét, a másik pedig a normatív, bizonyos értékrendhez kötődő irányzatok, amelyek az alulfejlettség mérsékléséhez, a felzárkózáshoz szükséges beavatkozások és programok kidolgozására törekszenek.

Az elmúlt évtizedekben, döntően a második világháborút követően került előtérbe a fejlődés témaköre. A fejlődéstudomány történetének szakaszai nemcsak a közgazdaságtudomány, hanem a regionális tudomány főbb irányzataihoz is köthetők. Négy, egymást átfedő korszak és domináns elmélete adható

meg (Altmann 2010, Benko 1999, Chant–McIlwaine 2009, G. Fekete 2008, Mackinnon–Cumbers 2007, Todaro–Smith 2009): *modernizációs elméletek* (1950–1970, a regionális tudományban a szakaszos fejlődést többek között Friedmann írta le, Rostow elméletét térben kiterjesztve); *függőségi elméletek* (1960–1980, a regionális tudományban Myrdal halmozódó oksági elméletének, illetve Wallerstein gondolatainak hatásai említhetők meg); *neoliberális és szerkezetváltási elméletek* (1980–1990, Lewis kétszektoros elmélete, valamint Perroux növekedési fejlődési pólus elmélete); *posztfejlődési elméletek* (1980-tól, többek között idesorolhatók az endogén fejlődéselméletek, a helyi részvételen alapuló, bottom-up fejlesztési elméletek, iparági körzetek, lokális klaszterek stb.).

A *regionális növekedéselméletek* változása is ebbe az irányba mutat (Capello 2007, Lengyel 2010a): az 1960–1970-es években a keynesi (exportbázis elmélet), az 1970–1980-as években az exogén neoklasszikus, az 1980–1990-es években az endogén neoklasszikus, illetve bizonyos heterodox irányzatok, míg a 2000-es évektől a *területi irányzatok* kerültek előtérbe. Ezek a területi irányzatok már a növekedés és fejlődés együttes értelmezésére törekcsenek. A regionális növekedéselméletek, illetve fejlődéselméletek változása lényegében ugyanazon társadalmi-gazdasági áttrendeződést érzékelik, csak eltérő paradigmák alapján.

A fejlődést többen *szűken*, hagyományos felfogásban értelmezik, a gazdasági növekedéshez közeli tartalommal. Nafziger (2006, 15) szerint pl. a *gazdasági fejlődés* olyan „gazdasági növekedés, amely tetten érhető a kibocsátás összetételének és a gazdasági szerkezetnek a változásában”. Nijkamp és Abreu (2009) szerint a *regionális fejlődést* a természeti tényezők mellett a munkaerő mennyisége és minősége, a tőke elérhetősége, a befektetések összetétele, a vállalkozói kultúra és attitűdök, a technológiai infrastruktúra és folyamatok stb. befolyásolják.

A fejlődés *tágabb*, kiterjesztett, napjainkban egyre inkább elfogadottá váló értelmezésére is többféle holisztikus elképzelés született. Kiemelkedik közülük a Nobel-díjas Amartya Sen széles körben elismert felfogása, szerinte a „fejlődést olyan folyamatnak is tekinthetjük, amelynek során bővül az a szabadság, amelyet az emberek ténylegesen élveznek” (Sen 2003, 19). Másképpen, „a fejlődés az emberi szabadságjogok bővülése” (Sen 2003, 66), hogy úgy éljenek, ahogy szeretnének. A szabadság mértéke és a választási lehetőségek köre is fontos, mind az objektív (mérhető) jól-lét, mind a szubjektív jól-lét (boldogság, megelégedettség). A szabadság öt fontos típusára egy-egy politikát, mint eszközt is megad: (1) politikai szabadságjogok, (2) gazdasági feltételek, (3) szociális lehetőségek, (4) az átláthatóság garanciái és (5) létbiztonság. Fontosnak tartom, hogy Sen felfogását nemcsak az angolszász-európai

irányzatok, hanem a fejlődő országok (pl. India) sikeres tapasztalatai és társadalomszemlélete is nagyban befolyásolták: a gazdaság van a társadalomért, és nem fordítva.

Todaro és *Smith* széles körben használt, a gazdasági fejlődéssel foglalkozó alapvető művének legújabb kiadásában is tetten érhető *Sen* értelmezésének elfogadása, a gazdasági javak mellett az önbecsülést és a szabadságot is kiemelik. Könyvük glosszáriumában a *fejlődés fogalma* (*Todaro–Smith* 2009, 820): „az összes emberi lény életminőségének javulási folyamata. Három egyformán fontos szempontja adható meg a fejlődésnek:

- az emberek életszínvonalának emelése – a jövedelmi szint és az élelmi-szer ellátás, egészségügyi szolgáltatások, oktatás stb. színvonalának javulása a *gazdasági növekedés* alapvető folyamatain keresztül;
- olyan feltételek létrehozása, amelyek előmozdítják az emberek *önbecsülésének* növekedését az emberi méltóságot és tiszteletet támogató társadalmi, politikai és gazdasági rendszerek és intézmények által;
- az emberek *szabadságának* növekedése választási lehetőségeik bővülésével, a fogyasztási javak és szolgáltatások növekvő választéka által”.

Összegezve, a *fejlődés nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változást*, a képességek kiteljesedését, egy teljesebb, jobb állapot elérését, a kulturális és intézményi feltételek javulását is jelenti. A gazdasági növekedés, a társadalom termékek és szolgáltatások iránti szükségleteinek kielégítése *szükséges, de nem elégséges feltétele a fejlődésnek*, mivel egyéb szempontok is felmerülnek. Nagyon fontos az ott élők bevonása, a *részvételen alapuló tervezés*, amikor a helyben élők is beleszólhatnak érdemben az őket érintő programokba és részt vehetnek ezek előkészítésében és lebonyolításában (*Bajmócy* 2011).

A regionális tudományban is az *endogén helyi tényezők vizsgálata* egyre inkább előtérbe kerül, napjaink egyik divattémájává válik (*Pike et al.* 2011, *Stimson et al.* 2011, *Stimson et al.* 2009). Másképpen megfogalmazva, a *tér aktívnak minősíthető* (*Capello* 2007, 2008, *Lengyel* 2010b): a helyi közösség elvárásai és aktív részvétele (bottom-up szerveződés), a lakosság egészségi állapota és képzettsége (humán tőke), a vállalkozókészség, a társadalmi tőke, a térszerkezet és településhálózat (mint agglomerációs előnyök), az intézményrendszer és kiépültsége, a környezet állapota stb. egyaránt befolyásolják a területi politikát. Az aktív tér koncepcióhoz kapcsolódik a *területi tőke Camagni-féle* felfogása (*Camagni* 2009, *Lengyel* 2011), ahol a tényezők egy táblázatba rendezhetők (3x3-as mátrixba), és a négy kulcstényező: magánjavak (tőke), közjavak (infrastruktúra), humán tőke (képzettség) és társadalmi tőke (bizalom, együttműködés).

Az elméleti irányzatok eredményei napjainkban már feltűnnek a gazdaság- és társadalompolitikai ajánlásokban is. A globális feltételek közötti gazdasági növekedés, haladás, fejlődés mérésére egy kompromisszumot javasol pl. a *Stiglitz, Sen* és *Fitoussi* által szerkesztett jelentés (2010, 310), amely „különbséget tesz a jelenlegi jól-lét és a fenntarthatóság értékelésekor, azaz hogy mennyire lehet mindezt hosszú távon fenntartani. A jelenlegi jól-lét egyaránt kapcsolódik a gazdasági forrásokhoz, például a jövedelemhez, és az emberek életének nem gazdasági jellegű vonatkozásaihoz (mit csinálnak, mit csinálhatnak, hogyan éreznek, milyen a természeti környezet, amiben élnek)”. Ajánlásaikban megfogalmazzák (*Stiglitz et al.* 2010, 312–315): „az anyagi jólét értékelésekor a termelés helyett inkább a jövedelem és a fogyasztás kerüljön előtérbe”, továbbá „a jövedelmet és a fogyasztást a vagyonnal együtt kell vizsgálni”, és „a jövedelem mérése terjedjen ki a nem piaci tevékenységekre”. A jelentésben a *jól-lét a kulcsfogalom*, amelynek változását több dimenzió együttes mérésével javasolják megítélni (*Stiglitz et al.* 2010, 315): „i. Anyagi életszínvonal (jövedelem, fogyasztás és vagyon); ii. Egészség; iii. Oktatás; iv. Egyéni tevékenységek, a munkát is beleértve; v. Politikai képviselő és kormányzás; vi. Társadalmi és személyes kapcsolatok; vii. Környezet (jelenlegi és jövőbeli feltételek); viii. Gazdasági és fizikai jellegű bizonytalanság”.

Részben a *Stiglitz, Sen* és *Fitoussi* nevével fémjelzett jelentés alapján az Európai Bizottság is állást foglalt (EC 2010, 11): „A bruttó hazai termék (GDP) rendkívül hatékony és széles körben elfogadott mutató a gazdasági tevékenység rövid és középtávú változásainak figyelemmel kísérésére, különösen a jelenlegi gazdasági válságban. Minden hiányossága ellenére még mindig a legjobb mérőszám a piacgazdaság teljesítményének értékelésére. A GDP rendeltetése szerint azonban nem alkalmas a hosszú távú gazdasági és társadalmi haladás pontos számszerűsítésére, és különösen nem a társadalom azon képességének a mérésére, hogy megoldást találjon olyan kérdésekre, mint amilyen az éghajlatváltozás, a forráshatékonyosság vagy a szociális integráció”. Tehát manapság nem elegendő a gazdasági növekedést favorizálni, hanem a fenntartható környezeti fejlődésre és a társadalmi haladásra is tekintettel kell lenni.

A bizottságnak ez a felfogása megjelent az *Európa 2020* dokumentumban is, amiben a területfejlesztés hagyományos céljai újrafogalmazódtak az egymást kölcsönösen erősítő prioritásokban: intelligens növekedés, fenntartható növekedés és inkluzív növekedés. Nemesak ez a három prioritás adja vissza az endogén regionális fejlődés szemléletét, hanem az új regionális politikát megalapozó *Barca-féle* jelentés hely-alapú (place-based) fejlesztési felfogása is (*Barca* 2009).

Összegzés

A tanulmány első részében közölt adatok alátámasztják a közismert tény: Magyarországon eltérő fejlődési pályán levő és eltérő fejlesztési lehetőségekkel bíró térségek vannak. A hazai területfejlesztés visszafogott sikere is részben annak tudható be, hogy egyféle séma alapján, egyféle lineáris fejlődési pályát feltételezve, egyforma módszertannal és eszközökkel, központilag irányítva zajlik a területfejlesztési programok többségének előkészítése és végrehajtása, minimálisra, formálisra szűkítve a helyiek részvételét. Nyilván a helyiek részvétele sem garancia a sikerre, de érdemi bevonásuk a társadalmi feszültségeket jelentősen mérsékelné.

A fejlett és fejlődő országok tapasztalatait egyaránt összegzi a fejlődés újfajta, kiterjesztett felfogása, amely szakít az egyoldalú és sematikus szemlélettel. A regionális tudományban is egyre inkább elfogadottá válik, hogy nem a sikeres térségek mechanikus utánzására, hanem a helyi tényezőkre alapozott, endogén szemléletű fejlődésre és ezt orientáló fejlesztéspolitikára van szükség. Lehet, hogy a gazdasági növekedés rövid távon lassúbb, de hosszabb távon biztosan megtérül, mivel a helyi társadalom igényeihez igazodó, az ott élők részvételével zajló programok fenntarthatóbbak. Úgy vélem, hogy Magyarországon is az egyes térségekben az endogén fejlődés gondolatára épülő, alulról szerveződő gazdaság- és vállalkozásfejlesztésre lenne szükség, mert az exogén, kívülről vezérelt területi politika az elmúlt években nem volt sikeres.

Irodalom

- Altmann, M. P. (2010) *Contextual development economics*. Springer, New York.
- Bajmócy Z. (2011) *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATEPress, Szeged.
- Barca, F. (2009) *An agenda for a reformed cohesion policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*. Independent report. http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/policy/future/pdf/report_barca_v0306.pdf [2012. szeptember 14.].
- Benko G. (1999) *Regionális tudomány*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Camagni, R. (2009) Territorial capital and regional development. In: Capello, R. – Nijkamp, P. (eds) *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Cheltenham. pp. 118–132.
- Capello, R. (2007) A forecasting territorial model of regional growth: the MASST model. *The Annals of Regional Science*. 4. pp. 753–787.
- Capello, R. (2008) Space and Theoretical Approaches to Regional Growth. In: Capello, R. – Camagni, R. – Chizzolini, B. – Fratesi U. (eds) *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer-Verlag, Berlin. pp. 13–31.
- Chant, S. – McIlwaine, C. (2009) *Geographies of development in the 21st century*. Edward Elgar, Cheltenham.

- Enyedi Gy. (2010) Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*. 4. pp. 398–405.
- G. Fekete É. (2008) A versenyképesség értelmezése kevésbé fejlett térségekben. In: Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.) *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, pp. 130–152.
- Lengyel B. – Szanyi M. (2011) Agglomerációs előnyök és regionális növekedés felzárkózó régiókban – a magyar átmenet esete. *Közgazdasági Szemle*. 10. pp. 858–876.
- Lengyel I. (2010a) *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lengyel I. (2010b) A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*. 3. pp. 11–40.
- Lengyel I. (2012) Regionális növekedés, fejlődés, területi töke és versenyképesség. In: Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málovics Gy. (szerk.) *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged. pp. 151–174.
- Lengyel I. – Szakálné Kanó I. (2012) Competitiveness of Hungarian urban microregions: localization agglomeration economies and regional competitiveness function. *Regional Statistics*. (Megjelenésre elfogadva).
- Mackinnon, D. – Cumbers, A. (2007) *An introduction to economic geography*. Pearson, Harlow.
- Nafziger, E. W. (2006) *Economic development*. (4th edition) Cambridge University Press, New York.
- Nemes Nagy J. (2009) *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nijkamp, P. – Abreu, M. (2009) Regional development theory. In: Kitchin, R. – Thrift, N. (eds) *International encyclopedia of human geography*. Elsevier, Amsterdam. pp. 202–207. (9. kötet).
- Pike, A. – Rodrigues-Pose, A. – Tomaney, J. (eds) (2011) *Handbook of local and regional development*. Routledge, London–New York.
- Rechnitzer J. – Smahó M. (2011) *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sen, A. (2003) *A fejlődés mint szabadság*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Stiglitz, J. E. – Sen, A. – Fitoussi, J. P. (szerk.) (2010) A Bizottság jelentése a gazdasági teljesítmény és a társadalmi fejlődés méréséről. *Statisztikai Szemle*. 3. pp. 305–320.
- Stimson, R. – Stough, R. R. – Salazar, W. (2009) *Leadership and Institutions in Regional Endogenous Development*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp, P. (2011) *Endogenous regional development*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Todaro, M. P. – Smith, S. C. (2009) *Economic development*. (10th edition) Addison-Wesley, Harlow.

SAJÁT TEREIKBE ZÁRVA? KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA A REGIONÁLIS TUDOMÁNY EURÓPAI INTEGRÁCIÓJÁBAN*

Lux Gábor

Saját farkába harapó posztmodern kígyó? A kutatás értelméről

Közép- és Kelet-Európa regionális átalakulása – a területi differenciálódás új formái, a rendszerváltó vagy frissen önállósodott államok közigazgatási-politikai szükségletei, illetve a posztoszocializmus, az EU-integráció, napjainkban pedig a válság dilemmái – egyaránt olyan kérdéseket vetettek és vetnek fel, amelyek a regionális tudomány látókörébe tartoznak. Az átalakulási folyamatok megértéséhez a különböző tudományos tradíciókból építkező nemzeti műhelyeken kívül a nyugati elemzők munkái is hozzájárultak, és a térség 1990-től a regionális tudomány nemzetközi fórumainak folyamatosan jelenlévő, bár periférikus jelentőségű vizsgálati területévé vált.¹ A szélesebb térfolyamatok mellett maga a diszciplína is átélte az átalakulás és az integráció folyamatát; új intézményei és iskolái alakultak ki, és rövid ideig a fejlesztéspolitikában betöltött szerepe révén jelentősen felértékelődött.

Ebben a tanulmányban az integráció egy speciális kérdését, a közép- és kelet-európai regionális tudomány nemzetközi beilleszkedésének kihívásait és eredményeit vizsgálom, s a kérdés empirikus elemzésére 15 nemzetközi folyóirat 485, 1995 és 2011 között megjelent tanulmányát is felhasználom. Felmerülhet a kérdés, hogy van-e értelme egy ilyen szűk metatudományi kérdés bővebb tárgyalásának. Saját farkába harapó posztmodern kígyó-e a vizsgálat eredménye? Elvesztegette-e az idejét a szerző? Véleményem szerint a válasz igen, nem és nem. Az önreflexió, vagyis a tudomány sikereinek és kudarcainak azonosítása, és különösen a nemzetközi jelenlét mérése fontos adalék egy disz-

* A tanulmány az OTKA NK 104985 pályázata (Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején) keretein belül készült. A szerző köszönettel tartozik Horváth Gyulának a munka elkészítésében nyújtott segítségéért.

¹ Közép- és Kelet-Európa fogalmát itt a posztoszocialista európai országokkal azonosítom, de ebben a kategóriában sajátos integrációs pályája miatt a volt NDK nem szerepel.

ciplína egészséges önképéhez.² Különösen jelentős ez egy olyan tudomány esetén, ahol az elméleti eredményeket gyakran a tervezés és a politikai cselekvés hivatkozási alapjaként használják fel, vagyis a tudomány művelőit akarva-akaratlan társadalmi és politikai felelősség terheli. A rangos regionális tudományi folyóiratok rendszeresen közölnek adatokat szerzők és folyóiratok idézettségéről; különösen értékes *Rey* és *Anselin* (2000) felmérése a *regional science* publikációs mintáiról, de megemlíthető *Isserman* (2004) fél évszázadot, vagy a *Regional Studies* húsz évet átfogó citációelemzése (*Dunford* et al. 2002) is.

Korábbi vitacikkek, kutatások jelezték, hogy az integrációs folyamat nem egyenlő felek között zajlik. Ahogy maga az „európai integráció” (egy önmagában árulkodó kifejezés) is a poszt szocialista országok egyoldalú alkalmazkodását jelentette a nyugati feltételekhez (*Kuus* 2004, *Lux* 2005), amelyet nyugati részről a paternalizmus, keletről pedig a sérelmi politika, a kirekesztettségérzet és a hozzájuk társuló kompenzációs igény terhelt meg (*Domanski* 2004), úgy a társadalomtudományoknak is szembe kellett nézniük önmaguk területi egyenlőtlenségeivel (*Horváth* 2009), az erőforrások, hatalmi pozíciók és elfogadottság aszimmetrikus viszonyaival (*Timár* et al. 2012).

A társadalomföldrajz nyugat–keleti viszonyrendszerét tárgyaló kritikájában *Timár* (2004a, 2004b) felveti a kérdést, hogy végső soron milyen földrajz konvergál milyen földrajzhoz. Álláspontja szerint a „nyugati” (angol–amerikai elméletek hegemoniája által uralt) társadalomföldrajz képes arra, hogy a keleti tudomány eredményeinek szelektív befogadásával, értékeinek önkényes súlyozásával átformálja, saját képére alakítsa a Közép- és Kelet-Európáról szóló tudományt, miközben az ellenkező irányú konvergenciának semmiféle nyoma nincs. A jelentős folyóiratokat ugyanis döntően nem a térségből származó szerzők írják, bírálják és szerkesztik; a kutatási eredmények befogadásáról nyugati kutatók döntenek, nyugati szemszögből. Másrészt az „újonnan csatlakozók” földrajza is tagolt, a maga egyenlőtlenségeivel: az alulfejlett kritikai irányzat helyett az empirikus, pozitivistá hagyományokra alkalmazott iskola meghatározó, és az EU által támogatott, politikai döntéseket megalapozó kutatások révén az alkalmazott földrajz eredményei vannak túlsúlyban. Mint felhívja rá a figyelmet, a nyugati hegemonia megjelenik a keleti tudományos eredmények „lefölözésében” (a legértékesebb tudás saját név alatti publikációjában), de az EU által kinevezett szakértők *szakpolitikai* döntéseiben is.

Mindennek a szélesebb következményeit jól illusztrálja *Kuus* (2011) mélyinterjúkon alapuló kutatása a földrajzi tudás policy-formáló hatásáról. Az EU

² Hasonló megfontolások vezettek a szcientometria elmúlt évtizedekben befutott diadalútjához – a kérdéstről lásd pl. *Hirsch* (2005, 2010), *Tolnai* (2008) és *Papp* (2012) írásait.

szervezetében a tudás valóban hatalom, amennyiben aki érvényesnek tudja *elismertetni* szakértelmét, az képes a politikai döntések és forráselosztás befolyásolására, vagyis *a politikai tér termelésének* irányítójává válik. Akik ellenben kiszorulnak a folyamatból (vagy nem képesek érvényesíteni szempontjaikat), a máshol, mások által hozott döntések passzív befogadóivá válnak. Az elismert szakértelem tehát stratégiai erőforrás, amelyben a keleti tagállamok több év után is hátrányokkal – erőforrások, kutatási háttér, az EU-bürokráciában elért beágyazottság és bürokratikus tapasztalatok hiányosságaival – kell versenyezzenek. Márpedig hogy kik, hol és milyen formában termelik meg ezt a tudást, és sikerül-e azt szakértelemként elfogadtatniuk, az már „vérré megy”.³

A magyar regionális tudományról kvalitatív önértékelést adott *Rechnitzer* (2005) *Nemes Nagy* (2003) korábbi írására is reflektáló összefoglalójában: az eredményeket elemezve felhívta rá a figyelmet, hogy a diszciplína már intézményesültnek tekinthető; folyóiratokkal, erősödő oktatási bázissal és fogyasztói piaccal is rendelkezik, de meg kell még küzdenie önmaga módszertani gyengeségével, és kezelnie kell a politikai mainstream közelségének kísértését. Ez a tanulmány egy sokkal pesszimistább korban, egy szkeptikus szerzőtől született, elsősorban mégis arra keresi a választ, hogy milyen eredményeket ért el a közép- és kelet-európai regionális tudomány, és hogyan lehet sikeres a „területi koncentráció és a jelentőségükből vesztő perifériák” (*Faragó* 2010, *Lux* 2012) korszakában. Kérdései a következők:

- Hogyan jelennek meg a közép- és kelet-európai regionális átalakulás problémái a nemzetközi szakirodalomban; milyen kérdések és mely területek foglalkoztatják az elemzőket, illetve melyek kapnak kevésbé jelentős hangsúlyt?
- Ha a vezető folyóiratokban megjelenő tanulmányokat a tudományos teljesítmény mérőeszközének tekintjük, milyen következtetéseket vonhatunk le a volt szocialista országokra nézve: képesek-e, s milyen mértékben képesek bekapcsolódni a nemzetközi tudományos életbe?
- Feltehető továbbá az a kérdés is, hogy ez a tudományos teljesítmény milyen területi és diszciplináris tagolódást mutat (milyen műhelyei működnek a regionális tudományoknak); hol tudnak a közép- és kelet-európai kutatók hozzátenni a területi kutatások globális ismeretanyagához?

³ Magyarország kapcsán *Faragó* (2004) jelzi, hogy a regionalizáció és a regionális politika, bár a gazdasági reálfolyamatokra és az EU-csatlakozás igényeire, illetve az európai értékekre apellált, valójában pragmatikus politikai alapon zajlott és „szakszerűsége”, „szükségyszerűsége” helyett önmagában egyfajta értékválasztást képviselt.

Vagyis céloom annak a kétirányú információáramlásnak a feltárása és szerkezeti elemzése, amely a regionális tudományban Nyugat-, valamint Közép- és Kelet-Európa között végbemegy.

Ez a tanulmány nem tesz kísérletet a regionális tudomány pontos definiálására. Lehatárolására több kísérlet történt, így pl. *Lengyel* (2010) vitaindító tanulmányában nemzetközi publikációs adatokat említ lehetséges érvként diszciplináris önállósága, hálózat- és paradigmaalkotó képessége mellett, amelyre *Dusek* (2011), *Mészáros* (2011) és *Gál* (2012) is reflektált. Értékes vita zajlott le korábban a társadalomföldrajz és a regionális tudomány lényegi hasonlóságát hangsúlyozó *Probáld* (2007) és az ezt elvető *Enyedi* (2007) és *Dusek* (2007), vagy a *területi tudományok* sokféleségére, egyben a pozitívizmuson túllépő értelmezésére törekedő *Faragó* (2003) és a vele vitatkozó, egységes diszciplinára hivatkozó *Nemes Nagy* (2003) között is – vagy említhetjük *Enyedi* (2011) tömör, mindössze egyoldalas összegzését. A kérdés eldöntésére egészen frappáns megoldások is születtek: egy közelmúltban született hazai háttérdokumentum anonim szerzőjétől megtudhattuk, hogy az ún. „*regionális tudomány*” olyasvalami, amit „*a közgazdaság-tudományból (részben a társadalomföldrajzból) emeltek ki mesterséges módon*” – vagyis egyfajta érzécsalódás, nem is létezik. Mint látható, ez is működőképes megközelítés, mert kicsivel később ezek a nézetek érvényesültek a „nem létező” diszciplína legnagyobb hazai műhelyét utóbb érintő ún. „szervezeti reformok” folyamatában is, amelynek kapcsán Götz von Berlichingen híres szavai („*Mich ergeben! Auf Gnad und Ungnad! Mit wem redet Ihr! Bin ich ein Räuber!*” stb.) ötlethetnek a reformok kedvezményezettjeinek eszébe. A továbbiakban mégis a korábban idézettek megközelítéseiből, egy interdiszciplináris, de saját identitással és immár gazdag hagyományokkal rendelkező tudományág *magától értetődő, sem magyarázkodást, sem mentegetőzést nem igénylő* létezéséből indulok ki.

A felhasznált módszerek

A kutatásban tizenöt angol nyelvű regionális tudományi folyóirat 1995 és 2011 közötti számaiban megjelent, közép- és kelet-európai vonatkozású tanulmányokkal dolgoztam, ezek megoszlásából vontam le következtetéseket. A kutatásba bevont folyóiratokat úgy válogattam össze, hogy azok lehetőleg érintsék a regionális tudomány fontosabb irányzatait, és legyen közöttük legalább egy, térségen belül megjelenő nemzetközi fórum (*1. táblázat*). Fontos kritérium volt továbbá, hogy a folyóirat a teljes vizsgált periódus alatt rendszeresen megjelenjen. Nem szerepelnek a mintában azok a folyóiratok, amelyekben nem talál-

1. táblázat
*A kutatás során feldolgozott folyóiratok fontosabb adatai és a bennük
 megjelent tanulmányok száma*

Folyóirat	Profil	Évi lap- számok (2011)	Tanulmányok száma		
			1995– 2004	2005– 2011	össze- sen
Antipode	Kritikai és radikális földrajz	5	4	5	9
Entrepreneurship and Regional Development	Vállalkozások térbeli fejlődése, üzleti tudományok	6	5	4	9
Environment and Plan- ning C.: Government and Policy	Közpolitikák, közigazgatás, kormányzás	6	27	10	37
European Planning Studies	Területi tervezés, regionális poli- tika, Európa regionális fejlődése	12	24	37	61
European Spatial Research and Policy*	A gazdaság- és társadalomszer- veződés regionális problémái, regionális politika, európai integráció	2	66	40	106
European Urban and Regional Studies	Az európai város- és regionális fejlődés kérdései, kritikai földrajz	4	36	26	62
International Journal of Urban and Regional Research	A nemzetközi város- és regionális fejlődés multidiszciplináris elemzése	4	15	9	24
International Regional Science Review	A regionális tudomány elmélete és módszertana	6	5	0	5
Journal of Rural Studies	A vidéki társadalom, gazdaság és környezet kérdései	4	6	13	19
Papers in Regional Science	A regionális tudomány elmélete és módszertana	4	4	3	7
Regional & Federal Studies	Közpolitikák, közigazgatás, kor- mányzás, decentralizáció	5	25	11	36
Regional Studies	Területi fejlődés és regionális politika	10	30	17	47
Rural Sociology	A vidéki társadalom, gazdaság és környezet kérdései, vidéki közös- ségek átalakulása	4	4	3	7
Sociologia Ruralis	A vidéki társadalom, gazdaság és környezet kérdései, vidéki közös- ségek átalakulása	4	4	14	18
Urban Studies	A városfejlődés és az azt befolyá- soló politikák vizsgálata	16	21	17	38
Összesen		–	276	209	485

*A *European Spatial Research and Policy* 2004. évi 1-es számát nem sikerült beszerezni, ezért az elemzésben sem szerepel. *Forrás:* A szerző összeállítása.

tam közép- és kelet-európai fókuszú vagy szerzőjű tanulmányt, vagy ezek száma értékelhetetlenül kevés volt. A kutatás nem terjed ki a német és francia nyelvű folyóiratokra: a tudományos élet *lingua franciájának* ma az angol nyelvet tekinthetjük, és feltételezhető, hogy aki munkáit a nemzetközi nyilvánosságnak szánja, ezen a nyelven fog publikálni.

Az adatbázisba kétféle tanulmány került be. Az első kört azok képezik, amelyek megjelentek a vizsgált folyóiratokban és kapcsolatba hozhatók Közép- és Kelet-Európa területi fejlődésével, szerzőre és szűkebben vett témára való tekintet nélkül (nem szerepelnek viszont a térséget csak érintőlegesen, vagy egy nagyobb területi egység részeként említő publikációk). A második körbe a térségben működő kutatók tanulmányai kerültek, még akkor is, ha a választott téma nem volt kifejezetten közép- és kelet-európai. A két kritérium alapján összesen 485 tanulmány került be az adatbázisba. Az elemzést két periódusra osztottam: az 1995–2004 és 2005–2011 közötti évekre. A választóvonal az EU első keleti bővítésének éve volt.

Bár a terjedelem és megjelenési gyakoriság eltérései miatt folyóiratok szintjén nem lehet pontos összehasonlítást végezni, szembevetendő a *European Spatial Research and Policy* és a *European Urban and Regional Studies* számaiban megjelent tanulmányok nagy száma: ennek magyarázata, hogy az elsőt (bár négy egyetemen közös kiadása) a Łódzi Egyetemen szerkesztik, a második pedig tudatosan vállalta fel a közép- és kelet-európai témák elemzését, és szerkesztőbizottságában is hamar megjelentek a térség kutatói.

Az összegyűjtött cikkek feldolgozása során minden tanulmányt több besorolási kategória (téma, megközelítés, földrajzi besorolás és eredet) szerint, lehetőleg fulltext alapján osztályoztam. Először kulcsszavakon alapuló *tematikus besorolást* alkalmaztam. A legtöbb esetben viszonylag könnyű feladat volt eldönteni, hogy egy cikk mely kategóriába kerüljön, a tanulmányok egy kisebb köre esetén azonban hangsúlybeli arányok mérlegeléséhez kellett fordulni, ami óhatatlanul bizonyos mértékű szubjektivitáshoz vezet. Míg a kulcsszavak potenciális köre nagyon széles lehetett volna, az elsődleges kulcsszavakat tizenötre korlátoztam. Röviden:

- elmélet: a regionális tudományok elmélete és módszertana, matematikai-ökonometriai modellek, modellezés;
- EU-integráció: az EU keleti bővítésének szakpolitikai kérdései;
- határmentiség: a határterületek sajátos problémái, határokon átnyúló együttműködés, transznacionális makrorégiók;
- ipar: beleértve az építőipart;
- K+F: a kutatás-fejlesztés, innováció és tudásalapú fejlődés kérdései;

- közigazgatás: az állami és szubnacionális közigazgatás megszervezésének dilemmái, önkormányzatiság és a regionalizmus-decentralizáció kérdésköre;
- közlekedés;
- poszt szocializmus: a szocialista rendszer problémái és utóhatásai, a régi és új struktúrák együttélése-összeütközése;
- regionális politika: a területi folyamatokba történő közpolitikai beavatkozás gyakorlati és szervezeti kérdései;
- szolgáltatások: beleértve turizmus;
- területi különbségek: a térben kialakuló gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, térszerkezeti vizsgálatok;
- tervezés: a tervezés módszertani és intézményi kérdései;
- városok: a városfejlődés gazdasági és társadalmi kérdései, várospolitikai;
- vidék: vidékkutatás, falvak fejlődése, mezőgazdaság és fenntartható fejlődés;
- egyéb.

A tematikus csoportosítás egy másik, kompaktabb módját takarja a *Rey–Anselin* (2000) cikkéből átvett *megközelítés szerinti besorolás*. Itt négy kategória elhatárolására került sor:

- policy: tervezés, alkalmazások, közpolitikák;
- térszerkezet: a tér empirikus és teoretikus szerkezete, különbségei;
- módszertan: elméleti és alkalmazott elemzési módszerek;
- egyéb⁴: általános elméleti, történeti és összehasonlító munkák, valamint az előzőkbe be nem sorolható tanulmányok.

E besorolási módnál az előbbinél erősebb szubjektív tényezővel kell számolni, s ez különösen igaz volt a policy/térszerkezeti, illetve az egyéb (ezen belül történeti-összehasonlító) munkák elválasztásakor.

A harmadik alkalmazott kategória a *földrajzi besorolás*, a vizsgált területek szerint. Ahogy a tematikus besorolásnál, itt is egy vagy több kulcsszó került meghatározásra. Az elsődleges kulcs, a klasszifikálás alapja az ország vagy – több ország esetén – az országcsoport. Ilyen országcsoportok a Baltikum, a Balkán, Közép- és Kelet-Európa egésze, valamint a visegrádi országok. A városokról vagy régiókról szóló esettanulmányok szintén ország szerint kerültek besorolásra.

Végül az *eredet szerinti besorolás* a tanulmány szerzők szerinti származását jelöli. A térségen kívüli szerzőknél erre származási ország alapján került

⁴ Az eredetiben: elmélet.

sor (amely adott országok térség iránti tudományos érdeklődését is mutatja), Közép- és Kelet-Európa országaiban viszont különösen érdekes volt a tanulmányok finomabb területi megoszlása, amely lehetőséget ad a különböző regionális tudományi műhelyek elkülönítésére. A kutatók hovatarozásának meghatározása soha nem egyszerű feladat; a „közép-európaiság” itt a folyóiratokban közölt szerzői adatokon alapult. A kutatói mobilitást is figyelembe véve a kategóriába soroltam mindazokat, akiknél ki tudtam mutatni, hogy a vizsgált időszakban valamikor a térség intézményeiben dolgoztak. A nyugati intézményi besorolás esetén csak akkor döntöttem így, ha a szerző korábban vagy később szerepel közép- és kelet-európaiként is (pl. Varga Attila, aki első publikációit még nyugati intézményekből jelentette meg), de nem kerültek be az adatbázisba, akiknél ez nem volt eldönthető. A társszerzős cikkek esetén mindig a közép- vagy kelet-európai szerző volt meghatározó.

Kutatási eredmények

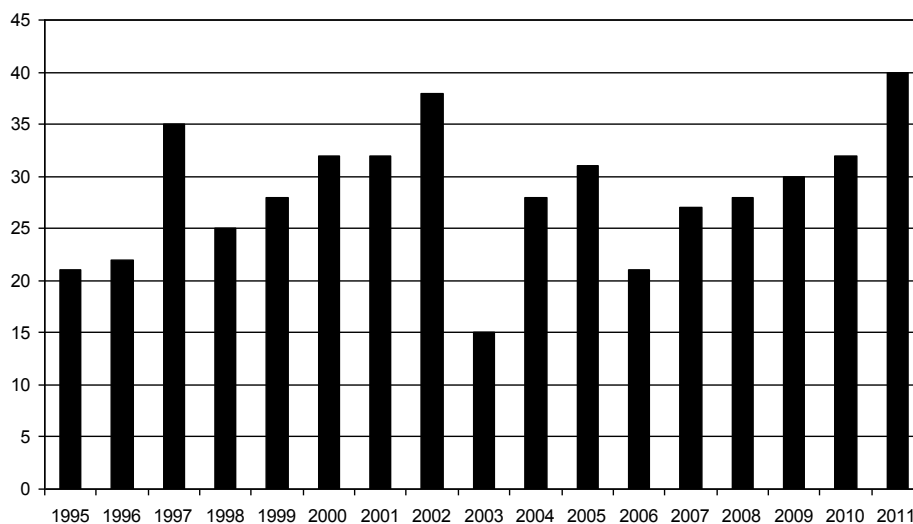
A tanulmányok változó megoszlása: Merre tart a tudomány?

A kutatás egyik legérdekesebb kérdése, hogy nőtt-e a közép- és kelet-európai országok jelentősége a regionális tudomány európai piacán? Erősebbé vált-e az integrációs folyamat az EU-csatlakozás után? Mely folyóiratokban nőtt, és melyekben csökkent az érdeklődés? Az évek szerinti adatokról tájékoztatást ad az *1. ábra*. Ez alapján a térség iránti érdeklődés 2004 előtt érte el csúcspontját, majd egy hullámvölgy után ismét fokozatos növekedésnek indult. Feltételezhető – és a tanulmányok részletesebb tanulmányozása ezt megerősíti – hogy bár a két vizsgált szakasz között nem sokat emelkedett az éves tanulmányok száma (27,6-ról 29,9-re) az első hullámban a posztszocialista átalakulás vizsgálata tartott számot különleges érdeklődésre; később azonban már a térségi kutatók javuló elismertségét érhetjük tetten.

Szembetűnő változások zajlottak le a mintában szereplő folyóiratok között. Az évenként közölt tanulmányok alapján az összesen legalább 20 tanulmányt közlő lapok közül⁵ a *European Planning Studies* mutatott számottevő (120%-os) növekedést, miközben visszaesés zajlott le az *Environment and Planning C.: Government and Policy-nál* (47%), a *Regional and Federal Studies-nál* (37%) és a *Regional Studies-nál* (19%). Az első lap, amely a legrangosabbak

⁵ Ezekre a megkötésekre azért volt szükség, hogy kiszűrjem a két vizsgálati szakasz eltérő hosszából (tíz és hét év), valamint a mindössze néhány tanulmányt közlő folyóiratok szerepeléséből eredő torzító hatást.

1. ábra
Közölt tanulmányok éves száma (1995–2011)

Forrás: A szerző számításai és szerkesztése.

közé tartozik, a közép- és kelet-európai kutatók növekvő elismertségét mutatja a területi tervezésben – a megjelent tanulmányok egyre nagyobb részét jegyzik a térségben dolgozó kutatók. Az EPC és az RFS esetén a lezajlott közigazgatási reformok utáni lanyhuló érdeklődés hatásait tapasztalhatjuk, a Regional Studies esetében pedig a lap egyre erősebb globális nyitásának és növekvő versenyének következményeit.

Egy diszciplína elismertségének és tekintélyének nem csak a közölt publikációk száma, hanem a nemzetközi folyóiratokban elfoglalt szerkesztői, szerkesztőbizottsági helyek is mércéi. Ebben a tekintetben azonban semmiféle előrelépés nem volt tapasztalható: a vizsgált 15 folyóiratban 1995-ben 18, 2004-ben és 2011-ben 19-19 pozíciót töltöttek be közép- és kelet-európai kutatók. Időközben azonban a testületekben jelentős bővülés ment végbe (364-ről 454-re), és a térségből érkezettek részaránya így valójában 4,9%-ról 4,2%-ra csökkent. Nyolc folyóiratban az időszakban egyszer sem volt térségbeli szakértő a szerkesztőbizottságok tagjai között, számuk pedig 2011-ben csak a *European Spatial Research and Policy* (10/34 fő), az *International Journal of Urban and Regional Research* (4/48 fő) és a *European Urban and Regional Studies* (2/24 fő) testületében haladta meg az egy főt.

A tematikus besorolás eredményei a 2. táblázatban olvashatók, és tovább differenciálják a folyóiratok alapján kialakult képet. A legnagyobb hangsúlyt a városok, urbánus terek vizsgálata kapta. A városkutatók eredményei jelentek meg legnagyobb számban és legegyszerűsebb érdeklődés mellett a nemzetközi folyóiratokban, továbbá az ingatlanpiacok és a városi terek funkcionális átalakulása mellett új kutatási témák, a szuburbanizáció, a városi gazdaságfejlesztés, valamint a társadalmi és környezeti fenntarthatóság szempontjai jelentek meg a tanulmányokban. Mindmáig alulhangsúlyozott viszont a gyenge urbanizáció és fővároscentrikusság hatásainak mélyebb elemzése. 10%-os súlyt képvisel a területi különbségek, térszerkezettel kapcsolatos kérdések empirikus vizsgálata, amely alatt szubnacionális, nemzeti szintű vagy nagytérségek közötti különbségeket értünk.

Mivel a politikai átalakulás az államszervezésben és a területi irányításban is paradigmaváltást hozott, bizonyos országokban (a Balkánon és Kelet-Európában) pedig az állami önállóság, esetleg területi integritás dilemmáit vetette fel, szintén nem meglepő a közigazgatási (politikai térszervezési) témájú tanulmányok fölültreprezentáltsága, bár az EU-csatlakozás után jelentős vissza-

2. táblázat
A tanulmányok tematikus megoszlása

Megnevezés	1995–2004		2005–2011		Összesen	
	darab	%	darab	%	darab	%
Elmélet	7	3	3	1	10	2
EU-integráció	6	2	3	1	9	2
Határmentiség	19	7	8	4	27	6
Ipar	27	10	23	11	50	10
K+F	4	1	8	4	12	2
Közigazgatás	37	13	16	8	53	11
Közlekedés	7	3	7	3	14	3
Posztszocializmus	24	9	13	6	37	8
Regionális politika	29	11	20	10	49	10
Szolgáltatások	10	4	12	6	22	5
Területi különbségek	25	9	22	11	47	10
Tervezés	3	1	6	3	9	2
Városok	54	20	36	17	90	19
Vidék	20	7	30	14	50	10
Egyéb	4	1	2	1	6	1
Összesen	276	100	209	100	485	2

Forrás: A szerző számításai és szerkesztése.

esést szenvedtek el (–38%). A regionális politika 10%-os súlya megtévesztő, mivel a területi politikák másodlagos kulcsszóként is gyakori előfordulásúak. A tanulmányok intézményi, eszközorientált és empirikus írásokat is közöltek.

Együttesen 15%-ot kapott két gazdasági szektor, az ipar és a szolgáltatások; részben az (örökölt) hazai, részben a működőtőke-beruházások révén megjelenő új vállalatok kapcsán. A szolgáltatásokon belül a kereskedelem és a turizmus volt meghatározó, az utóbbi években viszont megjelenőben vannak a fejlett üzleti szolgáltatások terjedését, az offshoring jelenségeit vizsgáló tanulmányok is. Szembetűnő a vidéki gazdaság relatív felértékelődése az EU-csatlakozás után: ez a terület jelentősen növekvő figyelmet kapott (+114%), bár a folyóiratok szűk és aránylag zárt köre foglalkozott a kérdéssel.

A kisebb súlyt kapott témák közül külön érdemes kiemelni a tervezés és az elméleti, módszertani írások kérdését. Mindkettő a legalacsonyabb jelenlétű csoportok között szerepel. Mivel a módszertan és a regionális gazdaságtan elméleti vizsgálata döntően „nemzetfüggetlen” kategória, a bennük elért teljesítmény a közép- és kelet-európai kutatók e téren tapasztalható komoly gyengeségét mutatja, különösen más periférikus országokban élő versenytársakkal, pl. spanyol, orosz vagy kínai kutatókkal szemben. A nemzetközi szakirodalomba bekerülő írások most még inkább kiugró egyéni teljesítményekhez, mint iskolákhoz, szellemi műhelyekhez köthetők.

A tanulmányok *megközelítés alapján* végzett csoportosítása (3. táblázat) megerősíti a módszertani kutatásokról előbbiekben leírtakat, máshol viszont további jelentős szempontokra hívja fel a figyelmet. Jelentős a policy jellegű írások túlsúlya: ez sok esetben „esettanulmányyszerűséggel” társul, vagyis a szerzők általában partikuláris problémákat tárgyalnak, míg a szintetizáló munkák ritkábbak. A kategória jelentőségét nagyban emeli, hogy a poszt-socialista átalakulás során Közép- és Kelet-Európa a szakpolitikai laboratórium szerepét is játszotta – pozitív megközelítéssel nézve jelentős policy-transzfer zajlott le; más szemszögből viszont (ismét) felelősségvállalás vagy előzetes megkérdésünk nélkül kísérleteztek rajtunk, és az új európai válság tapasztalatainak fényében még abban sem lehetünk biztosak, hogy mindez Európa és az emberiség javát szolgálta volna.

Egy komoly átrendeződésről tanúskodik a térszerkezeti és egyéb írások változó súlya. Fokozatosan háttérbe szorulnak az utóbbi kategória írásai, amelyek tekintélyes részét a történetiségből kiinduló elemzések tették ki, miközben hangsúlyosabbá válnak a jelen problémáit feldolgozó, egyre alaposabb empirikus alátámasztású tanulmányok – ezt a tudományfejlődés pozitív eredményeként tarthatjuk számon.

3. táblázat
A tanulmányok megközelítés szerinti megoszlása

Megnevezés	1995–2004		2005–2011		Összesen	
	darab	%	darab	%	darab	%
Policy	109	39	75	36	184	38
Térszerkezet	68	25	111	53	179	37
Módszertan	13	5	5	2	18	4
Egyéb	86	31	18	9	104	21
Összesen	276	100	209	100	485	100

Forrás: A szerző számításai és szerkesztése.

A tanulmányok *földrajzi besorolása* azt mutatja, hogy a nemzetközi folyóiratpublikációk legjobban Lengyelország iránt mutattak érdeklődést (a tanulmányok 22%-a), amit jól magyaráz mind az ország nagysága, mind erős regionális tudományi és társadalomföldrajzi iskolái. Lengyelországot azonban mindjárt Magyarország követi (10%), ami már egyértelműen a második tényező hatását, a regionális kutatásokba való korai bekapcsolódást és erős tudományos műhelyek fontosságát mutatja – különösen, hogy hazánk megelőzi pl. Oroszország (9%) jelentőségét is. 3% fölötti részarányra még Csehország (6%), Észtország (4%) és Szlovákia (4%) volt képes, míg a visegrádi országookról szóló összehasonlító tanulmányok 5%-ot, a közép- és kelet-európai térséget vizsgáló összehasonlítások pedig 18%-ot értek el. A regionális tudomány „vakfoltja” a Balkán, az „EU+2” államokat (Bulgáriát és Romániát) beleértve összesített részesedése csupán 8%, míg a posztszovjet országoké 12%. A vizsgálatok tárgyában tehát egy közép-európai és balti koncentráció látható, amelyet a széleken sokkal ritkásabb figyelemmel kísért tér övez – pedig mind népessége, mind területi problémái jócskán meghaladják a miénket.

A tanulmányok eredete: Kik készítik a tudományt?

A kutatás talán legérdekesebb kérdése a tanulmányok eredet szerinti megoszlásának vizsgálata. Ez segít ugyanis föltárni a regionális tudomány „inputoldalát”: azt, hogy kik írják az angol nyelven megjelenő folyóiratok térséggel foglalkozó írásait; mekkora mérvű és pontosan milyen térbeli sűrűsödés mutatható ki kontinentális, közép- és kelet-európai, de akár nemzeti szinten; illetve hogy az eloszlás vizsgálatával milyen következtetéseket vonhatunk le a regionális tudomány térségbeli terjedésére és erős nemzetközi jelenlét kivívására képes iskoláinak kialakulására nézve.

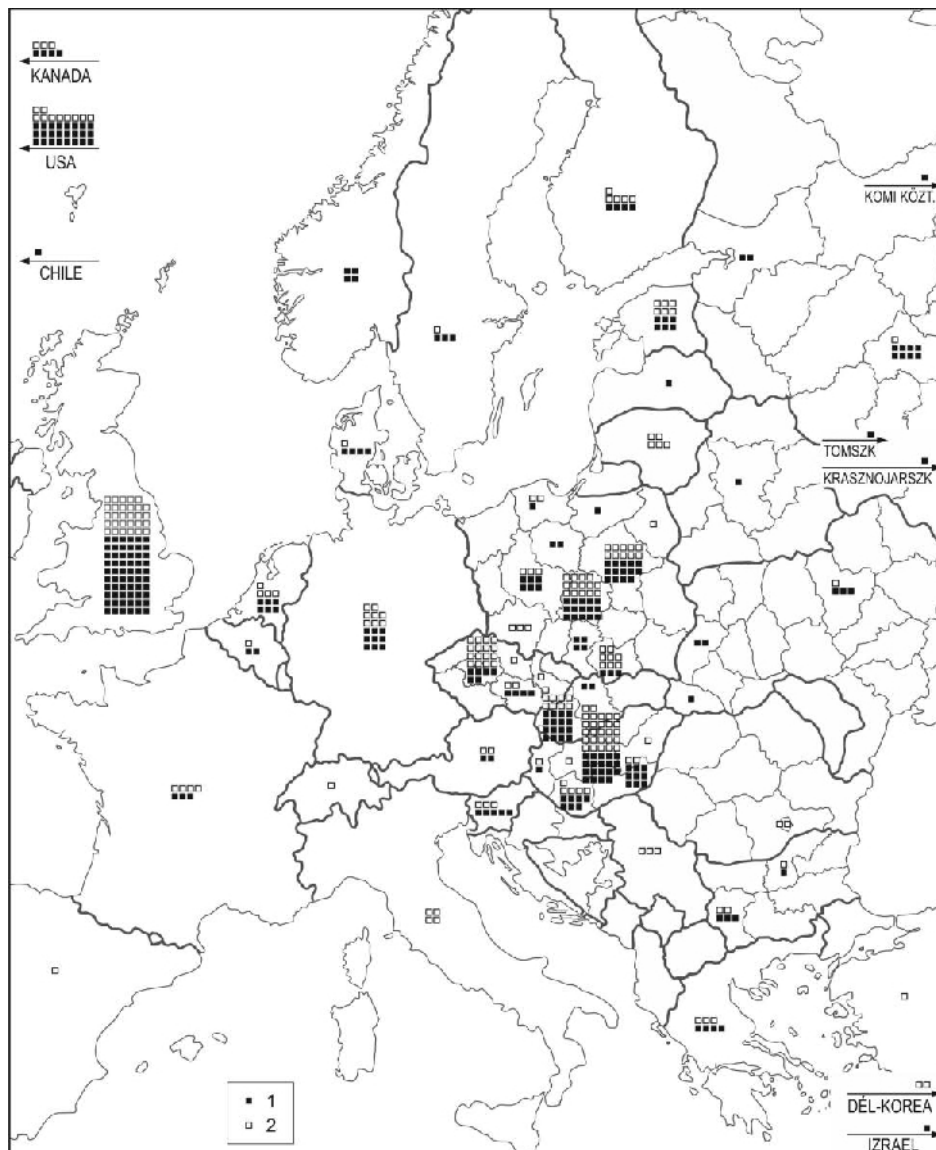
1995 és 2004 között az adatbázisban szereplő tanulmányok 52%-ában vettek részt a közép- és kelet-európai országok kutatói, és ez az arány a második, 2005 és 2011 közötti periódusban 61%-ra emelkedett. Ez az adat önmagában adatokkal alátámasztott választ ad *Timár* (2004b) kérdésére: egy évtized alatt, ha nem is radikálisan, de emelkedett a térség kutatásában a helyi kötődésű kutatók szerepe. Sokkal árnyaltabb képet kapunk akkor, ha nem összesített számokat, hanem a tanulmányok eredetének *földrajzi megoszlását* helyezzük vizsgálatunk fókuszába, ez ugyanis mind a nyugati (tudományos) centrum és a keleti periféria viszonyát, mind a szubnacionális eltéréseket szemlélteti (2. ábra).

A Nyugat-Európában keletkezett folyóiratcikkek esetén egyértelműen kimutatható az angolszász hegemonia, amely elsősorban a brit tudományos műhelyek erejét mutatja: Nagy-Britanniában született 89 tanulmány, a teljes minta ötöde. A társszerzős munkákkal, vendégkutatókkal együtt számolva még nagyobb túlsúly lenne tapasztalható – ugyanakkor figyelemre méltó, hogy 2004 után ez a túlsúly mérséklődött. Nagy-Britanniában jelenik meg a rangos folyóiratok többsége; s nem csak számuk, hanem változatosságuk is magas. Ez a sokrétűség nagyon komoly előny a szigetország számára, és – bár ezt a térképen nem ábrázoltuk – térben is policentrikus; egymással együttműködő, de önálló jegyekkel is bőven rendelkező tudományos műhelyek különíthetők el (sőt, talán ide sorolhatók a szoros brit kapcsolatokkal rendelkező, nagyon jó teljesítményű holland kutatók is). Az Egyesült Államok a legtöbb tekintetben hasonlít Nagy-Britanniához, de távolsága, másrészt regionális tudományi iskoláinak erősebb elméleti gyökerei miatt kevésbé hangsúlyos.

Amilyen erős Nagy-Britannia, olyan szembevetendő a kontinentális országok kisebb szerepe. A déli országokban a téma iránti érdeklődés és az élő közép- vagy kelet-európai kapcsolatok gyengesége vagy hiánya miatt az erős regionális tudományi jelenléttel bíró Spanyolországban minimális, és Itáliában sem számottevő: egyedül az intenzív Balkán-kutatásokat folytató Görögországban találjuk komolyabb nyomát. Bár egyenként kevés tanulmánnyal, de együttesen jól mérhető jelenléttel jellemezhetők Észak-Európa műhelyei; témáik között hagyományaiknak megfelelően hangsúlyos a vidékfejlesztés-ruralitás kérdésköre.

Csakugyan elmondhatjuk, hogy a nemzetközi vérkeringésbe a posztszocialista térség az angolszász folyóiratokon keresztül, voltaképpen az angolszász hegemoniát megerősítve lépett be. A két másik nagy tudományos nyelvterület, a francia és a német közel sem hasonlíthatók Nagy-Britanniához. Ebben tetten érhető, hogy az itt aktív kutatók elsősorban saját tudományos nyilvánosságuk számára dolgozzák föl a posztszocialista országok kérdéseit (ez feltétlenül igaz az intenzív kapcsolatépítést megvalósító Németországra), Franciaország esetén

2. ábra
A tanulmányok eredet szerinti megoszlása (db)

Jelmagyarázat: 1 – 1995 és 2004 között megjelent tanulmány; 2 – 2005 és 2011 között megjelent tanulmány.

Forrás: A szerző szerkesztése.

azonban az eltérő földrajzi orientáció, a Mediterráneum és Észak-Afrika iránti erősebb érdeklődés is.

A Közép- és Kelet-Európa országában született munkák térbeli eloszlása egyenetlen, a visegrádi országokban és (népességarányosan) a Baltikumban összpontosul. Négy visegrádi országban írták meg az összes folyóiratcikk 44%-át: a többiek részesedése közösen sem sok, egyenként pedig igen alacsony. A nyugati lapokba való bekerülés nehézségei mellett az is közrejátszik ebben, hogy Kelet-Európában a regionális tudomány még nem vált önálló diszciplínává. A tanulmányok eloszlásában három jelentős térszerkezeti jellegzetesség figyelhető meg, amelyekben a regionális tudomány által kutatott tér sajátosságai tükröződnek vissza – csak hogy ezúttal a *megfigyelő válik megfigyeltté*, a vizsgálat tárgyává.

Az első ilyen vonás a *tudomány decentralizációjának mértéke*. Ez, mint Horváth (2009) is elemzi, tükrözheti mind a tudatos decentralizációt, mind annak hiányát. A fővárosok erős uralkodó szerepe látható Csehországban, Szlovákiában, Délkelet-Európában és Oroszországban. Ugyanakkor három kivételről is beszélhetünk. Az egyik Lengyelország, ahol már a két világháború közötti időszakra visszanyúló hagyományokkal rendelkező társadalomtudományi iskolák foglalkoztak a területi egyenlőtlenségek kérdésével, és ennek mind az ország policentrikus városszerkezete, mind területi politikája kedvező táptalajt biztosított. A lengyel regionális tudományt a tanulmányok köre alapján a tematikus diverzitás és műhelyszerűség jellemzi, azaz több iskolával, nagyon eltérő filozófiájú írásokkal van jelen a nemzetközi tudományban. A másik kivétel Észtország, ahol nem Tallinn, hanem Tartu vált a regionális tudomány központjává, és a témák színessége mellett az erősödő északi integráció figyelhető meg. Végül a harmadik ország Magyarország, ahol a nagyon erősen fővároscentrikus térszerkezet és az elit által vallott „extra Budapestam non est vitae” térfelfogás dacára a Nagykörúton, *de még Zuglón és Nagytétényen kívül is* működnek a tudomány decentralizált műhelyei: még hozzá az adatbázis alapján legerősebben a Dél-Dunántúlon és a Dél-Alföldön. Nagy kár, hogy ez a kör nem szélesebb, és hogy a határon túli magyar kutatók eredményei jobbra csak a magyar szakfolyóiratokban jelennek meg: a nemzetközi orgánumban való eljutásuk komoly előrelépést, elismertséget jelentene számukra.

A második fontos jellegzetesség a *publikációs teljesítmény növekvő centralizációja*: Lengyelország kivételével mindenhol a fővárosi centrumok megerősödése és a rajtuk kívüli műhelyek jelentőségének (relatív) csökkenése tapasztalható. Különösen ez a helyzet Csehországban, ahol a prágai Károly Egyetem nagyon komoly előnyre tett szert; de Magyarországon is jelentősen megnőtt a főváros részesedése a regionális tudomány eredményeinek előállításában,

amelyben elsősorban az MTA intézetei és a Közép-európai Egyetem játszottak szerepet.

A harmadik vonás a *közép- és kelet-európai regionális tudomány „saját tereibe zártága”*. A nyugati és keleti kutatók közötti distinkció – ha egyenlőtlen reprezentációjukat már félretettük – a területi és a tematikus dimenzió közötti összefüggések vizsgálatakor válik különösen markánsná. Általában jellemző, hogy a poszt-socialista országok kutatói saját tereikről (országairól, régiókról) írnak, esettanulmányyszerűek, az összehasonlító elemzésekben, valamint a szintetizáló tanulmányokban viszont egyértelmű a nyugatiak fölénye. Így a „Közép- és Kelet-Európa” egészét elemző 88 és a tágabb „Balkánt” vizsgáló 9 tanulmány kétharmad-kétharmadát jegyzik nyugati kutatók (vagyis megírásukban még társszerzőként sem szerepelt térséghez kötődő szakember), és csak a „visegrádi országok” esetén érvényesült paritás. Nem jelennek meg a kutatók kellő számban a magas fokon matematizált, módszertani és modellezési kérdésekkel foglalkozó lapokban, és nemigen hallható véleményük az összeurópai problémákról sem. Ami pedig az európai téren kívüli világ elemzését illeti, ebben a szférában egyszerűen nem rúghatnak labdába: a teljes adatbázisban mindössze két cikk tematikájában fordult elő Európán kívüli ország.

A regionális tudomány intézményesüléséről

A tanulmány utolsó kérdéseként a tudományos intézményesülés egy különösen fontos területét, a térben elkülönülő *regionális tudományi iskolák, műhelyek formálódását* veszem vizsgálat alá. Tizenhét év alatt folytatódott a közép- és kelet-európai regionális tudomány intézményesülési folyamata, vagy legalábbis konvergenciája a nyugati minták irányába (ellenkező irányú mozgásról beszélni botorság lenne). Ez a folyamat térben egyenlőtlenül zajlik: miközben a térség egészét követő magatartás jellemzi, elkülöníthető három szerveződési forma, amelyek feltehetően fejlődési fázisokként is értelmezhetők.

Az első formában a regionális tudományhoz kapcsolódó eredmények megjelenése esetleges, s gyakran más tudományterületek intézményrendszerén, vizsgálati keretein belül érhető tetten.

A második formában egyes műhelyek már specifikusan a diszciplínához kötődő témákra szakosodva működnek, s szakembergárdájuk is szélesebb. Ez nem jelenti, hogy a diszciplínához közeli szakterületek kutatói kiszorulnának a tudományos teljesítményből; sőt, inkább a hangnem diverzifikációja, sokszínűvé válásáról beszélhetünk.

A harmadik formát kifejtett intézményrendszer, stabil kutatói bázis és emelkedő nemzetközi teljesítmény jellemzi. Ezzel természetesen nem érnek

véget a kutatók feladatai: a nyugati országoktól való lemaradás csökkentése, és különösen az eredmények szélesebb disszeminációja, a sokak számára ismeretlen regionális tudomány társadalmi beágyazottságának és tudományos presztízsének növelése további munkát követel.

Az intézményesülés nem teljesen azonos a nyers publikációs eredményekkel. Az első kategóriába tartozó országokban is láthatók kifejezetten impozáns értékek, de itt pár kiugró teljesítményű kutató húzza fel a mezőnyt. Ez a helyzet Szlovákiában, ahol mindössze két kutató, Jan Buček és Vladimír Baláž jegyzi egyedüli vagy társszerzőként a 27 megjelent tanulmány 56%-át, és Észtországban, ahol Tammaru Tiit és Garri Raagmaa neve található a 12 tanulmány 58%-a alatt. A második kategória képviselői Csehország és Szlovénia; mindkét országban működő iskolákról és növekvő témagazdagságról beszélhetünk. A harmadik csoportba Lengyelország és Magyarország sorolható térben és intézményként is önálló iskoláival.

Mint a 4. táblázat mutatja, Közép- és Kelet-Európa tíz, legtöbb tanulmánnyal jelen lévő regionális tudományi műhelyéből öt Lengyelországban található. A Łódzi Egyetem kitüntetett pozícióját jelentős mértékben emelte a *European Spatial Research and Policy* publikációs tevékenysége, de a folyóirat az ország; sőt, az egész posztoszocialista tér kutatói számára megkönnyítette tudományos eredményeik disszeminációját. Az elhelyezkedés és a helyi kötődésű szerkesztőbizottság tehát számít – azzal együtt, hogy az ESRAP fokozatosan szélesebb nemzetközi profilra tesz szert. Magyarországon az MTA

4. táblázat
Közép- és Kelet-Európa tíz legtöbbet publikáló
regionális tudományi műhelye

Intézmény	Tanulmányok száma
Łódzi Egyetem	28
MTA Regionális Kutatások Központja	24
Károlyi Egyetem, Prága	17
Tartui Egyetem	11
Jagelló Egyetem, Krakkó	11
Comenius Egyetem, Pozsony	9
Előrejelzési Intézet, Pozsony	8
Varsói Egyetem	7
PAN Stanisław Leszczycki Földrajzi és Térszervezési Intézet	7
Adam Mickiewicz Egyetem, Poznań	6

Forrás: A szerző számításai és szerkesztése.

Regionális Kutatások Központja játszotta a vezető szerepet, mint a magyar decentralizációs elképzelések háttérintézménye, s nem melleleg egyetlen vidéki székhelyű akadémiai intézete; a fővárosi műhelyek (MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Közgazdaság-tudományi Intézet, Szent István Egyetem, Közép-európai Egyetem, illetve Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem) egyenként három-négy tanulmányt közöltek a vizsgált lapokban. Ez egy olyan pozíció, amelyre büszkék lehetünk. Hogy miként módosítja majd a képet az RKK önállóságának elvesztése vagy a minden téren eluralkodó fővárosközpontú, a szubszidiaritást és a nagyvárosi centrumokon kívüli térségeket értéktelennek tekintő gondolkodás, arra az ezután következő években kapunk majd választ.

Összefoglalás

A közép- és kelet-európai tereket vizsgáló, és részben a szerzők személyében is hozzájuk kötődő publikációs teljesítmény alapján a következő következtetéseket fogalmazhatjuk meg. Egyrészt látható, hogy a diszciplína nyugati beilleszkedése, elismertetése nehéz és hosszadalmas folyamat, amelyben számos egyenlőtlenséggel és rejtett akadállyal kell szembenézni. Másrészt látható és igazolható az is, hogy akár az egyéni teljesítményeknek, akár az intézményesülő iskolák munkájának megvan a mérhető eredménye. Közép-Európa kutatói vezető szerepet vívtak ki a poszt szocialista térség kutatásában; ma már a megjelenő tanulmányok többségében részben vagy egészben sajátjukként ismertethetik el a született eredményeket. Ugyanakkor több, jelentős feladattal kell még szembenéznünk. Hiányzik a térségből származó szerzők markáns szerepvállalása a regionális tudomány módszertanában és elméleteiben, és különösen az összeurópai összehasonlító, a közpolitikák irányait is befolyásoló munkák születésében. A szintetizáló munkákat még mindig inkább nyugaton írják, miközben a közép- vagy kelet-európai kutatók gyakran nem lépnek túl saját tereiken. Különösen a policy terén végzett jelentős munka fényében sajnálatos, hogy ezek az eredmények még nem jelentek meg kellő mértékben nyugati publikációs fórumokon, eredményeikre nem hivatkozik az európai politika, és nem jelennek meg legszentebb hivatásunk, *saját érdekeink érvényesítésének* hivatkozási alapjaként. Ez, mint a rangos folyóiratok szerkesztőbizottságaiban elfoglalt méltó súlyú képviselő elérése, továbbá helyben szerkesztett, de nemzetközi elismertségű szakfolyóiratok kialakítása még előttünk áll.

Irodalom

- Domanski, B. (2004) West and East in 'New Europe': The pitfalls of paternalism and a claimant attitude. *European Urban and Regional Studies*. 11. pp. 377–381.
- Dunford, M. – Perrons, D. – Reilly, B. – Bull, R. (2002) Citations, authors and referees: Regional Studies, 1981–2002. *Regional Studies*. 9. pp. 1053–1065.
- Dusek T. (2007) A társadalomföldrajz és a regionális tudomány különbségeiről. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 137–140.
- Dusek T. (2011) A regionális tudomány frontvonalairól. Gondolatok Lengyel Imre vitaindító tanulmányához. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 197–209.
- Enyedi Gy. (2007) A társadalomföldrajz és a regionális tudomány. Hozzászólás Probáld Ferenc cikkéhez. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 133–135.
- Enyedi Gy. (2011) Mi a regionális tudomány? *Magyar Tudomány*. 12. pp. 1514.
- Faragó L. (2003) A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 19–40.
- Faragó L. (2004) A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*. 3. pp. 1–23.
- Faragó L. (2010) Területi koncentráció és a jelentőségüket veszítő perifériák. In: Barta Gy. – Beluszky P. – Földi Zs. – Kovács K. (szerk.) *A területi kutatások csomópontjai*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 432–453.
- Gál Z. (2012) A pénzügyi tér és a regionális tudomány frontvonalai. Lengyel Imre vitaindító tanulmányának apropóján. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 87–111.
- Hirsch, J. E. (2005) An index to quantify an individual's scientific research output. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 46. pp. 16569–16572.
- Hirsch, J. E. (2010) An index to quantify an individual's scientific research output that takes into account the effect of multiple coauthorship. *Scientometrics*. 3. pp. 741–754.
- Horváth, Gy. (2009) *Cohesion Deficiencies in Eastern and Central Europe: Inequalities of Regional Research Area*. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs. (Discussion Papers, 72). <http://discussionpapers.rkk.hu/> [2011. november 10.].
- Isserman, A. M. (2004) Intellectual leaders of regional science: A half-century citation study. *Papers in Regional Science*. 83. pp. 91–126.
- Kuus, M. (2004) Europe's eastern expansion and the reinscription of otherness in East-Central Europe. *Progress in Human Geography*. 4. pp. 472–489.
- Kuus, M. (2011) Whose regional expertise? Political geographies of knowledge in the European Union. *European Urban and Regional Studies*. 3. pp. 275–288.
- Lengyel I. (2010) A regionális tudomány „térnyerése”: Reális esélyek avagy csalfa délibabok? *Tér és Társadalom*. 3. pp. 11–40.
- Lux G. (2005) A magyar fejlesztési politika térszemlélete és a második generációs programozás területi vetületei. *Tér és Társadalom*. 3–4. pp. 81–93.
- Lux G. (2012) A gazdaság szerepe a városi térségek fejlesztésében: A globális kihívásoktól a fejlesztéspolitikáig. In: Somlyódyiné Pfeil E. (szerk.) *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos feltételei – A közigazgatási struktúrán innen és túl*. Publikon Kiadó, Pécs. pp. 67–89.
- Mészáros R. (2011) A regionális tudomány a változó világban. Megjegyzések Lengyel Imre tanulmányához. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 210–213.
- Nemes Nagy J. (2003) A regionális tudomány dualitása és paradigmái hazai tükrében. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 1–17.
- Papp Z. (2012) Miért nem használunk frakcionális mutatókat a tudományos teljesítmény értékelésére? *Magyar Tudomány*. 4. pp. 472–479.
- Probáld F. (2007) Társadalomföldrajz és regionális tudomány. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 21–33.

- Rechnitzer J. (2005) Tükör által nem elhomályosítva (A posztmodern, a paradigmák, a mainstream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). *Tér és Társadalom*. 3–4. pp. 1–12.
- Rey, S. J. – Anselin, L. (2000) Regional science publication patterns in the 1990s. *International Regional Science Review*. 4. pp. 323–344.
- Timár J. – Nagy E. – Velkey G. – Nagy G. – Kugler J. – Duray B. – Barta Gy. – Beluszky P. (2012) Társadalomtudósok a „periférián”. *Tér és Társadalom*. 3. pp. 151–163.
- Timár, J. (2004a) More than ‘Anglo-American’, it is ‘Western’: Hegemony in geography from a Hungarian perspective. *Geoforum*. 35. pp. 533–538.
- Timár, J. (2004b) What convergence between what geographies in Europe? A Hungarian perspective. *European Urban and Regional Studies*. 4. pp. 371–375.
- Tolnai M. (2008) Tudósaink mérhető teljesítménye az MTA Köztestületi Publikációs Adattár adatainak tükrében. *Magyar Tudomány*. 8. pp. 976–997.

HELYI GAZDASÁGFEJLESZTÉS ALULNÉZETBŐL*

Mezei Cecília

Helyi gazdaságfejlesztés alatt olyan tudatos, a helyi szereplők által irányított, támogatott vagy végrehajtott beavatkozások összességét értem, amelyek – legalább részben – közösségi felhatalmazás alapján történnek, és amelyek a helyi gazdaság működését (intézmények, erőforrások), teljesítményét (termelékenység) és struktúráját (ágazati szerkezet) közvetve (pl. külső gazdaságosság) vagy közvetlenül (pl. iparfejlesztés) érintik. A közösségi kontroll garantálja egy-egy térség, település közösségi céljainak figyelembevételét a helyi fejlesztések során. A közösségi felhatalmazás feltételezése logikusan felveti a központi kormányzati szint alatti választott önkormányzatok szerepvállalásának kérdését. A szakirodalomban éppen ezért meglehetősen elterjedt a helyi, regionális gazdaságfejlesztés kifejezések együttes használata, szinonimaként való kezelése (itt csak az a lényeg, hogy nem központi kormányzati beavatkozásokról van szó).

Hogy mégis melyik szint lesz a meghatározó szereplő a helyi gazdaságfejlesztésben, főként olyan nemzeti sajátosságoktól függ, mint a decentralizáció és a regionalizáció előrehaladása, sikeressége; a regionalizmus előretörése; a közigazgatási szintek száma, a szintek közötti munkamegosztás alakulása; a jogszabályi környezet változásai; az önkormányzatok felhatalmazása és tényleges eszközrendszere; a közösségi és a magán szereplők közötti együttműködési gyakorlat tradíciói; a közösségi szereplők együttműködési hajlandósága avagy az európaizációs folyamat gyorsasága és mélysége. A települési és a térségek közötti erőteljes verseny „divatirányzatok” alanyaivá is teszi a helyeket, mind az alkalmazott eszközrendszer (pl. ipari park mindenütt), mind a beavatkozási szint terén (ez ösztönözheti például városszövetségek, agglomerációs fejlesztési társulások önkéntes kialakulását). Nagyon fontos befolyásoló tényező lehet a támogatáspolitikai is, legyen szó nemzeti vagy nemzetek feletti támogatásokról, ahol a források lehívása érdekében elvárt tércategóriák

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

(települési szövetségek, várostérségek, kistérségek stb.) sorra megjelenhetnek a helyi gazdaságfejlesztés léptékeként.

A gazdaság szerveződése ugyanakkor nem követi a közigazgatási határokat, így a helyi, regionális önkormányzatok egy-egy gazdaságfejlesztési akcióval potyautasokat is kiszolgálhatnak (pl. a városi infrastruktúra-beruházás a környékbeli falvaknak is előnyös), vagy éppen nem tudják elérni a gazdasági folyamatok befolyásolásához szükséges kritikus méretet (pl. a regionális munkaerőpiac lenne csak biztosíték a beruházó számára, de a regionális összefogás nem jön létre). Alapvető kérdés tehát a helyi gazdaságfejlesztés optimális területi szintje, amire azonban nincs bevált recept, egyértelmű válasz. Mindig a fejlesztéssel megoldandó probléma és az érintett térség aktorainak együttese kell, hogy kialakítsa a léptéket, amire a helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezés létrejön. Az alulnézet a tanulmány címében lényegében e szemléletre utal, vagyis az alulról építkezésre. E megközelítésben tehát nem mondhatjuk meg előre, hogy a régió, a kistérség vagy éppen a város lenne a helyi gazdaságfejlesztés optimális léptéke. A szabályozásnak éppen ezért alulról építkezve kell megteremtenie a lehetőségét az optimális térségi együttműködések létrejöttének és működésének.

A lokális szintér beavatkozási, gazdaságfejlesztési jogosítványának kialakítása ugyanakkor nem magától értetődő. A helyi szint gazdaságfejlesztési szerepvállalása még csak nem is abszolút pozitív fogalom, hiszen mi van akkor, ha van felhatalmazás, de nincs eszköz, vagy ha a kényszer adott (helyi problémák), de a megoldás már nem helyi szinten képzelhető el (pl. térségi összefogás kellene), illetőleg nincs garancia a helyi gazdaságfejlesztés sikerére sem.

Mindezen kétségek ellenére a gazdaságfejlesztési feladat a központi kormányzati hegemoniától mára eljutott egyfajta „közös munka” (governance) felfogásig, s ebben minden területi szintnek és szereplőnek megvan a maga feladata. A hatalommegosztás azonban sosem megy könnyen és gyorsan. A decentralizáció hosszú folyamat eredményeként alakult ki, s ezt az időszakot több folyamat is kísérte:

- Első helyen említendő, és a szakirodalom (*Lengyel 2010, Pike et al. 2006*) által is zömében kihangsúlyozott tényező a makrogazdasági politikai célkitűzések és az azok eléréséhez alkalmazható eszközzrendszer változása. Az alkalmazott gazdaságpolitika hatástalansága mindig újabb és újabb gazdaságpolitikai eszközöket és megoldásokat hoz a felszínre, a központi gazdaságpolitikai célkitűzés változása pedig más és más szerepet kínál fel a helyi szintnek.

Egészen 2008-ig Európában a fő irány a decentralizáció volt, a válságra ugyanakkor eltérő lépésekkel reagáltak az egyes nemzetállamok, Magyarország egyértelműen a recentralizáció felé mozdult el, miközben Lengyelországban például folytatódik a vajdaságok megerősítése.

- Mindezek háttérében a világgazdaság megváltozott szerveződése áll. A nemzeti kötődésű, exportra termelő nagyvállalatoktól mára eljutottunk a globális vállalatok egymással összefonódó, szövevényes rendszeréig (*Vitali et al. 2011*), amelyek ráadásul a jelek szerint sokkal kitettebbek lettek a válságokra – az a világ bármely szegletéből begyűrűzhet az összefonódó nagy multcégek hálózatába, és valamennyi telephelyükön érzékelhető a negatív hatás. Teljesen más eszközökkel lehet a globális tőkét ösztönözni, ha egyáltalán lehet, mint egy nemzeti kötődésű vállalat tulajdonost. Ma már nincs is igazán eszköze a központi gazdaságpolitikának, s ez még inkább felértékelte a helyi szint fejlesztő, gazdaságot ösztönző szerepét (pl. a telephelyválasztást befolyásoló helyi körülmények, támogatások). A globalizáció ráadásul együtt jár a gazdaság mozzatórugóinak változásával is, többek között a tudás és a képességek, a kutatás-fejlesztés és az innovációk, a kommunikációs technológiák, a klaszterek és a településhálózatok értékelődtek fel az új gazdasági térben.
- Folyamatosan változik a „helyi” mint lokális tércategória is. A lokális tér kitágult. Egy évszázada mondjuk egy napi járásnyira lévő téregységet érezhetett magáénak egy átlagos ember. Ennek a helynek a problémái foglalkoztatták, itt rendelkezett saját kapcsolatokkal és megfelelő ismeretekkel. Ma hol lehet ennek a napi mozgástérnek a határa? Egy napi autóútra, vagy repülőútra? És a távmunkából élőknel? Behatárolhatatlan. Csak szociológiai kutatásokkal, identitásvizsgálatokkal térképezhető fel, hogy milyen tércategóriákhoz kötődik a modern kor átlagpolgára (*Palkó 2011*). A mobilitási adatok esetében sajnos nem mutatható ki a tradicionális értékek mentén helyhez kötődő, de mégis kényszerűen elvándorlók aránya (ami nem mellékesen komoly társadalmi feszültségeket szül és károkat okoz), holott ez a térségi identitás és így a térségi alulról jövő kezdeményezések szempontjából fontos kérdés.
- Új irányokat vesz a településhálózat szerveződése, a falu–város viszony alakulása is, s ebben a folyamatban Enyedi György akadémikus jelentős mérföldkönek látja az ezredforduló környékét. A városi terek teljesen új rendszerben szerveződnek, mint a 19. vagy akár a 20. században, nem hierarchikus kapcsolatok alakulnak ki a várostérségeken belül, hanem funkcionális munkamegosztás, horizontális együttműködések jellemzik

azokat (Enyedi 2012). A többközpontú nagyvárosi régiók kialakulása, viszont fokozza a településhálózat egyenlőtlenségeit, s ennek a folyamatnak a kisvárosok a legnagyobb vesztesei. A fejlett–fejletlen dichotómia ma már kevésbé falu–város között értelmezhető, sokkal inkább komplex térségekre (egy fejletlen térségnek legtöbbször a központja is pang) (Enyedi 2011). Ebben az értelmezésben az a fejlődő városközpont, amely horizontális kapcsolatok mentén be tudja kapcsolni a vérkeringésbe a saját vonzáskörzetét, képes térségfejlesztő erővel bírni, de ezek a fejlesztő hatások nem feltétlenül a város közvetlen közelében érvényesülnek és nem koncentrálnak csupán a nemzetállamra (határon túli vagy globális hálózati kapcsolatok), ami támogatáspolitikai kérdéseket is felvet. Az sem mellékes, hogy az állami támogatások, amelyek viszont a globális versenyben való nemzeti helytállás érdekében – felülírva a méltányosság elvét – a fejlett térségekbe áramolnak, tovább növelhetik a települések közötti különbségeket (Enyedi 2011).

Általános álláspont az is, hogy a városok kedvezőbb pozícióban vannak a modern térformáló erők tekintetében, így a fejlődést elősegítő termelő-szolgáltató tevékenységek oda koncentrálnak (Papanek 2006 idézi: Lengyel 2010, EB 2010). A városok kitüntetett helyzete ugyanakkor tovább növeli a területi egyenlőtlenségeket.

- Világszinten megfigyelhető tendencia a területi különbségek növekedése, amely újabb és újabb kihívások elé állítja a politikai döntéshozókat (azt feltételezve, hogy az egy integráción belüli óriási különbségek olyan mértékű társadalmi konfliktusokat szülhetnek, amelyek szétvetetik a meglévő kereteket). Perrons (2011) világszintű különbségekről beszél, amelyek az országos egy főre eső GDP adatok, az országon belüli, regionális GDP adatok, az egyéni jövedelemszint és a nemi (kereseti) különbségekben mutatkozik meg. Miközben az EU viszonylatában az egy főre eső GDP-ben kimutatható regionális különbségek csökkentek 2008-ig (bár a gazdasági válság jelentős átrendeződést is okozhat), a legfejletlenebb kelet-európai térségben, az EU12-ben a regionális különbségek még jobban elmélyültek (EB 2011). Monfort (2009 idézi: Perrons 2011) ráadásul kimutatta, hogy a területi különbségek növekedése a személyi jövedelmek közötti különbségeket is megemelte a legtöbb európai országban. Az integrált mutatók használatával kimutatható uniós szintű területi kohézió tehát semmiképp sem megnyugtató, hiszen óriási különbségek húzódnak meg a háttérben.

A fenti változások új, eddig még feltáratlan összefüggéseket teremthetnek, amelyet a világgazdasági válság hatásai és az azok kezelésére törekvő kor-

mányzati válaszok és piaci mechanizmusok még tovább színesíthetnek, így igazán érdekes kutatási területet nyújthatnak a fiatal regionalisták számára a jövőben.

Áttérve a hazai helyi gazdaságfejlesztés múltjának, jelenének és jövőjének elemzésére, tehetünk néhány általánosító megállapítást. A politikai rendszer-váltás megteremtette a helyi gazdaságfejlesztés meghonosodásának lehetőségét az országban, azonban annak koncepciója, módszertana nálunk jórészt ismeretlen volt. 1989 után a központi kormány többfrontos harcot folytatott az alaprendszerek kiépítése érdekében, mindeközben a kormányzati gazdaságpolitika nem tudta irányítani a gazdasági összeomlás és a piacnyitás által egyaránt sürgetett struktúraváltást. A helyi önkormányzati szint általános felhatalmazást ugyan kapott a helyi közügyek rendezésére, de eszközöket – főként pénzt –, iránymutatást, segítséget nem.

A települési önkormányzatok a külföldi működőtőke-befektetések első hullámának érkezésekor érezték meg igazán az „önként vállalt” helyi gazdaságfejlesztési feladat súlyát és a benne rejlő lehetőséget. Ráadásul a központi politika stratégia nélkül engedte az országot és annak helyi szereplőit ebbe a játszmába, így számos olyan hibát elkövettünk, amelyek negatív makrogazdasági hatásait már a fejlettebb országok tapasztalatai alapján tudhattuk volna (pl. a fogolydilemma érvényesülése a helyi adókedvezmények terén [Mezei 2006]).

A hazai önkormányzati rendszer témánk szempontjából egyik legfontosabb jellemzője a fragmentáltsága (1990-ben közel 3200 települési önkormányzat volt, s ma is 3154 van). Ráadásul ennek a sok (legtöbbször kis) szereplőnek kellett számos közfeladat ellátásáért is felelnie, miközben a feladatellátás során sem az önkéntes sem pedig a kötelező integrációs sémák nem működtek a rendszerben. Egyrésztől nem kényszerítette semmi (jogszabály, de a pénzügyi ösztönzők is csak 2004-től) a települési önkormányzatokat az összefogásra. Másrésztől a korábbi rossz tapasztalatok okán a helyi választók szemében a települési önállóság vált a legjelentősebb vívmánnyá, s ebbe a felfogásba nem fért bele az alulról jövő, önkéntes településközi összefogás, még akkor sem, ha az hatékonyabb, olcsóbb és jobb minőségű lett volna. Ebből pedig az következett, hogy nemcsak a helyi óvoda és iskola fenntartása vált „kötelezően” helyben megoldandó feladattá, de valamennyi helyi fejlesztési projekt (l. sportcsarnokok egymás melletti kis falvakban, termálfürdők sokasága stb.), és a helyi foglalkoztatás, ahogyan a helyi vállalkozás- és gazdaságfejlesztés is. Ez egyrésztől a helyi politikai elit újraválasztásának biztosítéka lett, másrésztől a helyi vezetők gondolkodását is maximálisan uralta, noha a gazdaság térbeli szerveződéséhez egyáltalán nem illeszkedett (munkaerő-vonzáskörzetek, gazdasági központok).

A térségi közszereplő, a választott képviselők által vezetett megye előbb szándékosan meggyengített pozícióba került, majd lassanként az állami intézmények fenntartójává vált. Ilyen funkciók mentén nem tudott a térségi fejlesztések összekupnátoraként, szervezőjeként fellépni, főként nem úgy, hogy a pénzosztó, a decentralizált források felett rendelkező térségi szerepkör már elkelt (megyei és regionális fejlesztési tanácsok).

A városok szerepe is átértékelődött. 1990 után valóságos várossá nyilvánítási láz indult el az országban. 1988-ban csak 125 városunk volt, mára viszont 328 van, s ezek közül, jó, ha 200 bír tényleges városi funkcióval (*Beluszky–Győri* 2006). A korábbi szigorú szabályok helyett lényegében szabad volt a pálya, s mivel korábbi sérelmeket is orvosolni kellett (sokan sokáig vártak erre a címre), illetve a köztudatban is összeforrott a város a kormányzati fejlesztési preferenciákkal, a több és jobb szolgáltatással, sok település kérte a várossá nyilvánítását (*Rácz* 2008). A városi rang azonban nem jelenti városi funkció betöltését, pláne nem jelenti helyi gazdaságfejlesztési térségi koordinátor szerep eljátszását egy olyan környezetben, ahol a nem-városok számára a város inkább ellenség, semmint potenciális szövetséges, vagy ahol a „mondva-csinált” városnak nincs is tényleges térségi szervező szerepe.

A helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezések koordinálására, szervezésére és kivitelezésére maradtak tehát a települések mint végső megoldások, ami nem lett volna baj, ha az együttműködési készség kiépülése természetes velejárója lett volna az alulról jövő kezdeményezések elterjedésének. Nálunk azonban sajnos nem csupán a településközi, térségi együttműködések hiányoztak, de még a helyi szereplők bevonása is nehézkesen haladt előre.

A településekre (itt egy átlagos, 3000 fős településre, vagy városi településrészre gondolok) szétesett, atomizálódott helyi gazdaságfejlesztésnek akadnak előnyei és hátrányai is. A települési fejlesztések igazán megfelelnek az alulról építkezés koncepciójának, így vélhetően annak előnyeit is ki tudják használni a helyi fejlesztők. Kétségtelen, hogy a települési szereplők rendelkeznek a legjobb helyismerettel és ők ismerik a leginkább a helyi fejlesztési igényeket, mindez egyfajta garancia arra, hogy a helyi, addicionális forrásokat is ki tudják használni. A települési szint képes a leginkább mozgósítani a potenciális partnereket (noha térségi szinten nagyobb a merítési alap), itt még lehet olyan helyi közösség, amely a részvételt és a bevonást garantálja (senki nem marad ki az érintettek közül), ahogyan a helyi erőforrások maximális kihasználását is elősegítheti. A települési önkormányzat által irányított és a helyi szereplők által támogatott helyi fejlesztésben benne van a rugalmas reagálás lehetősége, ami a változó gazdasági környezetben ugyancsak előnyös lehet. Azonban a településekre „bízott” helyi fejlesztésnek számos árnyoldala is akad. Ha a rendelkezésre álló szűkös forrásokat több mint 3150 felé osztjuk, nagyon gyenge

lesz a forráskoncentráció. Sok kis, elkezdett, félbe maradt beruházás; térségi koncepció nélkül megépült út, híd; egymás hegyén-hátán épített, felújított, kihasználatlan középület jelzi a térségi és a forráskoncentráció hiányát. A szabályozás lehetőséget nyújtott még arra is, hogy egymást kioltó vagy éppen párhuzamos (így térségi szempontból felesleges) fejlesztéseket valósítsanak meg akár szomszédos települések. A közpénzek ellenőrzésének ütemét, mértékét és hatékonyságát is próbára teszi, ha 3154 település gazdálkodásának, fejlesztéseinek, pályázatainak ellenőrzéséről van szó. És utolsóként említem, bár nem lényegtelen szempont, hogy az ország nem tud megfelelő fejlesztési szakembert biztosítani valamennyi településen. Közpénzekből ez finanszírozhatatlan és indokolatlan lenne. Nem is valósult meg. Na de akkor kitől vártuk, várjuk a gazdaságos, hatékony és térségileg is illeszkedő helyi fejlesztések koordinálását?

Törvényszerű lett, hogy a támogatáspolitikai által vezérelt, a fejlesztési források elvárásaihoz igazodó, az alulról építkezést elfelejtő és a helyi igényekhez nem igazodó fejlesztések valósultak meg országszerte (tényleges gazdaságfejlesztési, beavatkozási lehetősége csupán a nagyvárosoknak volt [Mezei 2006]). A települések „kényszerpályáit” a központi kormányzat (és részben az EU) jelölte ki a támogatási programokkal. A pályázatok összeállításához, hosszú távú átgondolásához, térségi illeszkedéséhez, fenntarthatósági elemzéséhez a településeken sokszor hiányzott a szakértelem, a tapasztalat és/vagy az iránymutatás. Mivel a rendszer kezdetektől nélkülözötte a településfejlesztési forrásokat, az önkormányzati vagyongazdálkodást és eladósodást szinte semmi nem korlátozta (csak a törzsvagyongazdálkodás), az önkormányzati pályázati gyakorlat ciklusról-ciklusra egyre nehezebb helyzetbe hozta a települések döntéshozóit. A pályázatok kényszerű irányba vitték a települések összekuporgatott vagy meghitelezett forrásait, sokszor értelmetlen presztízsbefektetésekbe, fenntarthatatlan ingatlanokba öltözve azokat, de ezek a történések a helyi politika számára az újraválasztás biztosítékai voltak, így többnyire nem is mérlegeltek, csak pályáztak. A pályázatok ráadásul jó, ha egyáltalán a helyi gazdaságfejlesztés szempontjából fontos külső gazdaságosság biztosítását (helyi infrastruktúra, szolgáltatások, közösség, környezet stb. körülmények) szolgálták, csak nagyon ritkán koncentráltak ténylegesen a gazdaságfejlesztésre (pl. gazdasági infrastruktúra, inkubátor ház stb.), bár a megvalósult fejlesztések ilyen irányú kategorizálása még feltárássra vár...

Mindez a gyakorlat olyan örökséget hagyott ránk, amit a helyi gazdaságfejlesztés jövőbeli lehetőségeinek elemzésénél kiinduló állapotként kell számba vennünk. Ugyanakkor most igazán időszerű és érdemes a helyi gazdaságfejlesztés jövőjével foglalkozni, hiszen:

- a gazdasági válság láthatóan átrendezi, újrarendezi a gazdaság térbeli szerveződését, s ebben a formálódó gazdasági erőterben a lokalitások alulról építkezve találhatják meg a kiutat, kihasználva a helyi erőforrásokban és a partnerségben rejlő lehetőségeket;
- eddig sem lehetett „elaludnia” és megelégednie egyetlen településnek, térségnek sem, mivel a térségek versenye folyamatos védekezést, proaktivitást, toborzótevékenységet (tőkebefektetések), vonzerőfejlesztést (turisták, lakóhelyválasztók, döntési központok) igényel;
- 2010–2012 ráadásul olyan jogszabályi változásokat hozott (és hoz) az önkormányzatokat, a terület- és a településfejlesztést illetően, hogy vélhetően mérföldkő lesz a hazai helyi gazdaságfejlesztési gyakorlat terén, így további kutatásokat igényel a 2012 előtti és utáni helyzet összehasonlítása is;
- szintén most zajlik az új európai uniós programozási periódusra való felkészülés. A korábbi támogatáspolitikai hibáiból tanulva az EU új támogatási szabályokat, és eszközöket vezet be a 2014–2020-as időszakra vonatkozóan. Ezekhez az új szabályokhoz most kellene alkalmazkodnunk, települési, város-vonzáskörzeti, kistérségi, megyei (esetleg regionális) és országos szinten felkészülnünk, a térségfejlesztés szempontjából megfelelő, konzisztens tervdokumentumokat elkészítenünk – amelyek ugyanakkor végre építkezhetnének a térségi specialitásokra is –, s mindezt a megváltozó szerepkörű megyei és települési önkormányzatokkal a háttérben. Ráadásul soha nem látott súlyt kaphatnak az európai uniós források a hazai állami fejlesztési források teljes elapadása (a válság és a megszorító politika folytatódása) esetén, így a programozási periódusra való felkészülés, a forrásallokáció és az abszorpció sikere mindenképpen további kutatásokat igényel, és komoly időbeli összehasonlító elemzésekre kínál lehetőséget.

Irodalom

- Beluszky P.– Györi R. (2006) Ez a falu város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata s következményei 1990 után). *Tér és Társadalom*. 2. pp. 65–81.
- EB (2010) Befektetés Európa jövőjébe. Ötödik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról. Európai Bizottság, Brüsszel.
- Enyedi Gy. (2011) Falvak és városok. In: Mezei C. – Bakucz M. (szerk.) *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs. pp. 29–34.
- Enyedi Gy. (2012) *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Lengyel I. (2010) *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mezei C. (2006) *A települési önkormányzatok szerepe a helyi gazdaság fejlesztésében*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs. (Doktori értekezés).
- Monfort, P. (2009) Regional Convergence, Growth and Interpersonal Inequalities across EU, Report Working Paper of DG Regional Policy EC. http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/policy/future/pdf/9_monfort_final_formatted.pdf [2012. október 23.].
- Palkó K. (2011) *Az identitás területi dimenziói a politika tükrében*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs. (Doktori értekezés).
- Papanek G. (2006) *Tudásáramlás, jogbiztonság, együttműködés: a magyar gazdaság fejlődésének láthatatlan forrásai*. Aula, Budapest.
- Perrons, D. (2011) Regional disparities and equalities. Towards a capabilities perspective? In: Pike, A. – Rodríguez-Pose, A. – Tomaney, A. (eds.) *Handbook of Local and Regional Development*. Routledge, London. pp. 59–73.
- Pike, A. – Rodríguez-Pose, A. – Tomaney, A. (2006) *Local and Regional Development*. Routledge, London.
- Rácz Sz. (2008) A városná nyilvánítás aktuális kérdései és folyamata a hetvenes évektől napjainkig. *Comitatus*. 5. pp. 3–19.
- Vitali, S. – Glattfelder, J. B. – Battiston, S. (2011) The Network of Global Corporate Control. *PLoS ONE*. 6 (10). <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0025995> [2012. október 23.]

REGIONÁLIS TUDOMÁNY ÉS KORMÁNYZÁS

Pálné Kovács Ilona

A szerkesztő nagyvonalúsága a témaválasztást illetően, illetve a jelen kötet apropója egyaránt kínálta a lehetőséget, hogy a regionális tudomány helyzetét formabontóan közelítsem, nevezetesen „kívülről”, az érintett diszciplínák határvidékéről. Rövid írásomban azt a kérdést elemzem csupán (a megválaszolás több helyet és tudást igényelne), vajon hogyan függ össze a regionális tudomány a kormányzástudománnyal (ha van egyáltalán ilyen), illetve a regionális politika a politikával (ilyen viszont bizonyosan van).

Tudományos pályafutásom során megtapasztalhattam, mint minden regionalista, hogy milyen nehézségekkel jár egy új tudomány vagy tudományterület megszületése, különösen, ha interdiszciplináris. Éppen az interdiszciplináris megközelítés, ami a regionális tudomány nélkülözhetetlen sajátja, teszi támadhatóvá művelőit, hiszen óhatatlanul használják mindazon „tisztá” tudományok teóriáit, eszközkészletét, amelyek hozzájárulhatnak a regionális jelenségek, folyamatok megértéséhez. Nem kívánok elidőzni terminológiai diskurzusoknál, (mi a régió, mi a tér, hely, terület stb.), vannak ennek a fogalomnak avatottabb művelői (*Nemes Nagy 2009, Faragó 2012*), csupán annyit szögeznek le, hogy a magam tudományos identitását nem a regionális tudomány (regional science), hanem a regionális kutatások (regional studies) határozzák meg. Ez a megközelítés, amelyik nem törekszik a tudományterület elhatárolódására, ad lehetőséget arra, hogy érzékeltessem a kapcsolatot saját tudományos gyökereim (közigazgatás – jog – politikatudomány) és több évtizedes kutatásaim között. Diszciplináris „identitászavaram” egyébként nincsenek, mert meggyőződésem, hogy a kutatót nem a diszciplínája, hanem a témája alapján azonosítják, s témáját minden kutató akkor műveli jól, ha igyekszik azt a lehető legszélesebb diszciplináris fogalom és eszköztárral körbejárni. Ez a tulajdonsága teszi képpessé a más diszciplínákkal való együttműködésre is, ami ma már korparancs.¹

¹ Az OTKA-nak köszönhetően kutatást indítunk a hazai területi reformkísérletek kudarcai-nak megértése érdekében. OTKA K.104649: A kormányzati decentralizáció biztosítékai Magyarországon. Témavezető: Pálné Kovács Ilona.

Régió és kormányzás

A tér és hatalom, régió és kormányzás összefüggéseit kutatni nem csak regionális tudományos szemlélettel lehet, hiszen a klasszikus államtudományok, politikatudomány is foglalkozik (ha nem is kitüntetett helyen) a hatalom térbeli megosztásával, a területi kormányzással, önkormányzatokkal, decentralizációval, helyi hatalommal stb. A „regionalista” megközelítés lényege nem az, hogy hogyan kormányozzák a régiókat, hanem az, hogy a kormányzás hogyan érinti a régiók fejlődését. A kormányzás ugyanis fontos, és egyre inkább felértékelődő értelmezési kerete a területi folyamatoknak.

Ha a rövid terjedelem miatt nem bonyolódottam a régió fogalmak értelmezésébe, akkor még inkább célszerű ezt elkerülni a kormányzás (governance) fogalmánál. Ez a (gumi)fogalom, amelyet előszeretettel használnak a legkülönbözőbb diszciplínák, egyszerre takarja az elmélet, gyakorlat és a velük kapcsolatos dilemmák egymásba kapcsolódó ciklusát, amelyik kevésbé fókuszál a korábbiakban szinte kizárólagos társadalom integrációs modellnek tekintett hierarchiára és államra, sokkal inkább a piacra és a hálózatokra. A governance kinyitja a régi, monolitikus és formális állam „fekete dobozát”, feltárva azokat a hibrid interakciókat, folyamatokat és szereplőket, amelyek formális és informális hálózatokba szerveződnek (*Bevir* 2011). A kormányzás tehát egyszerre jelent egy, a közhatalomnál szélesebb intézmény és szereplőrendszert, és ezek együttműködésének hierarchikus és horizontális működési hálózatát.

A fentiek alapján érthető, hogy a regionális (léptékű) kormányzással foglalkozás dupla kockázatot jelent, hiszen sem a régió, sem a kormányzás fogalma nem egzakt s a kormányzás minősége szempontjából többnyire nem tekinthető normatív elvárásnak sem, azaz 'per se' sem nem jó sem nem rossz. Általános igazságként tehát pusztán annyit érdemes elfogadni, hogy minden kormányzat térben tagolt, s minden tér igényel valamilyen kormányzást. A térbeli dimenzió, az időbeliség után, egyre inkább a tudományos és közpolitikai figyelem középpontjába kerül, már csak azért is, mert rendkívül turbulensen változik az utóbbi évtizedekben (*Massey* 2005), így van ez a kormányzás esetében is.

A kormányzási innovációk (partnerség, többszintű kormányzás, hálózatok, New Public Management stb.) változó földrajzi térben, léptékben zajlanak, bár azt nehéz eldönteni, hogy a kormányzási terek változása váltja ki a kormányzási innovációkat vagy az innovációk tesznek szükségessé más (kisebb, nagyobb) tereket, ami bizonyos, hogy hatnak egymásra. Az utóbbi évtizedekben a kormányzati reformok egyik fontos eleme volt a területi kormányzati egységek térbeli léptékbeli átszervezése (regionalizmus, új regionalizmus, vagy még általánosabban rescaling (*Keating* 2009, *Baldersheim–Rose* 2010), ami rend-

szerint a hatalom szerkezeti átrendezésével, a decentralizáció valamilyen változatával társult (*Pike et al. 2012, 15*).

Szerencsés kutatónak mondhatom magam, nem unatkoztam az utóbbi évtizedekben. Magyarország az utóbbi két évtizedben kiváló terepnek bizonyult annak elemzésére, hogyan függ össze a tér és a kormányzás, és milyen következményekkel jár a területi kormányzásba való beavatkozás, reform, illetve milyen körülmények között érheti el a célját.

Regionalizmus és decentralizáció

A regionális reformok, a kormányzás térbeli átalakítása a közhiedelemmel ellentétben nem eredményez automatikusan decentralizációt, nem is mindig ez a célja. A kormányzással foglalkozó politikatudományi szakirodalom és a politikai közvélemény a területi decentralizációhoz sok tekintetben normatív módon közelít, azaz kívánatosnak tartja mind az állam teljesítménye, hatékonysága, mind demokratikus legitimitása szempontjából (*Saito 2011*). Mégis az feltételezhető, hogy a központi kormányzatok egyáltalán nem nagyvonalúak a hatalmuk megosztásában, ha csak nem kényszerülnek erre különböző okokból.

Az egyik motiváció az etnikai regionalizmus, amikor az ország, etnikai, kulturális, nyelvi megosztottsága, konfliktusai teszik szükségessé a területi autonómiák biztosítását.

A másik, különösen a globalizációval, a gazdaságok szerkezetének, modelljének átalakulásával együtt járó kihívás a versenyképesség, gazdasági hatékonyság. Ez az összefüggés a regionalizmussal és decentralizációval inkább feltételezett, semmint igazolt tény, bár vannak ilyen próbálkozások. A harminc európai országra kiszámolt, mennyiségi és minőségi mutatókkal egyaránt operáló ún. decentralizációs index alapján kialakított sorrend kapcsolatot sejtet az adott ország GDP-je és területi kormányzásának minősége között. Az elemzések azt mutatták, hogy a decentralizációs index kvalitatív és a kvantitatív elemei közötti korreláció erős. Különösen fontosnak bizonyult a helyi szervek mozgástere és a központi szintet befolyásoló hatás erőssége (*Müller 2009*).

A területi kormányzás formálódása, reformjai szoros összefüggést mutatnak a jóléti állam területi kiegyenlítő, majd gazdaságfejlesztő funkciójának megjelenésével, gyakorlásával. Ennek ellenére vita tárgya, hogy a területi és egyéb társadalmi egyenlőtlenségek és a gazdasági növekedés milyen összefüggésben van (*Krugman 1996, Lengyel 2006*). A kormányzás modellje és a területi egyenlőtlenségek összefüggése még kevésbé egyértelmű, s különösen

nem feltétlenül a regionális decentralizáció irányába mutat. Sokak véleménye szerint a decentralizáció inkább felerősíti a regionális különbségeket, ellene hat a területi (társadalmi) igazságosságnak, mert a (nemzeti) szolidaritással szemben inkább a régiók, terek közötti verseny érvényesül (*Gordon 2011, Varró 2012*). Mások viszont az inkluzív, a kiegyensúlyozottabb, a belső erőforrásokra épülő növekedés feltételül szabják a helyi kormányzást (*Perrons 2011, Turok 2011, Tödtling 2011*).

A regionális reformoknak nagyon hatásos motivációja volt Európában az integráció maga. A többszintű kormányzás eszméje az integráció elmélyítésének eszközeként merült fel, feltételezve, hogy a nemzeti kormányzatok alatti szintek megerősítése és bevonása a döntéshozásba együtt jár a nemzetállami szint meggyengülésével. A sok országban regionális reformokat kiváltó 'európaizáció' mégsem vezetett valóban regionalizált európai kormányzáshoz a többszintű kormányzási modellben, annak ellenére, hogy a regionális érdekek önálló érdekérvényesítési fórumokhoz jutottak, például a Régiók Bizottsága keretében. Az európai többszintű kormányzás modellje egyáltalán nem írható le szilárd és egyenletes hatalmi arányokkal. Keating, az európai új regionalizmus vezéregyénisége 2008-ban már nem látta jelentősnek az európai kormányzás „harmadik”, regionális szintjét, beismervé, hogy a területi kormányzatok túl heterogének (*Keating 2008, 633*). Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy ha a régiók Európája mára túlzásnak is tűnik, a hatalom térbeli szerkezetének átalakulása velünk marad a következő évtizedekben is (*Keating 2008, 635*).

Uniós regionális politika és területi kormányzás

Az egészen bizonyos, hogy a kilencvenes évtizedtől az Európai Unió kohéziós politikája erős hatást gyakorolt a tagállamok, és különösen a csatlakozni kívánó államok területi kormányzási modelljére. Az uniós regionális politika ciklusait bizonyos kormányzási törvényszerűségek jellemezték. A hetvenes évektől a nyolcvanas évek végéig erős nemzeti centralizáció volt jellemző, s az alapvetően újraelosztással operáló központi döntésekhez nem voltak be sem vertikális (területi) sem horizontális (szektorális) partnereket. A regionális decentralizáció a kilencvenes évtizedben következik be a „régiók Európája” virágkorában, s ezt kísérte a profit és nonprofit szektorral való partnerségek kiépítése. Az ezredfordulót követően azonban egyfajta visszarendeződésnek lehetünk tanúi. A 2000-rel indult programozási periódusban az ún. osztott felelősség elve alapján a központi kormányok nemcsak az Európai Bizottsággal szemben szereztek nagyobb mozgásteret, hanem saját régióikkal szemben is, miután saját kezükbe vették az alapok feletti rendelkezést. Különösen mar-

káns centralizáció vált jellemzővé a 2004-et követő bővüléssel. Az új tagállamok strukturális alapokat kezelő intézményrendszere szélsőségesen centralizált modellt követett (*Bachtler–McMaster* 2008). A strukturális alapokra épülő regionalizáció európai tapasztalatai tekintetében a kelet-európai reformok tehát inkább kudarckokat hoztak, hozzájárulva az „új regionalizmussal” kapcsolatos általános elbizonytalanodáshoz (*Scott* 2009, *Elias* 2008), megjegyezve, hogy az új tagállamok korábbi alkalmazkodása az uniós elvárásokhoz általában is lazult (*Bouckaert et al.* 2011).

A 2007–2013 közötti programozási periódus a versenyképesség és ezzel szoros összefüggésben a városok oldaláról hozott kihívást, lényegében túllépve a „NUTS2 regionalizmus” ortodoxiáján és változásokat igényelve a városi kormányzásban, a városi hálózatok intézményesítésében. Akár fossziliának is tekinthető az a nemrég megjelent tanulmány, amelynek címe kifejezetten azt üzeni, hogy a „Regional governance matters”. Azonban a 172 régióra kiterjedő empirikus felmérés a kormányzás minősége és a regionális decentralizáció között nem talált szignifikáns kapcsolatot, ugyanakkor azt is alátámasztották az eredmények, hogy a fejletlen régiók felzárkózásának egyik fontos biztosítéka lehet a kormányzás minőségének növelése (*Charron et al.* 2012).

Visszajutunk tehát az eredeti, általában nem vitatott igazsághoz, hogy a ’governance matters’, de hogy hol és kiknek kell kormányoznia, az nem írható fel receptre, sem a funkcionális sem a politikai logika nem határozza meg kizárólag az új kormányzási terek születését. Az is biztos azonban, hogy az egységes centralizált nemzetállam meghaladott modell, oda visszatérni a területi kormányzást és az adminisztratív tereket átszervező évtizedek után nehéz lesz (*Keating* 2009). A kérdés az, hogy egyáltalán érdemes-e?

Kormányzás és tudomány

A fentiek talán igazolták, hogy a kormányzás „optimális” modelljének és tereinek meghatározása rendkívül komplex mérlegelés kérdése. A szükséges kormányzati döntésekhez („territorial choice” *Baldersheim–Rose* 2010), ha eltekintünk attól, hogy van-e hozzá egyáltalán politikai akarat, vajon milyen szakmai háttér áll rendelkezésre?

Ma már nem választható szét a politikaformálás és a végrehajtás „szakasz”, a szakaszok és a szereplők összefonódnak, ami még összetettebbé teszi a kimenet és a kontextusok értelmezését (*Hupe–Hill* 2006), különösen jelentős változások, reformok idején.

Az „evidence-based policy-making” kormányzás kultúrája, szakmai, személyi és intézményi feltételei nem teremthetők meg egyik napról a másikra,

különösen nem, ha a politikai elitet a hatalom megszerzését és megtartását szolgáló hatalomtechnikák sokkal jobban érdeklik, mint a kormányzás szakmai minősége. A hatékony kormányzáshoz szükséges tudás nem korlátozódik a közpolitikai döntések megalapozását szolgáló policy elemzésekre (bár e tekintetben sem állunk jól), nem csak a mit, hanem a hogyan kérdése is releváns. Itt kapcsolódik össze a regionális és kormányzástudományok missziója.

Az elmúlt évtizedek területi reformkudarcai nem csak azzal magyarázhatóak, hogy nem volt egyetlen kormánynak sem valós szándéka a decentralizációra, hanem azzal is, hogy a reformcélok kitűzése nem párosult a végrehajtás konkrét feltételeinek a kimunkálásával, s ha igazán őszinték akarunk lenni, maguk a reformcélok sem épültek szilárd evidenciákra. Kétségtelen, hogy a feltételek megteremtése nem egyszerűen tudománypolitikai, hanem politikai, kormányzati kulturáltság, igény kérdése is. A hazai politikai elit absztinens a térbeli hatalommegosztás iránt, egyáltalán nincs meggyőzve arról, hogy a decentralizáltabb kormányzás nem csak a hatalom legitimációját, hanem az állam hatékonyságát is erősítheti. Ezért vagy ettől függetlenül a politológus, közjogász szakma érdeklődésétől is távol áll a helyi hatalom vagy a regionalizmus kérdésköre. Azt is mondhatnánk, hogy a regionalisták szűk csapata tarja a felszínen a területi decentralizáció kérdését. A kör bezárul, a tudás és a ráírányuló igény determinálja egymást, nálunk sajnos zéróösszegű játszma-ként. Nem véletlen, hogy az utóbbi években lezajlott „neoweberi” fordulat, az állam szerepének és szervezetének újraformálása, a szélsőséges centralizáció sem támaszkodik szisztematikus, különösen nem tudományos igényű elemzésekre, de nem ütközik igazán jelentős szakmai és politikai ellenállásba sem.

Tegyük fel, hogy a regionális és kormányzástudományok esélyt kapnak a hazai területi reformok szakmai előkészítésére. Képesek vagyunk-e erre a feladatra? Általában igaz, hogy a társadalomtudományok elismertsége, pozíciója akár a közvélemény, akár a politikai elit, akár az objektív természettudományok művelői szemében romlik, ami visszatükröződik a rosszabb tudományfinanszírozási helyzetében, a természettudományoknak kedvező tudománypolitikai prioritásokban, a társadalomtudományi eredmények alacsony ismertségében, ritka alkalmazásában stb. E jelenség okairól széleskörű vita zajlik, és vélhetően a probléma nagyon összetett, de bizonyos, hogy ebben a tudomány művelői maguk is felelősek.

A hazai politika és államtudományi műhelyek nincsenek igazán felkészülve arra, hogy interdiszciplináris közegben és együttműködésben elemezzék a kormányzat teljesítményét és szükségleteit. Azt már csak nagyon óvatosan jegyzem meg, hogy a területi tudományok művelői sem tudtak az utóbbi időszakban szisztematikusan felhalmozni kellő mélységű és földrajzi lefedettségű információkat, elemzett ismereteket a hazai területi folyamatokról. Tény

ugyanakkor, hogy a hazai regionalisták legalább nagyobb affinitást mutattak az intézményi kontextus iránt (*Horváth 1998, Rechnitzer–Smahó 2011*), mint a kormányzástudomány az ország térbeli állapota és szükségletei iránt.

Így aztán nem is tudjuk igazán meggyőzni a kormányzatot arról, hogy a kormányzás minősége számít, hogy a kormányzás minőségét a területi hatalommegosztás optimalizálása befolyásolja. A decentralizáció Magyarországon máig ki nem használt kormányzási eszköz a politika iránti bizalom, a demokrácia erősítése és hatékonyság növelése érdekében. Úgy tűnik, ennek ellenére nem itt keresi a politika a tartalékokat, s a kormányzás modelljének formálásában sem tart igényt a tudomány „szolgálatára”.

A centralizáció főnixmadara

A legutóbbi kormányzási reformok a területileg vak és érzéketlen, „erős állam” koncepcióját követik. Kétségtelen tény, hogy a jelenlegi kormány hivatkozhat a korábbi területi reformok kudarcaira. A kormányzás szervezeti, strukturális és területi rendjének hektikus, önkényes formálása rontotta a társadalmi bizalmat, a területi kohéziót és az állam teljesítményét. Területi és társadalmi tőke, támogatás, kohézió nélkül nem lehet a decentralizációt kikényszeríteni, a felvilágosult abszolutista területi reformok legfeljebb ésszerű dekoncentrációt eredményeznek, hatalompolitikai innovációt nem.

Az állam ugyanakkor nem attól jó, ha omnipotens, hanem, ha helyzetbe hozza a feladat ellátására előzetesen alkalmassá tett szereplőket, autonómiákat. A totális államossítás előtt jó lett volna ezzel az opcióval is próbálkozni. Nem a területi lépték átszervezése az egyetlen opció a megújulásra, hiszen a regionalizmus nálunk a centralizáció eszköze volt. A decentralizáció nem feltétlenül strukturális változásokat, a közigazgatási határok módosítását igényli. A hatékony térbeli kormányzás nem csupán lépték kérdése, sokkal inkább az együttműködési és alkalmazkodási készségeké, a hálózatos struktúráké, a kormányzás innovációjáé azokban a terekben, amelyek a leginkább relevánsak az emberek életkörülményei és a gazdaság működése szempontjából.

A szélsőséges centralizáció, a kormányzás területi érzékenységének elvesztése jelentős kockázatokat hordoz. Miközben átmenetileg válasz lehet az államadósság kezelésére, a költségvetés konszolidálására, megkönnyítheti a közszolgáltatási reformok végrehajtását, eközben elveszíti a visszacsatolásban rejlő információkat, a nyilvánosság, a bizalom támogató erejét, a helyi teljesítményben való érdekelttség mozgósító hatását, a területi kohézió nyújtotta stabilitást. A regionalisták szakmai felelőssége ezt időben jelezni.

Irodalom

- Bachtler, J. – McMaster, I. (2008) EU cohesion policy and the role of the regions: investigating the influence of Structural Funds in the new member states. *Environment and Planning C. Government and Policy*. 2. pp. 398–428.
- Baldersheim, H. – Rose, L. E. (eds) (2010) *Territorial Choice. The Politics of Boundaries and Borders*. Palgrave, Macmillan, Haundmills, New York.
- Bevir, M. (2011) Governance as Theory, Practice, and Dilemma. In: Bevir, M. (ed) *The SAGE Handbook of Governance*. SAGE, London. pp. 1–17.
- Bouckaert, G. – Nakrosis, V. – Nemeč, J. (2011) Public Administration and Management Reforms in CEE: Main Trajectories and Results. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*. 1. pp. 9–32.
- Elias, A. (2008) Introduction. Whatever happened to the Europe of Regions? Revisiting the Regional Dimension of European Politics. *Regional and Federal Studies*. 5. pp. 483–493.
- Charron, N. – Lapuente, V. – Dijkstra, L. (2012) *Regional Governance Matters: A Study on regional Variation in Quality of Government within the EU*. Working Papers. D-G Regional Policy, European Commission.
- Faragó L. (2012) Térértelmezések. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 5–25.
- Gordon, J. (2011) Territorial competition. In: Pike, A. – Rodríguez-Pose, A. – Tomaney, J. (eds) *Handbook of Local and Regional Development*. Routledge, London–New York. pp. 30–43.
- Horváth Gy. (1998) *Európai regionális politika*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Hupe, P. L. – Hill, M. J. (2006) The Three Action Levels of Governance: Re-framing the Policy Process Beyond the Stages Model. In: Peters, B. G. – Pierre, J. (eds): *Handbook of Public Policy*. Sage, London. pp. 13–31.
- Keating, M. (2008) A Quarter Century of the Europe of the Regions. *Regional and Federal Studies*. 5. pp. 629–637.
- Keating, M. (2009) Rescaling Europe. *Perspectives on European Politics and Society*. 1. pp. 34–50.
- Krugman, P. R. (1996) Making Sense of the Competitiveness Debate. *Oxford Review of Economic Policy*. 12. pp. 17–25.
- Lengyel I. (2006) A területi verseny és versenyképesség elméleti alapjai. In: Horváth Gy. (szerk.) *Régiók és települések versenyképessége*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 35–68.
- Massey, D. (2005) *For space*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Müller, U. (2009) *The power to shape a region. Decentralisation of political decision*. Paper for International Benchmarking Forum, Basel.
- Nemes Nagy J. (2009) *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Perrons, D. (2011) Regional disparities and equalities: Towards a capabilities perspective. In: Pike, A. – Rodríguez-Pose, A. – Tomaney, J. (eds) *Handbook of Local and Regional Development*. Routledge, London. pp. 59–73.
- Pike, A. – Rodríguez-Pose, A. – Tomaney, J. – Torrissi, G. – Tselios, V. (2012) In search of the 'economic dividend' of devolution. *Environment and Planning C. Government and Policy*. 1. pp. 10–29.
- Rechnitzer J. – Smahó M. (2011) *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Saito, F. (2011) Decentralization. In: Bevir, M. (ed) *The SAGE Handbook of Governance*. SAGE, London. pp. 484–501.
- Scott, J. W. (eds) (2009) *De-coding New Regionalism*. Ashgate, Franham.

- Tödting, F. (2011) Endogenous approaches to local and regional development policy. In: Pike, A. – Rodríguez-Pose, A. – Tomaney, J. (eds) *Handbook of Local and Regional Development*. Routledge, London. pp. 333–343.
- Turok, I. (2011) Inclusive growth: Meaningful goal or mirage? In: Pike, A. – Rodríguez-Pose, A. – Tomaney, J. (eds) *Handbook of Local and Regional Development*. Routledge, London. pp. 74–86.
- Varró, K. (2012) Reconsidering the English question as a matter of democratic politics and spatial justice. *Environment and Planning C. Government and Policy*. 1. pp. 29–46.

A REGIONÁLIS GAZDASÁGTAN FRONTVONALAI, AVAGY MERRE TOVÁBB HELYI GAZDASÁGFEJLESZTÉS?

Tóth Balázs István

Bevezetés

A 21. század első évtizedének eseményei, áttörései és viszontagságai, illetve ezek következményei jelentős hatást gyakorolnak a tudományos életre, külföldön és Magyarországon egyaránt. A folyamatosan formálódó tudományterületek sorában természetesen a regionális tudomány sem kivétel, hiszen az ezredforduló kihívásai ebben a diszciplínában is új kondíciókat teremtenek, korábban nem észlelt mérföldköveket jelölnek ki, új problémákat vetnek fel, illetőleg ezek megoldását sürgetik. Napjaink egyik legégetőbb és legizgalmasabb kérdése, hogy a globalizáció térnyerésével egyre turbulensebbé és digitalizáltabbá váló környezetben, az európai orientáció, integráció és a multinacionális cégek korában, s nem utolsósorban a közelmúlt pénzügyi válságának árnyékából – remélhetőleg – kilépve, milyen lehetőségek mentén szükséges kijelölni a regionális tudomány irányait a hazai felsőoktatásban és kutatásban. Erről a kérdésről a szakterület minden szereplőjének – a legfiatalabbtól a legidősebb generációig – közösen kell elmélkednie, diskurálnia.

A regionális tudomány hazai eredményeit értékelni, illetve lehetséges trendjeit és jövőbeni kutatási irányait közreadni különösen elgondolkodtató és nagyszabású feladat még a tapasztaltabb professzorok és a középgeneráció tagjai számára is, nemhogy a fiatalabb kutatók esetében. Jómagam a szóban forgó szakterület művelői körében az utóbbi korosztályhoz tartozom, és pályám elején járó kutatóként csupán egy szerényebb véleményformálásra számíthatom el magam, nem pedig egy új paradigma kimunkálását sürgető véleményeltár összeállítására. Nem vállalkozhatok arra, hogy a regionális tudomány, és azt alkotó diszciplínák eredményeiről és új irányzatairól komplex módon értekezsek, azonban létezik egy szegmens – a helyi gazdaságfejlesztés –, amely az elmúlt pár évben aktívabban foglalkoztatott.

Az alábbiakban a regionális gazdaságtan és a helyi gazdaságfejlesztés hazai alakulására, vizsgált témáira szorítkozok, illetve lehetséges kutatási területei-

nek felvázolására teszek kísérletet, de szükségét érzem annak is, hogy a lokális gazdaságfejlesztés csapdáinak elkerülése végett a regionális gazdaságfejlesztés és a regionális politika különleges viszonyát is röviden érintsem.

A regionális gazdaságtan és gazdaságfejlesztés fejlődésének rövid áttekintése a hazai publikációk tükrében

A hazai regionális tudomány korábbi nagy lemaradását pótolta azzal, hogy a regionális gazdaságtannal és gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos irodalmakat jelentetett meg. A szakterület elmúlt két évtizedének értékelése rendkívül hálás feladat, ugyanis a lokális gazdaságfejlesztés szakértői és művelői olyan minőségi munkákat jelentettek meg, amelyekből a felsőoktatási intézmények hallgatói könnyen és érthetően elsajátíthatták a legfontosabb, regionális gazdasággal kapcsolatos ismereteket, ezen kívül a felsőoktatásban dolgozó oktatók és kutatók, nem utolsósorban pedig a téma iránt érdeklődő szakemberek is nagy haszonnal forgatják az írásokat mind a mai napig.

Hazánkban a regionális gazdaságtan témakörében a hetvenes évek közepén jelent meg Illés Ivántól e témával foglalkozó jegyzet, amely két kiadást is megélt, és több éven keresztül jó alapot szolgáltatott a téma iránt elkötelezettek számára. A nyolcvanas években ugyan több jeles monográfia is megjelent, de a regionális gazdasággal foglalkozó munkák valójában csak a kilencvenes évek elején kaptak új lendületre, amelynek hatására egyre több, a mezoszintű gazdálkodással, annak modelljeivel és törvényszerűségeivel kapcsolatos tanulmány, jegyzet és könyv készült el. A teljesség igénye nélkül, de a leglényesebb munkákat kiemelve említendő Rechnitzer János professzor szerkesztésében, 1994-ben megjelent *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához* című kötet, majd részben ennek a könyvnek a tematikájára építve, azt módosítva és továbbfejlesztve Lengyel Imre és Rechnitzer János 2004-ben kiadott *Regionális gazdaságtan* című tankönyve. E munka kiválóan összegzi a mezoszintű gazdálkodással kapcsolatos nélkülözhetetlen elméleti ismereteket. A könyv előszavában a szerzők utalnak két másik munkára is, méghozzá Bartke István és Illés Iván tollából megjelent *Telephelyelméletek*, illetve Kozma Gábor *Regionális gazdaságtan* című jegyzetére. A témakör kiváló monográfiáinak sorában természetesen nem szabad megfeledkezni Illés Ivánnak elsősorban a területfejlesztés gyakorlatával foglalkozó *Regionális gazdaságtan–Területfejlesztés*, Kocziszky Györgynek egy angol nyelvű kiadást is megélt *Területfejlesztés módszertana* és Lengyel Imrének a *Regionális gazdaságfejlesztés* című nagy ívű, szintetizáló munkáiról sem. Ez utóbbi könyv több-

nyire a szerző 2003-ban kiadott monográfiájának aktualizált, megújított változata, amely a regionális gazdaságfejlesztés eszközeivel és szervezésével foglalkozik. A monográfiák sorában végül konkrét említést érdemel Bajmócy Zoltán 2011-ben megjelent *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe* című könyve is, amely a lokális gazdaságfejlesztés irányait, stratégiáit is magában foglalja.

A regionális tudomány hazai folyóirataiban – elsősorban a *Tér és Társadalomban* és a *Területi Statisztikában* – az elmúlt években is szép számmal jelentek meg gazdasági vonatkozású közlemények, olyan régóta kutatott, de folyamatosan aktuális témákkal kapcsolatosan, mint a regionális gazdasági fejlődés és fejlettség, a területi versenyképesség, a lakosság életkörülményeinek térszerkezeti változásai, az ipari térségek problémái és az újraiparosodás trendjei, a munkaerő-mobilitás és munkanélküliség területi következményei, valamint az innováció és K+F regionális különbségei. Ezen kívül napvilágot láttak új, több esetben feltáratlan, még nem minden részletében kidolgozott területek is, amelyek a helyi és regionális gazdaságfejlesztés új impulzusait, kutatási irányait teremthetik meg a közeljövőben. Ide sorolható többek közt a regionális tudásbázis és kreativitás – vagyis a kreatív gazdaság – problémaköre, az információ és szolgáltatások térformáló szerepe, a pénzügyi rendszerek térbeli kötődése, a civil szféra szerepe a lokális gazdaságfejlesztésben, valamint a speciális hálózatok innovációs képessége.

A regionális gazdaságfejlesztés és a regionális politika viszonya: alá-fölé- vagy mellérendeltség?

A helyi gazdaságfejlesztés iránt érdeklődő olvasóközönség számára bizonyára nemcsak az örömteli, hogy változatos témákkal találkozik a megjelent anyagokban, hanem az is, hogy a közgazdasági jellegű munkák nem pusztán a gazdasági jelenségek területi metszetét adják, hanem több esetben összekapcsolódnak a regionális tudomány más alkotóelemeivel (földrajz, szociológia, politika- és államtudományok, műszaki tudományok) is, kölcsönzik szóhasználatukat, és kapcsolódási pontokat keresnek a gazdasági jelenségekkel. A regionális tudomány részterületei közül is elsősorban a regionális és területi politikai tartalmak hatják át mélyebben a gazdasági problémákat tárgyaló közleményeket, nem véletlen tehát, hogy külföldön és itthon több jegyzet, könyv vagy tantárgy címében együtt szerepel a regionális gazdaságtan és a regionális politika.

Gyakran merül fel az a kérdés – pontosan e két részterület szoros összhangja miatt –, hogy a regionális gazdaságtan egyes területeinek tanulmányo-

zása mennyiben segítheti hozzá a helyi vagy regionális politika egészének vagy elemeinek kidolgozását? Véleményem szerint a kölcsönhatás alapvetően fordított, rendszerint ugyanis a politikai oldal inspirál új ötletekre, megközelítésekre, a lokális gazdaságfejlesztés „önmagában” kevesebb összefüggést kínál, illetve generál a regionális tudomány politikai oldalával foglalkozó koncepciók számára.

Rendkívül lényegesnek érzem felhívni a figyelmet azzal kapcsolatban, hogy számos területfejlesztéssel kapcsolatos kiadvány vagy megbízásos vizsgálat „dob fel” egy-egy kifejezést vagy koncepciót, amelyek rendszerint az újdonság erejével robbannak be a tudományos életbe (gondolok itt például az Európa 2020 stratégiára). A regionális gazdaságtan egyik komoly veszélyét jelenti ez a fajta politikaalakítás, vagyis az, hogy „a politika gyorsan akar lépni, így aztán olyan igényekkel jelentkezik..., ami gyorsított rapidelemzéseket tesz szükségessé” a mezoszintű gazdasági jelenségek tanulmányozásakor (Rechnitzer 2005, 9).

Az új éneket rendszerint örömezt éneklük, de ha kizárólag a „politikacsinálók” által kreált és presszionált fogalmakról, kutatásokról van szó, akkor nem szabad hagyni, hogy átszivárognak a tudományba, mert kiküszöbölésük később komolyabb fejtörést is okozhat a tudományág képviselői számára. Akadnak olyan fogalmak, kutatási célterületek is, amelyek időig-óraig jelen vannak a szakterület művelői körében, de miután divatjellegük, intenzitásuk alábbhagy, szinte teljesen elkopnak, eltűnnek. Nemes Nagy (2012) ezt úgy fogalmazta meg, hogy a különböző időszakokhoz más és más kiemelt témák, kulcsszavak, módszerek kötődnek, amelyek esetenként feledésbe merülhetnek. Végül vannak olyan kifejezések és koncepciók (ezekre szintén megkülönböztetett figyelmet kell fordítani!), amelyek tudományos táptalajra találnak, hosszú távon meggyökeresednek. Újabban ezek a megközelítések sem a gazdaságtan tárgykörén belül keletkeznek, hanem elsősorban a regionális politika oldaláról közelítenek. Ha azonban egy-egy kutató alaposabban körüljárja, értelmezi, definiálja, netán empirikus vizsgálatok segítségével „teszteli” ezeket, akkor jó esély kínálkozik arra, hogy meghonosodjanak, és más szakemberek is elismerjék az új modellek vagy szemléletmód létjogosultságát. (A következő alfejezetben részint utalok ezekre a lehetséges kifejezésekre, koncepciókra.)

Természetesen nem kívánok a politikaorientált/alkalmazott kutatásokkal szemben ellenszenvet ébreszteni, ugyanis sok esetben komoly erősségnek is minősülhet az ilyen jellegű vizsgálatok révén felhalmozódó tudás, azonban kellő óvatossággal kell eljárni, hogy tudományosan elfogadható megállapítások, következtetések is megfogalmazódjanak.

Egyelőre úgy tűnik, hogy a regionális politika és a regionális gazdaságfejlesztés közötti viszony korántsem ekvivalens, sokkal inkább az alá-fölérendelt-

ségi érintkezés jellemző a regionális politika „dominanciájával”. Örömteli lenne, ha ezt a függőséget a jövőben sikerülne oldani (megszüntetni azonban semmiképpen sem szabad!), és a mezoszintű gazdálkodással kapcsolatos ismeretek mindenekelőtt az elméleti közgazdaságtan oldaláról fejlődnének tovább, amelyhez egyébként korunk és környezetünk kiváló alternatívákat kínál.

A regionális gazdaságtan új impulzusai

A regionális szinten tanulmányozható gazdasági témák közül a tőke és a munkaerő áramlása, az innováció és a hálózatosodás, valamint a tudás és a kollektív tanulás problémaköre még jó ideig aktuális téma marad a regionális gazdaságfejlesztéssel foglalkozók közleményeiben – úgy tűnik, hogy a külföldön megjelenő folyóiratokban is ezek a témák kapnak jelentősebb hangsúlyt. Mindig jönnek azonban frissítően és termékenyen ható impulzusok, amelyek vagy továbbfejlesztik a már korábban is tárgyalt modelleket, megközelítéseket, vagy akár teljesen új látásmódot csempésznek a regionális gazdaságtan szemüvege elé.

A mezoszinten értelmezhető új gazdasági – vagy azzal szorosan összefüggő – jelenségek szaporodásával, a regionális gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos ismeretek sokasodása miatt, s a gazdasági–társadalmi–környezeti viszonyrendszerek turbulens fejlődésével bizonyára egyre sűrűbben szembesül a hazai tudományos élet új impulzusokkal. A regionális gazdaságtannal kapcsolatos újonnan felbukkanó ismeretek és utalások már több folyóiratcikkekben, könyvfejezetben vagy monográfiában is tetten érhetők az elmúlt években. Az új tudást és eredményeket feltétlenül célszerű lenne egy grandiózusabb monográfiában egyesíteni, valamint a korábbi regionális gazdaságtani ismeretekkel is összhangba hozni. Ehhez persze a külföldön már ismert és elismert új kutatási irányok és módszerek hazai feldolgozását, valamint áttemelését és adaptálását is gyorsítani lehetne. Ez egyfajta hiánypótlásként is felfogható, amelyet egy korábbi munkájában Rechnitzer (2005) is sürgetett. Adódik a kérdés, hogy melyek ezek az új kutatási irányok? (Előrebocsátandó, hogy az alábbi felsorolás nem csupán önálló gondolatokat tartalmaz, hanem az elmúlt időszakban megjelent regionális tudományi viták néhány lokális gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos vonatkozására is utal.)

1. Bár a hálózatok és az általuk kifejlesztett „új terek” leírása, jellemzése folyamatosan fejlődik, Lengyel (2010) vitaindító tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a térbeli fejlődés ezen mozgatórugójáról még mindig keveset tudunk. Csizmadia és Grosz (2011) monográfiá-

jukban felhívják a figyelmet arra, hogy a szervezatközi intézmények és hálózatok közötti együttműködések kutatása során érdemes lenne az összetettebb és átfogóbb komparatív vizsgálatok szintjéig eljutni, többet értekezni az innovációs rendszer tagjainak együttműködési hajlandóságáról, kooperációs tevékenységéről, a gazdasági és fejlesztési hálózatok szerveződési szintjeiről, s nem utolsósorban az ágazati és területi differenciáltságról. Ezen kívül, de ezzel összhangban a tudástranszfer térszerkezetének elemzése is a közgazdasági témájú publikációk széles körben kutatott témája lehet, elsősorban a kutatói produktivitás felértékelődése miatt.

2. Habár a struktúraváltás gondjaival küzdő térségek gazdasági teljesítményének és háttérfolyamatainak vizsgálata és magyarázása továbbra is aktívan foglalkoztatja e terület szakértőit, a tudás- és tanulás-alapú gazdaság térfolyamatainak, valamint az innovációs képesség jelentőségének kutatása mellett egyre nagyobb szerepet kapott az elmúlt években a regionális kreativitás (regional creativity) és kultúra gazdaságtani vonatkozásainak, hatásainak tanulmányozása a regionális fejlődésben (cultural economy, cultural regions). Ezek a munkák kivétel nélkül azt hangsúlyozzák, hogy a területi diszparitások újfajta megjelenéseinek vagyunk szemtanúi, amellyel feltétlenül foglalkozni kell.
3. Célszerű lenne a már korábban is tárgyalt (neoklasszikus, centrum- és periféria, exportbázis, kompetitív, növekedési pólusok, polarizációs) növekedés- és fejlődéseméleteken túl szisztematikus elemzés tárgyává tenni több ún. heterodox fejlődéseméleti koncepció regionális vonatkozásait is, amelyek közül mindenképp az endogén fejlődés érdemel további részletesebb megfontolásokat. Lengyel (2010, 31) cikkében Capello-t idézni, aki szerint a regionális gazdaságtan három hagyományos területe között „bizonyos konvergencia figyelhető meg, egyrészt az elhelyezkedés-elméletek modern irányzatai (agglomerációk, pólusok stb.) és a növekedési elméletek közelednek egymáshoz, főleg az új gazdaságföldrajz hatására. Másrészt a fejlődéseméletek és az elhelyezkedés-elméletek újabb irányzatai (hálózatok, klaszterek stb.) között szintén fellép egy közeledés.” A regionális gazdaságtan a közeljövőben tehát választ kell adnia arra a kérdésre, hogy az egyes régiók egyedi, endogén adottságaira, gazdasági sajátosságaira építő elméletek, valamint a térbeli eltérés modelljei miként egyeztetethők össze.
4. Foglalkozni kell a pénzügyi globalizáció és a területi egyenlőtlenségek közötti viszonyrendszerrel, a lényegesebb okokkal és következményekkel. Gál (2012, 92) szerint „a dereguláció és az új technológiák

bevezetése nem szüntette meg a pénzügyi tér jelentőségét, sőt a térbeliség, a távolság és az idő értelmezése új dimenzióba helyeződött. Módosultak a szállítási költségek, az információátadás módjai, a távolság szerepe, felértékelődött a szolgáltatások gazdasági szerepe, egyszerre vannak jelen koncentrációs és dekoncentrációs erők, amelyek az eddig elemzésekhez képest komplexebb értékelést tesznek szükségessé a pénzügyi szektor regionális trendjeinek vizsgálatakor (Gál 1998, 2010).

5. Izgalmas kutatási területnek ígérkezik a gazdasági recessziók és válságok regionális vetületeinek tanulmányozása, köztük az „újrarajzolódó” pénzügyi-gazdasági tér vizsgálata, az ipari-szolgáltatási struktúra és a vállalkozások helyzetének alakulása területi metszetben, valamint a területi fejlődés új modelljei a válságok következtében kibontakozó megszorításokra adott válaszok tükrében. A gazdasági visszaesésekkel foglalkozó tanulmányok újabban többnyire a „regional resilience” (magyarul talán rugalmasság, lendületesség, mozgékony-ság, ellenálló képesség?) koncepciója, valamint a mérsékletességet/megszorításokat (austerity) előtérbe helyező területi stratégiák ideája alatt összepontosulnak.
6. Az Európai Unió regionális politikájának legújabb vívmányai miatt akkurátus elemzések vizsgálatává kell tenni az okos vagy élhető város (smart cities), okos növekedési irányelvek (smart growth), valamint az inkluzív és intelligens növekedés (inclusive growth, intelligent growth) tudományos megalapozottságát. Az okos városok kutatása a városfejlesztés új távlatait nyithatja meg, gazdasági szempontból is több újdonságot feltárhat. Ez a megközelítés alapvetően a települések élhetőségéről ad helyzetelemzést, de ezen keresztül a diverzifikáltabb és fenntarthatóbb városfejlesztési irányok is megfogalmazhatók, valamint a térrel kapcsolatos közgazdasági kérések tanulmányozásakor új megállapításokra vezethet. (A hazai kis- és középvárosok kutatása egyébként az utóbbi időben amúgy is háttérbe szorult a főváros, a nagyvárosok és a vidéki térségek tanulmányozásához képest, de az élhető város koncepciója új ötleteket adhat a köztes településkategóriák analíziséhez.)
7. Az ún. összehasonlító térgazdaságtan tanulmányozása kapcsán úgy vélem, hogy nem csupán a politikai rendszerek (szocializmus és kapitalizmus) térformáló hatásainak gazdasági oldalával, hanem az amerikai–nyugat-európai, illetve közép- és kelet-európai helyi gazdaságfejlesztés sajátosságainak feltárásával is aktívabban kellene foglalkoznia a jövőben. Választ kell találni arra a kérdésre, hogy miben rejlik a

nemzeti variációk egyedisége, valamint milyen speciális körülmények befolyásolják napjainkban a regionális gazdaságfejlesztés sikerét a különböző államokban vagy nagyrégiókban.

8. Végül konszenzusra kellene jutni, de legalább törekedni azon nem túl könnyen megválaszolható dilemmát illetően, hogy a helyi gazdaságfejlesztés tetszőleges módon folyhat az új évezred megváltozott gazdasági környezetében, avagy vannak bizonyos alapvető törvényszerűségek, amelyek kijelölnék egy „kvázi” követendő irányt. E kérdés megválaszolásához jobban össze kellene hangolni és írásba kellene foglalni az elméleti fejlődési irányzatok növekedési-fejlődési tényezőit és a régiók társadalmi, gazdasági, környezeti jellemzőit.

Összegzés

A regionális gazdaságtan és gazdaságfejlesztés, mint egyszerre elméleti és alkalmazott, „megkésett”, de folyamatosan megújuló tudományterület napjainkban és vélhetően a jövőben is, a gazdálkodási, geográfus, szociológus stb. szakos hallgatók műveltségének igen lényeges részét képezi, de az új tudományosan megalapozott eredményeket, megközelítéseket a diszciplína iránt elkötelezett oktatók és kutatók is nagy haszonnal kamatoztatják. Éppen ezért a szakterület gondozása, a régi-új ismeretek folyamatos rendszerbe foglalása a szakmabeliek együttes felelőssége, korosztályra való tekintet nélkül.

A jelenlegi, talán gondolatébresztő esszé kizárólag a regionális gazdaságfejlesztés teoretikus háttérét firtatta, s nem adott választ a regionális gazdaságfejlesztés, valamint a vidék-, város-, közösségfejlesztés stb. speciális és gyakorlatorientáltabb problémáira, illetve közleményem a mezoszintű gazdasági-gazdálkodási jelenségek tanulmányozásának módszertani kérdéseivel sem foglalkozott. Természetesen ezeket a dilemmákat egy másik dolgozatban mindenképpen alaposabb elemzések tárgyává szükséges tenni.

Irodalom

- Csizmadia Z. – Grosz A. (2011) *Innováció és együttműködés. A kapcsolathálózatok innovációra gyakorolt hatása*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Győr.
- Gál Z. (1998) A pénzügyi szektor területfejlesztési kérdései Magyarországon. *Tér és Társadalom*. 4. pp. 43–67.
- Gál Z. (2010) *Pénzügyi piacok a globális térben. A válság szabdalta pénzügyi tér*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Pénzügy és számvitel szakkönyvtár).

-
- Gál Z. (2012) A pénzügyi tér és a regionális tudomány frontvonalai. Lengyel Imre vitaindító tanulmányának apropóján. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 87–111.
- Lengyel I. (2010) A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok? Vitaindító tanulmány a 80 éves Enyedi György tiszteletére. *Tér és Társadalom*. 3. pp. 11–40.
- Nemes Nagy J. (2012) *Regionalistának lenni*. Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány konferencia. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2012. április 3. http://www.mrtt.hu/konferenciak/ELTE_TTK_20120403/regionalistanak_lenni.pdf. [2012. július 12.].
- Rechnitzer J. (2005) Tükör által nem elhomályosítva (a posztmodern, a paradigmák, a mainstream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). *Tér és Társadalom*. 3–4. pp. 1–12.

TUDÁSALAPÚ GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM KITELJESEDÉSE: A TRIPLE HELIX TOVÁBBGONDOLÁSA – A QUADRUPLE ÉS QUINTUPLE HELIX

Vas Zsófia

Bevezetés

Napjainkra a tudásalapú gazdaság fogalmának értelmezése egyre inkább az érdeklődés középpontjába került. Számos olyan elemzés született, amely a tudásalapú gazdaság térnyerésének és a tudásalapú társadalom kialakulásának vizsgálatára fókuszált (OECD 1996, *David–Foray* 2002). A tudásalapú gazdaság kifejezésének használata Dominique Foraynak és Bengt-Ake Lundvallnak köszönhetően az OECD 1994-ben megrendezett workshopján vette kezdetét, amely óta fejlődésének vizsgálata számos tanulmány tárgyát képezte. Miután a tudás és a technológia gazdasági növekedésben betöltött kulcsszerepe alátámasztást nyert, a gazdaság tudásalapú jellegének megértésére is kiemelt figyelmet kezdtek el fordítani. Mindez annak ellenére történt, hogy felvetődött annak a kérdése is, hogy „miként válhat a gazdaság alapjává egy olyan illékony dolog, mint a tudás? és „elvárható-e ilyen, a reálgazdaságra gyakorolt nagy hatás a gazdaság tudásalapú mivoltától? (*Leydesdorff* 2010).

Az egyetem–ipar–kormányzat kapcsolatának Triple Helix modellje az innováció folyamatának mélységét és összetettségét leíró modellként került bevezetésre, amely három szféra közötti kölcsönhatások alakulásán keresztül ad magyarázatot a tudásalapú gazdaság kialakulására és fejlődésére (*Etzkowitz–Leydesdorff* 2000).

A tudásalapú gazdaság növekedésével, valamint a tudásalapú társadalom kiteljesedésével, a társadalom tudásteremtésben és innovációban betöltött szerepének jelentőségére derült fény. A társadalom, illetve a közösségek tagjai alapvetően kapcsolódnak valamilyen tudományos, technikai vagy üzleti területhez, amely arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyetem, az ipar és a kormányzat kölcsönös kapcsolatrendszerébe egy negyedik szféra, a köz, illetve a civil szféra is bekapcsolódik. A Triple Helix továbbgondolásával így született

meg 2010-ben a Quadruple Helix, majd a (természeti) környezet innovációra gyakorolt befolyásának felismerésével a Quintuple Helix modell (*Carayannis–Campbell* 2012).

A tudás és tudásteremtés vizsgálata a regionális tudomány kutatásaiban egyre inkább előtérbe került, és az innováció térbeliségének elemzése számos modell, például a nemzeti és regionális innovációs rendszerek koncepciója mentén vált lehetővé. Ezek mellett a Triple Helix modell is alkalmassá vált az integrációk különböző földrajzi szinten való vizsgálatára, így válva többek között a regionális gazdaságfejlesztés stratégiaalkotásának egyik eszközévé is.

Jelen tanulmány célja a regionális tudomány vizsgálataiban is megjelent tudásteremtési folyamat jellegzetességeinek megragadása a Triple Helix modellen, valamint annak továbbgondolt elképzelésein, a Quadruple és a Quintuple Helix modellen keresztül, azon alapvető céllal, hogy a tudásalapú gazdaság és társadalom kialakulása és fejlődése megérthetővé váljon. A tanulmány először az egyetem–ipar–kormányzat Triple Helix modelljének bemutatását, és annak evolúciós közgazdaságtani elméletek által leírt sajátosságainak ismertetését célozza meg, amelyek a később leírt negyedik és ötödik helixben is megjelennek. A Quadruple és a Quintuple Helix modellek a magyar szakirodalomban eddig még nem jelent modellek, amelyek megismerését követően a tudásteremtés vizsgálatának új keretei nyílhatnak meg.

Egyetem–ipar–kormányzat Triple Helix modellje

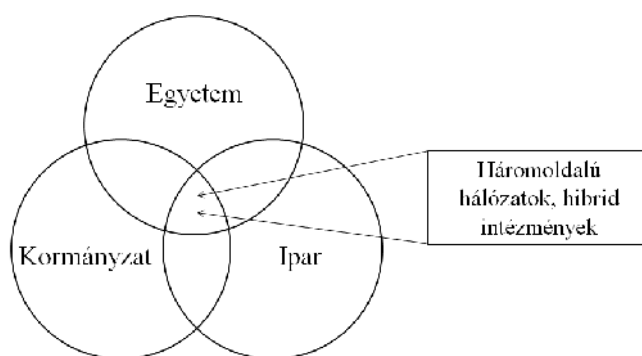
Az innováció forrását is jelentő információ és tudás teremtésének, terjedésének és hasznosításának folyamata által közvetlen, gazdasági fejlődésre gyakorolt hatás érvényesülése beigazolódott. Hogy mindez hogyan valósul meg, többek között a tudásalapú gazdaság egyik modellje által ismertetett, amelyet Henry Etzkowitz és Loet Leydesdorff vezetett be a Triple Helix modell formájában, az egyetem–gazdaság–kormányzat kapcsolatának megjelenítésével (*Etzkowitz–Leydesdorff* 1996, 2000). A tudásalapú gazdaság tanulmányozását szolgáló Triple Helix modell számos workshop, konferencia, eszmecsere és empirikus vizsgálat eredményeképpen kristályosodott ki.

A modell lényege, hogy a tudásalapú gazdaságban és társadalomban az innovációra és gazdasági fejlődésre való potenciál egyrészt az egyetemek megváltozott szerepében, másrészt az egyetem, ipar és kormányzat kapcsolatrendszerében rejlik, amely új intézményi és társadalmi formák megjelenését generálja, elősegítve a tudás teremtésének, transzferének és alkalmazásának folyamatát. Az egyetemek funkciójukat tekintve új szerepet töltenek be, és az

oktatás és kutatás hagyományos tevékenységei mellett, a harmadik missziójuk betöltése által „vállalkozói egyetemmé” válnak (Etzkowitz et al. 2000).

A Triple Helix az innováció evolúciós közgazdaságtan elméleti alapjain nyugvó „hármasspirál modellje”. Három szféra kölcsönös kapcsolatokon alapuló komplex viszonyrendszerét ábrázolja (1. ábra), amelyben mindhárom egység egyenlő jelentőséggel bír, de egymástól kölcsönösen függő intézményi közeg (Etzkowitz 2002).

1. ábra
Egyetem–ipar–kormányzat Triple Helix modellje

Forrás: Etzkowitz–Leydesdorff, 2000, 111.

A modell komplex, mivel kettőnél több szféra közötti kölcsönhatásokat jeleníti meg (Leydesdorff 2008). A három szféra közötti összefonódás a határvonalak elmosódásával, részben egymás feladatkörének átvételével, részben egymás kölcsönös lefedésével, egymásra utaltságával valósul meg (Etzkowitz–Leydesdorff 2000). A három szféra keresztmetszetében hibrid intézményeken (pl. egyetem által alapított inkubátorházakon, spin-off vállalatokon) keresztül valósul meg az interakció. A három szféra fejlődése, koevolúciója a közöttük lévő folyamatos kommunikáció által biztosított.

A Triple Helix modell összességében három megfigyelhető jelenségre épül. Egyrészt az egyetemnek, illetve az akadémiai szférának az innováció folyamatában betöltött megnövekedett szerepére, amely a vállalkozói szférával és kormányzattal kiépült kapcsolatrendszerével által megerősödött, mindezen által hatékonyabban hozzájárulva a tudásalapú társadalom és gazdaság kiteljesedéséhez is. Másrészt a három intézményi szféra közötti kölcsönös interakcióra és együttműködésre, amely hatékony innovációs és regionális gazdaságfejlesztési politikákat eredményezhet, szemben a kormányzat által nyújtott „receptekkel”. Harmadrészt arra, hogy az egyes intézményi közegbe tartozók nem csak ha-

gyománys funkcióikat töltik be, hanem egymás szerepét kiegészítik és átveszik, biztosítva ezáltal az innováció új forrását is. Ilyen szervezeti komplexitás történelmi példáját adhatják az ipari K+F laboratóriumok, és ennek esetét mutatja az egyetem, amikor kvázi kormányzati szereplőként lép fel a regionális vagy helyi innovációs tevékenységek szervezésében (*Leydesdorff–Etzkowitz* 1998).

Az egyetem–gazdaság–kormányzat közötti kapcsolatok alakulásának modellezése kulcseleme bármely nemzeti vagy nemzetközi innovációs stratégia kiépítésének (*Etzkowitz–Leydesdorff* 1996), és többek között a nemzeti és regionális innovációs rendszerek koncepciója által is megjelenített (*Lundvall* 1992, *Cooke et al.* 1997). Még ha az innovációs rendszerek analitikájukat tekintve részben eltérők is, lévén, hogy a vállalatok, és nem az egyetem innovációban betöltött kulcsszerepét teszik hangsúlyosabbá (*Etzkowitz–Leydesdorff* 2000), a Triple Helix az innovációs rendszerek működését alátámasztó modell (*Leydesdorff–Zawdie* 2010). Ellentétben a nemzeti és a regionális innovációs rendszerrel, a Triple Helix nem földrajzilag körülhatárolt kapcsolatrendszerként ír le, de empirikus vizsgálatokhoz megfelelő elemzési keretet biztosít többek között a rendszerszerűség feltárására.

A Triple Helix modell a politikai döntéshozók számára is fontossá vált, lévén, hogy a sajátosságok megragadására mind helyi, mind regionális és nemzeti szinten is alkalmas (*Leydesdorff–Zawdie* 2010). A Triple Helix bármely földrajzi integráció elemzésének konceptuális keretét adhatja.

A modellt a hazai szakirodalom is átvette az egyetemek és vállalkozások közötti interakciók kiemelt vizsgálatára (*Inzelt* 2004), a tudásteremtés és a transzfer (*Lengyel* 2005), valamint az egyetem–gazdaság–kormányzati szféra közötti koevolúciós folyamatok értelmezésére (*Lengyel* 2008), és az innovációs rendszeren belüli szinergiák magyar gazdaságban való elemzésére (*Lengyel–Leydesdorff* 2008).

Negyedik Helix és azon túl: a Quadruple és a Quintuple Helix

A tudásalapú gazdaság és társadalom kialakulásához egyaránt szükséges és legalapvetőbb erőforrás a tudás (*Lundvall* 1992, 1). A szakirodalom számos olyan modellel szolgál (*Carayannis et al.* 2012), amelyek mindegyikének kiemelt célja a tudásteremtés folyamatának leírása, sajátosságainak megragadása. A Triple Helix modell mellett, többek között Michael Gibbons, Helga Nowotny, Peter Scott és szerzőtársai által 1994-ben publikált „The New Pro-

duction of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies” című műben megkülönböztetett „Mode 1” és a „Mode 2” típusú tudásteremtést kell megemlíteni (Nowotny et al. 2003). A „Mode 2” modellben vázolták fel, hogy a tudásteremtés folyamatában a társadalmi igények is visszatükröződnek. Korábban a „Mode 1” típusú elképzelés a tudásteremtést a tradicionális kutatási tevékenységek révén megvalósulónak tekintette. A megbízható tudományos ismeretek megszületését az akadémiai szféra autonóm környezetében képzelte el, figyelmen kívül hagyva a kutatási eredmények társadalmi alkalmazhatóságát. A kutatók ekkor meglehetősen önállóak voltak a kutatási témák és problémák kiválasztásának tekintetében. A „Mode 2” típusú tudásteremtési modell megjelenésével a tudomány és a társadalom egymásra való hatását fogalmazták meg, és az akadémia valamint a társadalom közötti kommunikáció szükségességét támasztották alá. Nem csak „a tudomány szól a társadalomhoz”, hanem a „társadalom is ettől kezdve (vissza)szól a tudománynak” (Tuunainen 2002, 38).

Amíg a „Mode 1” tudásteremtési modell elsősorban az egyetemi alap kutatásokra fekteti a hangsúlyt, addig a „Mode 2” a tudás alkalmazását, alkalmazhatóságát tartja szem előtt. A modell tudásalapú problémamegoldásra fókuszál, amelyben érvényesül számos más jellemző (pl. heterogenitás, szervezeti sokszínűség, társadalmi felelősségvállalás és reflexivitás, minőség ellenőrzés) mellett a transzdiszciplinaritás (Nowotny et al. 2003, Carayannis–Campbell 2012). A felmerülő problémákat egy sor elméleti perspektíva figyelembevételével és empirikus módszerek alkalmazásával igyekszik megoldani.

„Mode 2” és a Triple Helix modell egyaránt a tudásteremtés megváltozott környezetét ragadja meg. A „Mode 2” azonban a tudásteremtésnek nem emeli ki egyetlen, fontosabb intézményi szereplőjét, szemben a Triple Helix-szel, amely rávilágít az egyetemek újonnan megjelenő missziójára, vállalkozói egyetemként a gazdasági fejlődéshez való hozzájárulásra (Tuunainen 2002). A Triple Helix a tudásteremtésnek annyival is kifinomultabb modellje, hogy az egy történelmileg kialakult struktúrát mutat be (Etzkowitz–Leydesdorff 2000).

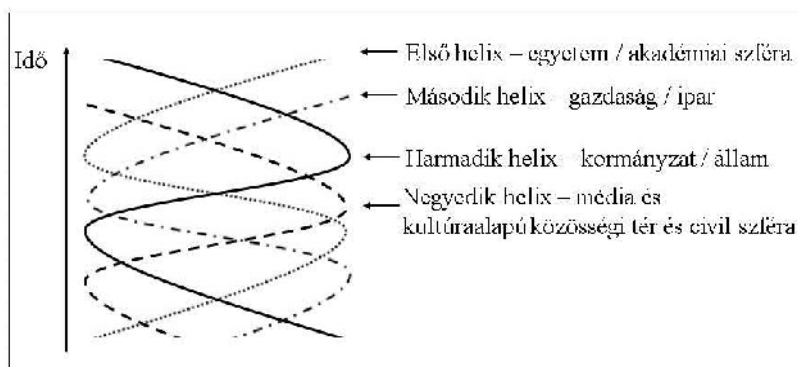
Azóta megjelent a tudásteremtés „Mode 3” típusú modellje, az ún. tudásteremtési rendszer (Knowledge Production System) koncepció, amely mintegy ötvözetét jelenti a korábban megjelent tudásteremtési és innovációs modelleknek, valamint kiemeli az innovációs hálózatok és tudásklaszterek tudásteremtésben és innovációban betöltött szerepét (Carayannis–Campbell 2012). A modell „ösztönzi az interdiszciplináris gondolkodást, az interdiszciplináris tudás transzdiszciplináris alkalmazását, valamint lehetővé teszi és hangsúlyozza a különböző tudásteremtési és innovációs paradigmák együttes létezését és koevolúcióját” (Carayannis et al. 2012, 3).

A „Mode 3” típusú modell révén a tudásteremtés folyamatának elképzeléséhez egy még kifinomultabb konceptuális keret áll a rendelkezésre, amely hangsúlyt fektet a tanulási folyamatokra, és amely elismeri a tudásteremtésben mind a top-down kormányzati, egyetemi és iparpolitikák és gyakorlatok érvényesülését, mind a civil kezdeményezések, alulról szerveződő, bottom-up mozgalmak szerepét (Carayannis–Campbell 2012).

Az eddig megjelent modellek mindegyike valamilyen módon a tudásteremtés, a tudás terjedésének és alkalmazásának jellegzetességeit igyekeznek ismertetni, és alátámasztani, feltárva, hogy miként válik a gazdaság és a társadalom tudásalapúvá. A „Mode 3” típusú modell kidolgozásával egyre inkább figyelembe kezdték venni a civil szféra tudásteremtésben megvalósuló lehetséges szerepét is.

A tudásteremtés „fő modelljének” Carayannis és szerzőtársai (2012, 4) a Triple Helix modellt tekintik, amelynek továbbgondolásával született meg a Quadruple Helix modell. Az új modell az egyetem–ipar–kormányzat mellett, negyedik helix hozzáadásával jeleníti meg a közt, egészen pontosan a média-alapú és kultúraalapú közösségi teret és a civil társadalom közegét (Carayannis et al. 2012, Carayannis–Campbell 2012). A Triple Helix modellben megfigyelhetőkhöz hasonlóan természetesen a Quadruple Helix-ben is érvényesül a szférák egymás szerepének kiegészítése és feladatainak átvállalása, amely az idő alakulásával eltérő mértékű lehet, és különböző formákat ölthet (2. ábra).

2. ábra
Quadruple Helix modell

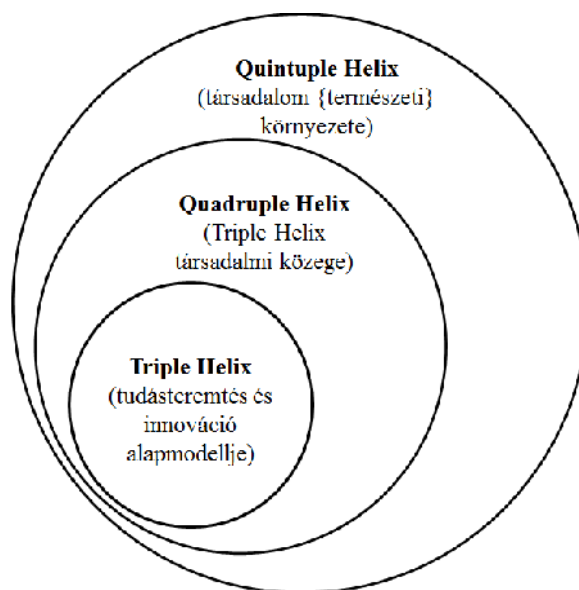

Forrás: Carayannis–Campbell, 2012, 14. alapján saját szerkesztés.

A Quadruple Helix modell egyre szélesebb körű megértését adja annak, hogy egy fejlett innovációs rendszernek része a köz is, lévén, hogy a köz ugyancsak felhasználja és alkalmazza a tudást. A fejlett tudásalapú gazdaságokban és társadalmakban a tudás a társadalom bármely tagja által elérhető válik. A média- és kultúraalapú közösségi terekben a „tőke”, amely által ez megvalósul például a televízió, az internet, az újság, illetve a kulturális értékek és hagyományok (Carayannis et al. 2012). A modell megalkotói a negyedik helix alatt, olyan szempontokat is vizsgálat alá vontak, mint a kultúra, az innovációs kultúra, értékek és életmód, a multikulturalizmus, a kreativitás, a média, a művészet és a művészeti egyetemek. A kultúra sokszínűsége és heterogén mivolta elősegíti a kreativitást, és elengedhetetlenné válik az új tudás és az innováció létrehozásában.

A Quadruple Helix a Triple Helix kiterjesztett modellje, a Triple Helix tágabban való értelmezésének konceptuális kerete. Carayannis és Campbell (2012) a Quadruple Helix-et egy további, még szélesebb kontextusba ültetve is elkezdte elemezni, amely a Quintuple Helix modell létrejöttéhez vezetett (3. ábra). Ennek köszönhetően a szakirodalom megkülönbözteti az ötödik helix-et, a társadalom és gazdaság (természeti) környezetét.

3. ábra
Tudásteremtési modellek

Forrás: Carayannis–Campbell, 2012, 18.

A Quintuple Helix ugyancsak transzdiszciplináris elemzési keretét adja így már a fenntartható fejlődés vizsgálatának is, többek között annak elemzésének, hogy a globális felmelegedés milyen kihívásokat jelent az innováció, illetve az innovátorok számára (Carayannis et al. 2012).

A környezet figyelembevétele a tudásteremtésben és az innováció létrejöttében különös jelentőséggel bír, hiszen az emberiség fennmaradásához, például új, zöld technológiák megszületéséhez vezet (Carayannis et al. 2012). A természeti környezet helix-ének megjelenésével az innovációs elemzések tárgykörébe a fenntartható fejlődés és a társadalom működésének ökológiára gyakorolt hatása is megjelenik.

Összegzés

A Triple Helix modell az egyetem-ipar-kormányzat kapcsolatát leíró modell, amely az elmúlt évtizedben kiemelt figyelmet kapott a gazdaság tudásalapú mivoltának vizsgálatában. Etzkowitz és Leydesdorff megalkotta Triple Helix modell nagy hangsúlyt fektet az egyetemek harmadik misszióbeli szerepkörére, és arra az interaktív kapcsolatrendszerre, amely három szféra, az egyetemi, illetve akadémiai szféra, az ipar és a kormányzati szféra között jön létre, ahol a szereplők mindegyike ugyanakkora jelentőséggel bír. A három szféra intézményei egymás szerepkörét átveszik, a köztük lévő kommunikáció hibrid szervezetek által elősegített.

A Quadruple Helix modell további megértését szolgálja a tudásteremtésnek, azáltal, hogy a civil szféra és a média-, valamint a kultúraalapú közösségi terek szerepének vizsgálati szükségességét is felismeri. A Quintuple Helix ezen modellek új kontextusban való elemzési keretét jelenti, amelyben már nem csak a társadalommal, hanem a (természeti) környezettel való kölcsönhatások felmérése is előtérbe kerül.

A tudásteremtés modelljét bármennyi helix is alkotja, érdekes aspektus a létrejött viszonyrendszer térbeliségének vizsgálata. A helix-ek közötti kapcsolódási pontok, és a tudásalapú kommunikáció az érintettek földrajzi elhelyezkedése végett a térben behatárolt. Ilyen módon kerülhet elő a Triple Helix nemzeti szinten való elemzése, vagy a regionális Triple Helix értelmezése.

Irodalom

- Carayannis, E. G. – Barth, T. D. – Campbell, D. F. J. (2012) The Quintuple Helix innovation model: global warming as a challenge and driver for innovation. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*. 2. pp. 1–12.
- Carayannis, E. G. – Campbell, D. F. J. (2012) Mode 3 Knowledge Production in Quadruple Helix Innovation Systems. Twenty-first-Century Democracy, Innovation and Entrepreneurship for Development. *SpringerBriefs in Business*. 7. pp. 1–63.
- Cooke, P. – Uranga M. J. – Etxebarria, G. (1997) Regional Innovation System: Institutional and Organizational Dimensions. *Research Policy*. 26. pp. 475–491.
- David, P. A. – Foray, D. (2002) An introduction to the economy of the knowledge society. *International Social Science Journal*. 171. pp. 9–23.
- Etzkowitz, H. (2002) *The Triple Helix of University–Industry–Government. Implications for Policy and Evaluation*. Science Policy Institute, Stockholm. (Working paper, 11).
- Etzkowitz, H. – Leydesdorff, L. (1996) The Triple Helix of University–Industry–Government Relations: A Laboratory for Knowledge Based Economic Development. *EASST Review*. 1. pp. 11–19.
- Etzkowitz, H. – Leydesdorff, L. (2000) The dynamics of innovation: from Nation Systems and „Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*. 2. pp. 109–123.
- Etzkowitz, H. – Webster, A. – Gebhardt, C. – Terra, B. R. C. (2000) The future of the university and the university of the future: evolution of ivory tower to entrepreneurial paradigm. *Research Policy*. 2. pp. 313–330.
- Inzelt A. (2004) Az egyetemek és a vállalkozások kapcsolata az átmenet idején. *Közgazdasági Szemle*. 9. pp. 870–890.
- Lengyel B. (2005) Triple Helix kapcsolatok a tudásmenedzsment szemszögéből. In: Buzás N. (szerk.) *Tudásmenedzsment és tudásalapú gazdaságfejlesztés. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei*. JATEPress, Szeged. pp. 293–311.
- Lengyel B. (2008) Tudásteremtés és koevolúció: az egyetem–gazdaság–kormányzat kapcsolatok globális és lokális vetületei. In: Lengyel B. – Lukovics M. (szerk.) *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged. pp. 47–61.
- Lengyel B. – Leydesdorff, L. (2008) A magyar gazdaság tudásalapú szerveződésének mérése. Az innovációs rendszerek szinergiáinak térbelisége. *Közgazdasági Szemle*. 6. pp. 522–547.
- Leydesdorff, L. (2008) Configurational Information as Potentially Negative Entropy: The Triple Helix Model. *Entropy*. 4. pp. 391–410.
- Leydesdorff, L. (2010) The Knowledge-Based Economy and the Triple Helix model. *Annual Review of Information Science and Technology*. 44. pp. 367–417.
- Leydesdorff, L. – Etzkowitz, H. (1998) The Triple Helix as a Model for Innovation Studies. *Science & Public Policy*. 3. pp. 195–203.
- Lundvall, B.-A. (ed) (1992) *National System of Innovation. Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*. Pinter Publisher, London.
- Nowotny, H. – Scott, P. – Gibbons, M. (2003) 'Mode 2' Revisited: The New Production of Knowledge. *Minerva*. 3. pp. 179–194.
- OECD (1996) *The Knowledge-Based Economy. Organisation for Economic Co-operation and Development*. Paris.
- Tuunainen, J. (2002) Reconsidering the Mode 2 and the Triple Helix: A Critical Comment Based on a Case Study. *Science Studies*. 2. pp. 36–58.

A MAGYAR REGIONÁLIS TUDOMÁNY – BIBLIOGRÁFIA

Sziráki Zsuzsanna

- BAJMÓCY Z. – LENGYEL I.: Regionális tudományi műhely a Szegedi Tudományegyetemen. – *Tér és Társadalom*, 26. 2012. 1. 153–157. p.
- BARTA GY. – BELUSZKY P. – FÖLDI ZS. – KOVÁCS K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2010.
- BARTKE I.: *A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- BARTKE I.: Néhány gondolat a regionális tudományról. – *Comitatus*, 5. 1995. 4. 40–43. p.
- BEGG, R. B.: Tervezés és regionális tudomány. – *Falu Város Régió*, 1997. 8. 17–20. p.
- BENEDEK J.: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Kolozsvár: Risoprint, 2000.
- BENEDEK J.: A földrajz térszemléletének hullámai. – *Tér és Társadalom*, 16. 2002. 2. 21–39. p.
- BENKO, G.: *Regionális tudomány*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 1999.
- BERÉNYI I.: *A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2004. (Földrajzi Tanulmányok, 23.)
- CSÉFALVAY Z.: *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Budapest: IKVA, 1994.
- DUSEK T.: *A területi elemzések alapjai*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, 2005. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 10.)
- DUSEK T.: A társadalomföldrajz és a regionális tudomány különbségéről. – *Tér és Társadalom*, 21. 2007. 2. 137–140. p.
- DUSEK T.: A regionális tudomány frontvonalairól. Gondolatok Lengyel Imre vitaindító tanulmányához. – *Tér és Társadalom*, 25. 2011. 2. 197–209. p.

- DUSEK T.: Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. – *Tér és Társadalom*, 26. 2012. 2. 96–100. p.
- ENYEDI GY.: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 1996.
- ENYEDI GY. La géographie humaine et la science régionale en Hongrie. – *Géographie, Économie, Société*, 4. 2002. 3. 347–353. p.
- ENYEDI GY.: A társadalomföldrajz és a regionális tudomány. (Hozzászólás Probáld Ferenc cikkéhez) – *Tér és Társadalom*, 21. 2007. 2. 133–135. p.
- ENYEDI GY.: Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. – *Területi Statisztika*, 13. (50.) 2010. 4. 398–405. p.
- ENYEDI GY.: Mi a regionális tudomány? – *Magyar Tudomány*, 172. 2011. 12. 1514. p.
- FÁBIÁN ZS. – KŐSZEGI M.: Társadalomföldrajz – területfejlesztés – regionális tudomány. – *Területi Statisztika*, 15. (52.) 2012. 3. 298–301. p.
- FALUVÉGI A.: A regionális térszerkezet változásának jellemzői. – *Comitatus*, 1996. 4. 3–15. p.
- FARAGÓ L.: A térszemlélet változó tartalma. – *Tér és Társadalom*, 5. 1991. 1. 103–109. p.
- FARAGÓ L. Térértelmezések. – *Tér és Társadalom*, 26. 2012. 1. 5–25. p.
- FARKAS J.: A társadalmi tér elméleti kérdései. – *Társadalomkutatás*, 2003. 2. 167–190. p.
- FODOR L.: A társadalmi tér elméleti kérdései a térelmélettel foglalkozó tudományok megállapításának tükrében. Budapest, 1985. Kandidátusi értekezés.
- GÁL Z.: A regionális tudomány új irányzata a pénzügyi földrajz. – *Tér és Társadalom*, 14. 2000. 2–3. 9–21. p.
- GÁL Z.: A pénzügyi tér és a regionális tudomány frontvonalai. Lengyel Imre vitaindító tanulmányának apropóján. – *Tér és Társadalom*, 26. 2012. 1. 87–111. p.
- HORVÁTH GY.: A területi gazdasági kutatások objektumáról – a gazdasági térről. In: TÓTH T. (szerk.): *Tanulmányok a területi kutatások módszertanából*. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 1980. 3–18. p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közlemények, 27.)
- HORVÁTH GY. – RECHNITZER J.: Új tudományterület születése. A regionális tudomány két évtizede. In: HORVÁTH GY., RECHNITZER J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2000. 9–18. p.

- HORVÁTH GY. – RECHNITZER J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2000.
- HORVÁTH GY.: A regionális tudomány, mint kutatási és oktatási diszciplína. – In: MEZEI C. (szerk.): *Évkönyv 2001*. Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 2001. 11–23. p.
- HORVÁTH GY.: A regionális tudomány szerepe a területfejlesztésben. In: HERTA É. (szerk.): *A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben*. Csíkszereda: Székelyföld 2000 Munkacsoport, 2002. 13–21. p.
- HORVÁTH GY.: A regionális tudomány Magyarországon. – *Debreceni Szemle*, 13. 2005. 1. 1–14. p.
- HORVÁTH T.: Felsőoktatás és regionális tudományok. – *Felsőoktatási Műhely*, 2011. 3. 15–19. p.
- HUSZTI L.: „Területfejlesztés és tervezés”. Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság II. vándorgyűlésén elhangzottokról. – *Falu Város Régió*, 2004. 10. 68–72. p.
- ILLÉS I.: *Regionális gazdaságtan*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1975.
- JAKOBI Á.: A regionális tudomány térelméleti és módszertani „iskolája” az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. – *Tér és Társadalom*, 25. 2011. 3. 189–194. p.
- KÁDAS K.: A regionális tudományi kutatások célkitűzései és eredményei. – *Magyar Tudomány*, 13. (75.) 1968. 12. 771–773. p.
- KOROMPAI A.: *Regionális stratégiák jövőalkotási megalapozása*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, 2005. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 1.)
- KOVÁCS CS.: Térszemlélet és földrajz. – *Földrajzi Közlemények*, 14. 1966.
- KÜRTI L.: Határkutatás – a regionális tudományok új ága? – *Magyar Tudomány*, 167. 2006. 1. 29–37. p.
- LACKÓ L.: A regionális tudomány új lehetőségei és kényszerei. Budapest: MTA Regionális Kutatások Központja, 1992. Kézirat.
- LACKÓ L.: A regionális tudomány magyarországi helyzetének néhány jellemzője. – *Comitatus*, 5. 1995. 4. 44–48. p.
- LADOS M.: A regionális tudományok integrálása a felsőoktatásba. – *Településfejlesztés*, 12. 1992. 2. 63–65. p.
- LADOS M. – KOCSIS ZS. (szerk.): *A regionális tudományok integrálása a felsőoktatásba. Területi szemlélet a közgazdaságtudományban, avagy van-e regionális gazdaságtan Magyarországon?* Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 1992.
- LENGYEL I. – RECHNITZER J.: *Regionális gazdaságtan*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2004.

- LENGYEL I. – RECHNITZER J. (szerk.): *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009. 468 p. (Modern regionális tudomány szakkönyvtár).
- LENGYEL I.: A regionális tudomány „térnyerése”. Reális esélyek avagy csalfa délibábok? – *Tér és Társadalom*, 24. 2010. 3. 11–40. p.
- MÉSZÁROS R. (szerk.): *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. Szeged: SZTE Press, 2000. 164 p.
- MÉSZÁROS R.: Földrajz – regionális tudomány. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Geográfia az ezredfordulón: az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozata*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 2001. 13–17. p. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 6.)
- MÉSZÁROS R. A társadalomföldrajz és a regionális tudomány Magyarországon. – *Magyar Tudomány*, 167. 2006. 1. 21–28. p.
- MÉSZÁROS R.: A társadalomföldrajz belső vívódásai a 21. század elején. – *Földrajzi Közlemények*, 55. 2007. 1–2. 1–10. p.
- MÉSZÁROS R.: A progresszív társadalomföldrajz szemlélete. In: HOMOKI BALOGH E., HOMOKI-NAGY MÁRIA (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Ruzsoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged: SZTE JGYPK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2010. 537–545. p.
- MÉSZÁROS R.: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010.
- MÉSZÁROS R.: A regionális tudomány a változó világban. Megjegyzések Lengyel Imre tanulmányához. – *Tér és Társadalom*, 25. 2011. 2. 211–213. p.
- MEZŐ A.: Regionális kutatás és regionális tudománypolitika. – *Pedagógiai Műhely*, 11. 1985. 2. 61–66. p.
- NEMES NAGY J.: *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
- NEMES NAGY J.: A regionális tudományról. In: *Földrajz, regionális tudomány. (Tudományelméleti tanulmányok)*. Szerk. NEMES NAGY J. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 1995. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 2.)
- NEMES NAGY J. (szerk.): *Földrajz, regionális tudomány. (Tudományelméleti tanulmányok)*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 1995. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 2.)
- NEMES NAGY J.: *Társadalmi térkategóriák a regionális tudományban. Egy modern tudományág műhelyéből*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, 1996.
- NEMES NAGY J.: *A tér a társadalomkutatásban. (Bevezetés a regionális tudományba)*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 1998.

- NEMES NAGY J.: Társadalmi térkategóriák a regionális tudományban. I-III. – *Comitatus*, 9. 1999. 6. 5–12. p.; 7-8. 7–16. p.; 9. 5–18. p.
- NEMES NAGY J.: Regionális tudományi fogalmak. In: BÁRÁNY L-NÉ (szerk.): *Magyar Nagylexikon. 15. kötet. Pon–Sek.* Budapest: Magyar Nagylexikon Kiadó, 2002. 368–372. p.
- NEMES NAGY J.: A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükröben. – *Tér és Társadalom*, 17. 2003. 1. 1–17. p.
- NEMES NAGY J. (szerk.): Regionális tudományi kislexikon. In: *Regionális elemzési módszerek.* Szerk. NEMES NAGY J. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, 2005. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 11.) Appendix
- NEMES NAGY J.: Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban. – *Tér és Társadalom*, 21. 2007. 1. 1–17. p.
- NEMES NAGY J.: A regionális tudományról. In: BODÓ B. (szerk.): *Európai Unió és regionális politika.* Kolozsvár: Scientia Kiadó, 2008. 23–41. p.
- NEMES NAGY J.: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009. 350 p.
- NEMES NAGY J.: Tereid, tereim, tereink. (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). – *Tér és Társadalom*, 26. 2010. 2. 89–95. p.
- PROBÁLD F.: A regionális földrajz helye a geográfiában. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Földrajz, regionális tudomány. (Tudományelméleti tanulmányok).* Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 1995. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 2.)
- PROBÁLD F.: Társadalomföldrajz és regionális tudomány. – *Tér és Társadalom*, 21. 2007. 1. 1–21. p.
- RECHNITZER J.: A helyét kereső regionális tudomány. – *Comitatus*, 4. 1994. 8–9. 35–38.
- RECHNITZER J.: A regionális tudomány helyzete. – *Tér és Társadalom*, 10. 1996. 2–3. 1–11. p.
- RECHNITZER J.: A regionális tudomány, mint önálló diszciplína (tervezet). – *Tér és Társadalom*, 12. 1998. 3. 166–167. p.
- RECHNITZER J.: A regionális tudomány és intézményrendszere. – *Tér és Társadalom*, 14, 2000. 2–3. 3–8.
- RECHNITZER J.: Tükör által nem elhomályosítva (a posztmodern, a paradigmák, a main stream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). – *Tér és Társadalom*, 19. 2005. 3–4. 1–12. p.
- RECHNITZER J.: Mít hoz az egyetemi reform? Regionális tudományi szakemberképzés Magyarországon. – *Falu Város Régió*, 2006. 1. 74–77. p.
- RECHNITZER J.: A társadalomtudomány új ága: a regionális tudomány. – *Magyar Tudomány*, 168. 2007. 12. 1580–1589. p.

- RECHNITZER J.: A társadalomtudomány új ága a regionális tudomány. In: LENGYEL I., RECHNITZER J. (szerk.): *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009. pp. 13–24.
- RECHNITZER J.: Enyedi, a regionális tudomány alapítója. – *Tér és Társadalom*, 24. 2010. 3. 9–10. p.
- SÁRFALVI B.: Földrajzi szempontok a társadalomfejlődés vizsgálatához. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Földrajz, regionális tudomány. (Tudományelméleti tanulmányok)*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 1995. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 2.)
- SZABÓ P.: A fejlettség és ami mögötte van. Regionális tudományi elmélkedés egy születésnap kapcsán. – *Comitatus*, 18. 2008. 52–62. p.
- SZABÓ P.: A térszerkezet fogalma, értelmezése. – *Tér és Társadalom*, 22. 2008. 4. 63–80. p.
- SZABÓ P.: A regionális tudomány – különböző nézőpontokból. – *Területi Statisztika*, 14. 2011. 1. 83–85. p.
- TIMÁR J.: A modern társadalomföldrajz szemlélete és módszerei. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Geográfia az ezredfordulón*. Budapest: ELTE, 2001. 49–60. p.
- UZZOLI A.: A mélyhűtött szuburbanizációtól a globalizáció csapdáin át a regionális tudomány igazságkereséséig. Interjú Enyedi György akadémikussal. – *Tér és Társadalom*, 25. 2011. 1. 151–155. p.
- VARGA A.: Johann von Thünen és az „új gazdaságföldrajz” térgazdaságtana. In: BARANCSUK J., OROSZI S., VARGA A. (szerk.): *Tanulmányok Zinhaber Ferenc professzor emlékére*. Pécs: PTE Közgazdaságtudományi Kar, 2003. 85–98. p.
- VARGA A.: *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009.
- VARGA A.: Térökonometria. In: LENGYEL I. – RECHNITZER J. (szerk.): *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009. 95–115. p. (Modern regionális tudomány szakkönyvtár).

Az anyaggyűjtés 2012. július 31-én lezárult.

A KÖTET SZERZŐI

- BAJMÓCY ZOLTÁN PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Szeged
- BENEDEK JÓZSEF az MTA külső tagja, egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Földrajztudományi Kar, Kolozsvár
- BERNEK ÁGNES CSc, főiskolai tanár, központvezető, Zsigmond Király Főiskola Geopolitikai Kutatóközpont, Budapest
- CZIRFUSZ MÁRTON PhD, tudományos segédmunkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest
- DUSEK TAMÁS PhD, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr
- ERDŐS KATALIN egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs
- FÁBIÁN ATTILA PhD, egyetemi docens, dékánhelyettes, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Sopron
- FARAGÓ LÁSZLÓ PhD, tudományos főmunkatárs, igazgató, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs
- GÁL ZOLTÁN CSc, tudományos főmunkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs
- HARDI TAMÁS PhD, tudományos főmunkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Győr
- LENGYEL BALÁZS PhD, kutatásvezető, International Business School, Budapest
- LENGYEL IMRE az MTA doktora, intézetvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Szeged
- LUX GÁBOR PhD, tudományos munkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs
- MEZEI CECÍLIA PhD, tudományos munkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs
- PÁLNÉ KOVÁCS ILONA az MTA doktora, tudományos tanácsadó, osztályvezető, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs
- RÁCZ SZILÁRD tudományos titkár, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs
- RECHNITZER JÁNOS az MTA doktora, egyetemi tanár, rektorhelyettes, Széchenyi István Egyetem, a Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola vezetője, Győr
- SZIRÁKI ZSUZSANNA könyvtárvezető, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs
- TÓTH BALÁZS ISTVÁN doktorandusz, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Sopron
- VAS ZSÓFIA egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Szeged

